

A magyar nyelv és a reformáció*

1. Az alábbiakban csak vázlatos áttekintésről lehet szó a témakör nagysága és összetett volta miatt. A tárgyalás középpontjában a 16. századi vonatkozó történetek állnak. Az ellenreformáció nem tárgya ily módon a jelen áttekintésnek.

2. A történészek egybehangzó véleménye szerint a 16. század legjelentősebb európai szellemi áramlataként, „legtermékenyebb történelemformáló eseménye”-ként (BITSKEY 2006: 264) számon tartott reformáció közismerten fontos szerepet játszott a magyarság és a magyar nyelv szempontjából is. Természetes éppen ezért, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaságban is megemlékezünk az 500. évfordulóról. Annak tudatában tehetjük ezt, hogy elődeink minden lényegeset megírtak már. Új történeti tényekről, amelyek radikális revíziót tennének szükségessé, nincs tudomásom. Azt sem gondolom, hogy jeles nyelv- és irodalomtörténészek véleményét kellene helyreigazítanunk, hiszen az elhunytakra gondolva például HORVÁTH JÁNOS (1953, 1976), SZERB ANTAL (1934), BÁRCZI GÉZA (1963: 196–206), BENKŐ LORÁND (1968, 1983) vonatkozó megállapításai ma is időtálló értékelések (l. továbbá: BITSKEY 2006; CSEPREGI 2013; KÓSA 2017a, 2017b; TOLCSVAI NAGY 2010; KUGLER – TOLCSVAI NAGY 2015; A. MOLNÁR 1999; SZATHMÁRI 1968: 49–55, 2017; ZOVÁNYI 1977). A mi korunk azonban a maga – a korábbtól részben eltérő – megközelítésével és fogalmi apparátusával itt-ott finomíthatja az elődök következtetéseit. Főként akkor, ha ezt szinoptikus megközelítésben, a nyelv-, irodalom-, társadalom-, művelődés-, egyház- és politikatörténet figyelembe vételével teszi.

A nyelvújítás közvetlenül a nyelvre, a hitújítás, a reformáció pedig közvetlenül a hitéletre irányult. Mind a kettőben közös azonban az, hogy a nyelvközösség életét hosszabb távon nagyban befolyásolták – jóllehet természetesen más és más módon és mértékben –, s következményei miatt mindegyik messze túllépte szűkebb határait. Velük foglalkozva tehát célravezető nem lecövekelnit a csupán nyelvészeti, nyelvtörténeti, illetőleg – az utóbbi esetében – egyháztörténeti, teológiai vizsgálódásnál.

* A 2017. október 24-én Budapesten, a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén elhangzott előadás szerkesztett változata.

A reformáció két, össztársadalmi szempontból is nagyon fontos, egymással szorosan összefüggő területen hozott áttörő eredményeket, s adott ezzel a 16. században előre mutató, történetileg nézve ígéretes perspektívát: az anyanyelvűsítés és a nyilvánosság terén, az előbbinek, tehát az anyanyelvnek az elterjesztésével és az utóbbinak a kiépítésével. Az említett két fő területhez – velejáróként, részben pedig következményként – további, mondjuk így: alrendszerek kapcsolódtak, átfogva a nyelvközösség kulturális életének számos területét.

3. A reformáció kezdetét Luther 95 tételének 1517. október 31-én Wittenbergben – és nem Würtembergben, ahogy a felszínes médiában előfordul – történet nyilvánossá tételétől számítjuk. Akkor még senki sem tudta, sőt: nem is sejtette, hogy ezzel és ekkor vette kezdetét a reformációnak, hitújításnak csak később elnevezett folyamat. Luther Márton Ágoston rendi szerzetes, teológiai tanár egyrészt az egyház megreformálását (*ecclesia semper reformanda est*), másrészt a hitéletnek bibliai alapokra helyezését (*sola scriptura*) sürgette. Nem ok nélkül. Merthogy egyházának, a római katolikus egyháznak valóban súlyos belső problémái voltak. Ezt leghitelesebben VI. Adorján pápa 1522-ben, tehát 5 évvel a lutheri tételek nyilvánossá válása után egy pápai követnek írt drámai hangvételű levele is igazolja, amelyet felolvastak a nürnbergi diétán: „Szabadon elismerjük, hogy Isten az Egyház üldöztetését az emberek, különösen pedig a papok és főpapok bűnei miatt engedte meg [...]. Tudjuk, hogy még a Szentszéknél is számos év óta sok gyalázatos vétet követtek el: visszaélés a szent dolgokkal, a parancsolatok áthágása, úgyhogy mindez botrányba torkollott. Nincs mit csodálkozni azon, hogy a betegség áterjedt a fejtől a test tagjaira, a pápáktól a prelátusokra. Mi valamennyien, prelátusok és egyháziak, letértünk az igazságosság útjáról” (az idézet SZABÓ FERENCnek, a jezsuita szerzetesnek, a neves teológiai tanárnak egyik tanulmányából való; SZABÓ 2016: 5). Tudvalévő, hogy a 11. században volt a nagy egyházszakadás (a kereszténység keleti és nyugati részre bomlott). Miként az is, hogy katolikus egyházi reformtörekvések voltak korábban is. De akkor az erkölcsöt akarták megreformálni, nem az Egyházat. Luther és a reformátorok már az Egyház életét és strukturáját is módosítani kívánták (írja SZABÓ FERENC idézett tanulmányában, 2016: 10). A reformáció tehát a hitélettel összefüggő kérdések fölvetésével és tematizálásával indult. És csak később, következményeiben vált több összetevőjű, az egyház-, irodalom-, mentalitás-, művelődés-, nyelv-, politika- és társadalomtörténetet is évszázadokon át befolyásoló hatásmechanizmusok mozgatórugójává.

„Minden újítás kételyből indul ki, kérdésekben megfogalmazódó kételyekből, és az ember alapvető igényéből, hogy választ kapjon kérdéseire. A reformáció is kételyekből indult ki, olyan kételyekből, amelyekben nem az volt a szándék, hogy gyengítsék, hanem, hogy megerősítsék a hitet. A 16. század előtt minden ilyen szándék a kanonizált dogmák és az erős egyházi szervezet falába ütközött: eretnekségnek tekintették, és vérbe fojtották őket” (PÉNTEK JÁNOS 2017: 1). Vajon mi az oka annak, hogy a korábbi, változtatást célzó szándékok nem (így például Wycliffe és Husz reformelképzelései sem; l. KÄSSMANN–LUDWIG 2017: 28–29), csak a reformációban jártak sikerrel? Erre részben az a helyzetkép ad magyarázatot, amelyről VI. Adorján pápa levele vall kendőzetlen őszinteséggel. PÉNTEK

JÁNOS úgy vélekedik, hogy „1517-től a hitújítás szándéka a nyilvánosság révén törté át az egyházi szervezet falát” (PÉNTEK 2017: 1).

Hozzáteszem: ez az áttörés a hitélet anyanyelvűvé tételének és a nyilvánosság kiterjesztésének kéz a kézben járó programjával, illetőleg szisztematikus kiépítésével magyarázható leginkább. Mert idetartozik, most említem meg. „A nyelv vonatkozásában minden vallás, minden egyház alapvető dilemmája: a misztérium vagy a megértés? A misztériumot [...] megvalósító, csak a beavatottak által ismert szakrális nyelv a maga kanonizált szövegeivel, amellyel Istenhez lehet szólni, vagy a megértést biztosító vulgáris [népi] nyelv, amellyel a hívekhez is lehet szólni, mert azt ők is megértik. A reformációt megelőző századokban még szinte kizárólag csak a misztérium [...] eszköze volt a nyelv. A szakrális, szent nyelvek: a héber, a görög és a latin az Istennel való beszélgetés szent nyelvei. Ezeket a halandó embernek nem föltétlenül kellett értenie. [Nem is értette.] Most igényné vált a megértetés és a megértés, és ehhez már a vernakulárisok kellene, a »nyers« népi nyelvek, az anyanyelvek. És Istenhez is szólni lehet bármely nyelven. A hitújítást is meg kellett értetni, a megértetésnek pedig a magyarázat a módszere” (PÉNTEK 2017: 1). Magyarázat érthető nyelven, azaz az anyanyelven. (A reformációt jóval megelőző időből Szt. Ágoston – más kontextusban leírt – mondása jut eszembe: „Inkább rójanak meg a grammatikusok, de értsen meg a nép!”; idézi TAMÁS LAJOS 1978: 31.) A megértetés és megértés valóban kulcsszavak.

SZERB ANTAL nyilván erre is gondolva fogalmazott úgy, hogy a „szentistváni kereszténységet az ország nagy része oly öntudatlanul vette fel, mint a csecsemő a keresztvizet; most [a 16. században] válik a kereszténység a magyarságnak tudatos és harcolt sajátjává” (1934: 57). 1486-ban Berthold mainzi érsek rendeletben tiltotta meg szent iratok német nyelvű, engedély nélküli terjesztését. Szerinte ugyanis a német nyelv képtelen visszaadni a görög és a latin szövegek mély értelmét, emiatt pedig az a veszély fenyeget, hogy a hétköznapi emberek nem értik meg a Szentírás igazi jelentését. X. Leó pápa, illetőleg az 1515. évi lateráni zsinat elrendelte a héberől és görögről latinra, majd a latinról a nép nyelvére történő minden fordítás cenzúrázását. Nyilván nem ok nélkül tették ezt. Mert ki vonhatná kétségbe a szakmai-teológiai ellenőrzés fontosságát? A kérdés az: vajon miért nem gondoltak vezető egyházi illetékesek a Szentírásnak nemzeti nyelveken való hozzáférhetővé tételére? HORVÁTH JÁNOS szerint: „ha már fenyegetettsége kezdetén megteszi [a katolicizmus] azt, amit megtenni vagy száz évvel később úgyis kénytelen lett, ha megragadja új ellenfele fegyverét, s nemzeti nyelvű vallásos műveket nyomtat laikus hívei számára: kétségkívül igen sokat megmenthetett volna” (1976: 87). Luther úgy vélte, sokkal nagyobb veszélyt rejt az Ige általános hozzáféréseinek megakadályozása, mint az eretnokség, amelytől Róma tartott. A Biblia megismerése igényének nagyságát mutatja az adat, amely szerint Luther bibliafordítása a megjelenést követő néhány évtized alatt mintegy 100 ezer példányban kelt el, ami az akkori viszonyok között kiemelkedően sok volt.

Mi volt Magyarország a reformáció előtt? A magyar nyelv bizonyos fokú használatát gyakorlati szükség diktálta, a latinul nem tudó laikus fráterek és főként apácák lelki gondozásának a szükséglete kényszerítette ki. Ez a folyamat azonban a 15–16. század fordulóján még csak annyira jutott, „hogy az egyházi és

világi literátusok a gondozásuk alatt álló irodalom leggyakoribb formáit művelték magyarul” (TARNAI 1984: 256–257). A 15. században zajló reformok, az új rendi szabályok segítettek az anyanyelvi írásbeliség terjedését. Az első magyar bibliafordítások 15. századiak, de nem teljesek. (Az Apoc, a Bécsi és a Müncheni kódexben őrződtek meg. Az Újszövetség négy evangéliumának az első magyar fordítása a Müncheni kódexben olvasható.)

4. A reformáció számára az anyanyelvűsítés stratégiai fontosságú kérdés volt: anyanyelvű Bibliát és széles körű bibliaismeretet kívánt elterjeszteni. Ennek következtében viszont „Az eszmeközvetítés most már nem az Egyház monopóliuma, a hívőnek magának, a maga útján kell személyes hitre szert tennie, hogy üdvözljön. Ennek eszköze a bibliaolvasás és az elmélkedések” (SZERB 1934: 67). Luther német bibliafordítása, amelynek újszövetségi része 1522-ben, a teljes fordítás pedig 1534-ben jelent meg, mintája volt a későbbi protestáns fordításoknak. Magyarországon is: az első teljes bibliafordítás Károli Gáspárnak és munkatársainak köszönhető: az 1590-ben megjelent Vizsolyi Biblia. (A finn nyelvű teljes Biblia 1642-ben, az észti 1739-ben jelent meg. A svéd nyelvtörténészek az 1526-tól 1732-ig tartó korai újsvéd korszakot bibliai-svéd – Bibelsvenska – korszaknak is nevezik. Az említett nyelvek nyelvtörténeti leírásaiban lapozgatva tapasztalhatjuk, hogy vissza-visszatérő mondat az efféle: a bibliafordításnak óriási hatása volt a svéd, a finn stb. irodalmi nyelv alakulására és a hitéletre.) Károli Gáspár gönci református esperes magyar bibliafordítása is óriási teljesítmény volt. Nyelvi értelemben bizonyosan a legnagyobb hatású magyar nyelvű könyv. SZERB ANTAL szerint „Ez a XVI. század legnagyobb hatású, legmaradandóbb alkotása” (1934: 68). Nem csoda, hogy a 20. századi költőt, Reményik Sándort is megihlette. Fordító című versének utolsó sorait idézem: „Az, kinek szellemét ma körülálljuk / A Legnagyobb fordítója volt. / A Kijelentés ős-betűire / Alázatos nagy gonddal ráhajolt. / Látom: előtte türelem-szövétnék, / Körül a munka nehéz árnyai: / Az Igének keres magyar igéket. / Látom, hogy küzd: az érdes szittya nyelv / Megcsendesíti-e Isten szép szavát? / És látom: győz, érdes beszédinek / Szálló századok adnak patinát. / Ó, be nagyon kötve van Jézusához: / Félig ő viszi, Félig Jézus őt. / Mígnem Vizsolyban végül megpihennek, / Együtt érve el a honi tetőt. / Amíg mennek, a kemény fordítónak, / Tán verejtéke, tán vére is hull. / De türelmen és alázatán által, / Az örök Isten beszél – magyarul” (Reményik 1990: 229–230).

A reformációnak és a könyvnyomtatásnak a terjedése Magyarországon egybeesett. Más szóval a reformáció követői gyorsan felismerték a nyilvánosság radikális kibővítésének a könyvnyomtatásban rejlő lehetőségét. Ezért történhetett, hogy a magyarországi nyomdák a 16. században egy kivételével mind protestáns nyomdák voltak. A 12 város közül (Sárvár, Pápa, Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Lőcse, Kassa, Debrecen, Kolozsvár, Gyulafehérvár, Szeben, Brassó) mindössze a nagyszombati nyomda volt katolikus. De ne csak az egyházi kiadványokra gondoljunk. „A reneszánsz irodalom alkotói nagyszerű publikálási lehetőséget láttak a könyvnyomtatásban, a reformáció terjesztőinek pedig egyenesen nélkülözhetetlen volt tanaik terjesztése érdekében: tankönyvekre, hittani művekre, bibliafordításra, erkölcsnemesítő és vallásos felvilágosító művekre volt szükségük nagy

számban” (DÖMÖTÖR 2006: 101–102). Mondhatni: a reformáció évtizedeken át kommunikációtechnológiai fölényben volt.

A reformáció hívta életre a hit- és ismeretterjesztésnek, tehát a nyilvánosság kibővítésének sajátosan személyes módját is. A vándorprédikátorokról van szó. Névtelen vándorprédikátorok tucatjai járták a hódoltság területét is. „Ezekben a kimeríthetetlen erejű ígéhirdetőkben ölt testet magyar földön a kor új emberideálja, a reformáció legmaradandóbb újítása: az autonóm személyiség. Az az embertípus, melyet többé már nem a tekintély tisztelete tart meg hitében, hanem személyes meggyőződése, és aki kész meggyőződéséért szembefordulni a legnagyobb trónokra helyezett felsőbbjeivel” (SZERB 1934: 59).

Pillantsunk be röviden a 16. század második fele magyar nyelvhasználatának egy-egy, a reformációtól lendületbe hozott területébe!

Az anyanyelv terjesztése folyamatának természetes velejárója volt a világi irodalom magyar nyelvűségének a kibontakozása is: a 16. századból 1028 magyar nyelvű vers maradt fenn, s ebből 73 darab 1536 előtti, 955 későbbi (HORVÁTH I. 2007: 240). Más: a nyomtatott művek számának alakulása a 16. század néhány évtizedében, a magyarnak a latinnal való párhuzamba állításával: 1531–1540: latin 70%, magyar 7%; 1551–1560: latin 54%, magyar 28%; 1561–1570: latin 54%, magyar 44%; 1571–1580: latin 19%, magyar 75% (DÖMÖTÖR 2006: 126). A 16. századi egyházi jellegű kiadványok, katolikus–protestáns párhuzamba állítással: elmélkedés: katolikus 7%, protestáns 21%; katekizmus: katolikus 4%, protestáns 22%; prédikáció: katolikus 1%, protestáns 16%; tanítás: katolikus 2%, protestáns 24%; vitairat: katolikus 9%, protestáns 21% (DÖMÖTÖR 2006: 131).

A „magyar irodalmi nyelv alapjait [...] ők [a korszak írói] vetették meg. Mert az a nyelv, amellyel ők írtak, már nem volt szolgai fordítás, és nem is volt a beszélt nyelv írott reprodukciója, hanem egy stilizált, a mindennapi fölé emelt, a magasabb kifejezés céljaihoz alkalmazkodó nyelv” (SZERB 1934: 68).

Ekkor születik meg a gyülekezeti énekköltészet és a gyülekezeti énekeskönyv, amely lutheri forrásra, német mintára megy vissza, s ebben az időszakban ezt használta valamennyi protestáns felekezet. Az első (német nyelvű) énekeskönyv 1525-ben jelent meg, négy évre rá pedig az első, amelyet Luther szerkesztett. A későbbiek is ebből indultak ki (H. HUBERT 2007: 383). A jelenleg használt német énekeskönyv 33, a magyar 26 Luther írta szöveget és/vagy dallamot tartalmaz (KÄSSMANN–LUDWIG 2017: 30).

Természetes, hogy a magyar nyelvű nyomtatott kiadványok, mindenekelőtt pedig a Biblia, pusztán létükkel is hozzájárultak az anyanyelv presztízsének növekedéséhez és a magyar anyanyelvűek anyanyelvi tudatának az erősítéséhez. Ugyanis mintaadó funkciót tölthettek be. S ahogy terjedtek, erősítették az olvasni tudókban a mintakövetésnek nemcsak többé-kevésbé tudatos szándékát, hanem ezzel egyengették az alakuló, az egységesülés irányába haladó irodalmi nyelv tényleges követésének útját is. A Vizsolyi Biblia jelentősége nyelvi szempontból többszörös. Ami ismételtelen kiemelésre kívánkozik, az a magyar irodalmi nyelv egységesülési folyamatának elősegítése. Ugyanis az a tény, hogy a magyar irodalmi nyelv úgy alakult, ahogy alakult, a Vizsolyi Bibliának is köszönhető – a sárospataki, a debreceni és részben a kolozsvári református főiskolákon tanult grammatikáirók te-

vékenysége és hatása, szerepe és egyéb tényezők mellett (I. SZATHMÁRI 1968). A Károli-bibliának a beszélt nyelvre, a nyelvjárásokra is gyakorolt hatásáról CSÜRY BÁLINT írt saját tapasztalatai alapján: „A Biblia nemcsak a református [és a többi protestáns] egyház szószékeiről, a prédikációkon keresztül gyakorolt nagy hatást a magyar lakosság egy részének nyelvhasználatára, hanem olyan népkönyvként élt a falvakban, amely nagyon sok házban megvolt. Különösen téli összejöveteleken sokat olvastak belőle, ezért hatása kétségtelenül jelentős volt a magyar nyelvjárásokra is (CSÜRY 1940: 238).

Az általános műveltség terjesztése érdekében a reformáció arra is törekedett, hogy nagy területen és széles körben iskolahálózatot építsen ki az elemi szinttől a gimnáziumon át a főiskoláig. Mintha Péter apostol intelmét követték volna: „az ti hitetek mellé ragasszatok [...] tudományt” (Károli-biblia, Péter 2. levele, I. 5.) „Ekkor, az 1530-as, 1540-es években alapítják a sárospataki, a debreceni és a pápai, valamivel később a nagyenyedi református, a pozsonyi, lőcsei, eperjesi és nagyszombati evangélikus kollégiumokat. A reformáció a műveltség demokratizálásával újfajta kommunikációs lehetőségeket hozott létre: a magyar anyanyelvűek legnagyobb tömege, a jobbágyság, a parasztság, valamint a kis- és középnemesség nyelvhasználata már nem korlátozódott a család körében és a munka közben folyó beszélgetésre, hanem ennek a nyelvhasználatnak része lett a választékos, ünnepélyes nyelv az egyházi szertartásban (az istentiszteleten mindig bibliarészletet olvastak föl és zsoltárokat énekeltek [...]) A reformáció művelődési programjának eredményeképpen a középkor óta először tudatosan a magyar anyanyelvűekben a nyelvi (és ezen keresztül a kulturális) összetartozás tudata, valamint a nyilvánosságnak a fontossága” (KUGLER – TOLCSVAI NAGY 1998: 475). Ez a folyamat a nemzetné válást előkészítő egyik tényező volt (vö. ehhez: „A katolicizmus tette állammá Magyarországot, a protestantizmus pedig nemzetné a magyar népet”; SZERB 1934: 57).

Az anyanyelv iránti filológiai érdeklődés, mely a humanizmus korában jelentkezik már, a reformációval vesz nagy lendületet. A szent nyelvek (héber, ógörög, latin) mellett tudós literátusok egyre inkább figyelemre méltatják a „vulgáris nyelvek”-et (*linguae vulgares*), a magyarok a magyart. Sorban írják a magyar grammatikákat, fölismerik és leírják ennek a „szittya” nyelvnek a sajátosságait, szabályait, s közben rá-rácsodálkoznak arra, hogy milyen nagyszerű nyelv az anyanyelvük. Aligha véletlen a mondottak után, hogy az első magyar nyelven írt tudományos munka egy magyar nyelvtanfélé, amelynek szerzője 1529/30-ban wittenbergi egyetemista volt, aki Luthert is ismerte. DÉVAI BÍRÓ MÁTYÁSról van szó, akinek munkája („*Orthographia Vngarica...*”) 1549-ben jelent meg második kiadásban (az első kiadás sajnos nem maradt fenn; a régi magyar grammatikaírókra I. SZATHMÁRI 1968). Ebből a humanista gyökerű, a reformáció megerősítette hagyományból nőtt ki a magyar nyelvközösségben az anyanyelvvél való tudatos törődés értelmiségi hagyománya, amely a 16. század második felében formálódott bibliafordítók, grammatika- és ortográfiaírók, prédikátorok és nyomdászok, tehát az anyanyelvűkkel mesterségükből következően foglalkozók körében. Ők azok, akik az elsők között voltak az irodalmi nyelv és a helyesírás egységesítésének előmozdításában. Így történhetett, hogy a nyugat-magyarországi Szenci

Molnár Albert az akkori keleti magyar protestáns nyelvhasználati normát követte (gondoljunk zsoltárfordításaira), de ezt tette az ellenreformáció kiemelkedően legnagyobb alakja, Pázmány Péter is (I. BENKŐ 1983: 8).

5. Az aléltságból fölébredő magyarországi katolicizmus az ellenreformáció megindításával új helyzetet teremtett. Sikerének egyik oka az volt, hogy a reformáció bevált eszközeivel harcolt a reformáció ellen. Ez a magyar irodalmi nyelv alakulására nézve azért volt jó, mert a magyar irodalmi nyelvnek a latinnal való egyenjogúsítását katolikus szerzők „tetőzték be” (HORVÁTH J. 1976: 90).

S valamit a jelenről is. A kereszténység töredezett állapotban él. Korábbi egysége az 1054. július 16-án hivatalosan is bekövetkezett, a kereszténységet keleti és nyugati ágra szétválasztó nagy egyházszakadással szűnt meg. Majd a reformáció következett a 16. században. De töredezett a ma hozzávetőlegesen 800 millió embert számláló protestánság is, hiszen a protestánsok körében sem volt és ma sincs egység. Sőt, az evangélikus, a református és az unitárius mellett újprotestáns gyülekezetek, irányzatok is színre léptek. Nem járt eredménnyel a 19. században az a törekvés sem, hogy a reformátusok és az evangélikusok unióra lépjenek egymással. „A protestantizmus ezer meg ezer formaváltozáson ment keresztül, míg Luther óvatos reformjától a modern protestantizmus mindent megértéséhez és mindent megbocsátásához érkezett” (SZERB 1934: 60).

A kétezres éves katolikus egyház igen hosszú múltra tekint vissza. Életében ezért az állandóság fenntartásában a tradíciónak kitüntetett szerepe van. Ez viszont fékezheti az idő múlásával esedékessé váló reformokat. A protestantizmus hozzá képest fiatal, jóval rövidebb a múltja, kisebb is a hagyomány stabilizáló szerepe, viszont nyitottabb a reformokra. Vajon mennyire érvényes ma az, hogy a „katolikum ereje a történelemmel dacoló stabilitás, a protestantizmusé a fejlődés dinamikája” (SZERB 1934: 60)?

Zárásul két mondat. Az egyik: a kereszténység töredezett állapotban, de – a maga, még oly töredezett állapotában is – megbékélt különbözőségben élheti a maga életét. A másik: a katolicizmus és a protestantizmus „külön-külön csak részét adja a magyarságnak, mely teljes megjelenésében csak a kettő szintézisében állhat” – írta SZEKFI GYULA 1935-ben (434), s csak egyetérteni lehet vele.

Kulcsszók: reformáció, magyar nyelv, Biblia-fordítás, a hitélet magyarosodása, a magyar irodalmi nyelv formálódása, egységesülési tendenciája.

Hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1968. Die Rolle des Protestantismus bei der Herausbildung der ungarischen Literatursprache. In: RAVILA, PAAVO Hrsg., *Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Pars I. Societas Fenno-Ugrica, Helsinki. 65–69.
- BENKŐ LORÁND 1983. Der Protestantismus in seiner Wirkung auf die ungarische Schriftsprache. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica* 14: 3–10.

- BITSKEY ISTVÁN 2006. Szellemi élet a kora újkorban. A reformáció. In: *Kósa László* szerk., *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 264–271.
- CSEPREGI ZOLTÁN 2013. *A reformáció nyelve*. Balassi Kiadó, Budapest.
- CSÜRY BALINT 1940. Károli Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához. *Magyar Nyelv* 36: 238–248.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2006. *Régi magyar nyelvemlékek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH IVÁN 2007. A magyar vers a reneszánsz és a reformáció korában. In: SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY főszerk., *A magyar irodalom története*. 1. Gondolat Kiadó, Budapest. 236–249.
- HORVÁTH JÁNOS 1953. *A reformáció jegyében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH JÁNOS 1976. *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- H. HUBERT GABRIELLA 2007. Kánonképzés a gyülekezeti énekköltészetben. In: SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY főszerk., *A magyar irodalom története* 1. Gondolat Kiadó, Budapest. 382–393.
- KÁSSMANN, MARGOT – LUDWIG, RALPH 2017. *Reformációi ábécé 95 tételben*. Luther Kiadó, Budapest.
- KÓSA LÁSZLÓ 2017a. *Reformáció Magyarországon*. Megjelenés előtt.
- KÓSA LÁSZLÓ 2017b. A magyarországi evangélikusok egyházszerződésének területi alakulása. In: FRISNYÁK SÁNDOR – GÁL ANDRÁS – KÓKAI SÁNDOR szerk. *A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza 2*. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Katolikus Gimnázium, Nyíregyháza–Szerencs. 201–225.
- KUGLER NÓRA – TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2015. *Magyar nyelv*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- A. MOLNÁR FERENC 1999. *Anyanyelv, vallás, művelődés*. AESz. Füzetek 4. Anyanyelv-ápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár.
- PÉNTEK JÁNOS 2017. *Hitújítás, nyelvújítás, tudomány Erdélyben*. Megjelenés előtt.
- REMÉNYIK SÁNDOR 1990. *Erdélyi március. Válogatott versek*. Orpheusz Kiadó, Budapest.
- SZABÓ FERENC 2016. *Ecclesia semper reformanda. Változások a katolikus egyházban*. *Credo* 2016/2: 5–14.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2017. A magyar reformáció nyelvi hatásáról. *Magyar Nyelvőr* 141: 207–215.
- SZEKFI GYULA 1935. *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- SZERB ANTAL 1934⁹ *Magyar irodalom történet*. Magvető, Budapest.
- TAMÁS LAJOS 1978. *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- TARNAI ANDOR 1984. „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. Kálvin és a Károli-biblia nyelve. *Magyar Tudomány* 2010: 152–158.

ZOVÁNYI JENŐ 1977. *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

The Hungarian language and the Protestant Reformation

Following certain abortive attempts at reforming religious life prior to the 16th century, the Protestant Reformation produced a schism in the Roman Catholic Church: Protestant denominations (Lutheranism, Calvinism, and Unitarianism) came into being in Hungary, too. Reformation yielded a breakthrough in two important respects: in spreading the use of mother tongue and in making religious life public. The first full Hungarian translation of the Bible (1590) was due to Protestantism. By way of printed books, reformation had a communication-technological advantage over the Roman church. Rapid growth of Hungarian ecclesiastical, as well as secular, literature, and the establishment of the Protestant school system, fostered the unification of literary Hungarian and the consolidation of mother-tongue awareness, and brought home the idea of a linguistic/cultural unity of Hungarians.

Keywords: Reformation, Hungarian, Bible translation, Hungarianisation of religious life, emergence of the Hungarian literary language, tendency of unification of literary Hungarian.

KISS JENŐ
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Poétikai modernség Arany balladáinak alkotott nyelvében*

1. Bevezetés. Arany János az 1850-es években megújította költészetét, annak poétikáját. Ez a megújítás összetett módon történt meg. Egyrészt Arany kidolgozott egy olyan lírapoétikát, a hozzá tartozó nyelvvel együtt, amely példa nélküli volt korábban, másrészt balladákat írt, amelyek jelentős mértékben különböznek a lírai versektől. Mindeközben erőteljesen dolgozott epikai művein, a Toldi és a Toldi estéje nyomán (ide tartozik a Daliás idők két dolgozata, A földrengés, a Keveháza, a Csaba királyfi, az Előhang, valamint a Csaba-trilógia első dolgozata). Emellett olyan költemények is készültek, amelyek korai költészetére és a korábbi évtizedek verselésre voltak jellemzőek. Jóllehet Arany 1850-es évekbeli költészetének záró korszakhatára nem éles (a kezdete inkább), a korai modern lírai versek ekkori gazdagsága ezt az évtizedet külön is sajátossá teszi az életműben. Talán nincs olyan szakasza Arany költői művének, amely poétikailag ennyire összetett, sokféle lenne. Az alábbiakban e korszakból a balladák poétikájának alkotott nyelvi jellemzőiről lesz szó, az 1848 előtti epikus és az 1850-es évek lírai műveinek viszonyában. Amellett érvelek, hogy az 1848 előtti epikus költészet és az 1850-es évekbeli líra már egyedi költői nyelve, poétikája mellett és azokkal szoros összefüggésben, de mégis elkülönülve Arany a korai balladákban ismét egy másik, immár harmadik költői nyelvváltozatot dolgozott ki. Ez a nyelvváltozat meghaladja az első korszak szintézisét népiesség és klasszicista retorika között, és belső választ ad az 1850-es évek Arany-féle lírájának korszakváltó, sztenderd közeli nyelvváltozatára is, a kettőnek egy újabb, emergens szintézisével. A balladák nyelve egyúttal vissza is vesz a lírai versek gyökeres váltásából. A poétikai történeti folyamat nem csupán a magyar irodalom, szűkebben a költészet alakulástörténetének cselekvő összetevője, hanem tágabban a magyar nyelv történetének egy igen fontos szakaszához járul hozzá. Ez a korszak a sztenderd magyar nyelvváltozat kodifikációja (első modern értelemben vett rögzítése) 1848 előtt, majd kiterjesztése a 19. század második felében. A sztenderdizáció egyszerre volt e korban a kapitalista társadalom kommunikációs igényeinek a kielégítése, a nemzetfogalom kialakításának szerves és hangsúlyos része és a művelődési, művészi modernizáció tényezője.

Az áttekintés a kognitív nyelvészet és poétika keretében történik (vö. LANGACKER 1987, 2008; KEMMER–BARLOW 2000; BRÖNE–ANDAELE eds. 2009; SEMINO–CULPEPER eds. 2002; STOCKWELL 2002; SIMON 2016; TSUR 2008; HORVÁTH–SZABÓ 2013). A kognitív nyelvészet elmélete és módszertana a közös jelentésképzést állítja a középpontba, egyrészt az emberi megismerő képességek és tevékenységek nyelvi sémáinak és azok megvalósulásaink azonosításával, másrészt a mindenkor beszédhelyzet (diskurzuszvilág, kontextus) környezeti jellemzőinek

* A tanulmány az OTKA K100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázati támogatása keretében készült. Köszönet illeti a tanulmány két lektorát, SIMON GÁBORT és TÁTRAI SZILÁRDOT részletes, gondos és segítő javaslataikért.

figyelembe vételével. A poétikai összetevő itt a nyelvi megformáltságra irányított figyelem, a szövegalkotó és a befogadó egyaránt kreatív műveleteiben, úgy, ahogy az elme a megformáltságra reagál, a megismerés egy humánspecifikus módjaként.

A nyelvtörténet és az irodalomtörténet is hajlamos a nyelvet rendszerében vagy ettől elvonva egy-egy mű poétikai megvalósulásában tekinteni. Ám a nyelvet dialogikus és diszkurzív emberi tevékenységként felfogva szembevetendő, hogy főképp a 19. század első harmadától egyes költők, és majd később prózaírók saját nyelvváltozatot dolgoztak ki valamely korszakukban (például Babits Mihály az első kötetének szinkretizáló nyelvi összetettségében vagy Móricz Zsigmond az Erdély-trilógiában, és megint másképp a Rózsa Sándorban). A költői nyelvváltozat ebben az értelemben egyrészt az adott nyelv stíluspotenciáljának egy meghatározott irányú kimunkálása, másrészt a potenciálnak a specifikus szociokulturális tényezőkhöz illesztése (például a beszélői viselkedés, a beszédhelyzet megkonstruálása, a nyelvtörténeti időben való elhelyezése vagy az értéktelítettség tekintetében; vö. TOLCSVAI NAGY 2012). Az ekképp kialakított beszédmód kellő koherencia és poétikusság esetén önálló költői nyelvváltozatként léphet működésbe, jellegzetesen elkülönülve akár a költő vagy író más műveinek vagy korszakának beszédmódjától.

2. A Toldi és a lírai versek poétikája. Arany életművének első két nyelvalkotó periódusa a korábbi magyar költészetet messze meghaladó eredményeket hozott (l. NÉMETH G. 1971; SZEGEDY-MASZÁK 1972, 1980; TOLCSVAI NAGY 2017). E jellemzőket itt röviden összefoglalva lehet földélni. Arany János költészetének 1848 előtti korszakát a magyar nyelv és irodalom története szempontjából a következők jellemezték: a magyar nyelv sztenderd változatának a kodifikációja; – az egyéni nyelvi alkotás és a közösségi nyelvi konvenciók viszonyának több irányú feldolgozása; – a nyelvváltozatok és a nyelvtörténeti múlt adatainak jelen idejű értékékként kezelése; – irodalomtörténeti korszakok (klasszicizmus, szentimentalizmus, biedermeier, népiesség, romantika) egymásra következése vagy együttes működése, irodalmi reflexióval; – a nyelv nemzetalkotó és esztétikai szerepének felismerése.

A sztenderd nyelvváltozat megjelenése és fokozatos bevezetése megváltoztatta a magyar nyelv és az azt beszélő nyelvközösség belső szerkezetét és értékrendjét. Bár a kodifikált nyelvváltozat egyes kérdéseiben további viták folytak (és folynak ma is), vagyis a kodifikáció nem zárult le, a sztenderd fő jellemzői működésbe léptek. E fő jellemzők közé tartozik az általános, a teljes nyelvközösségre kiterjedő érvényesség és használhatóság, a modernizálódó, kapitalizálódó magyar társadalom és kultúra igényeinek megfelelő egyértelműség és pontosság, a nemzeti egységet jelképező tartalom, valamint az ezekből (is) eredő tekintély.

Emellett a 19. század első felében vált nyilvánvalóvá a résztvevők számára, hogy irodalmi korszakok és irányzatok követik egymást, vagy léteznek egymással párhuzamosan (SZEGEDY-MASZÁK 1980; LAMPING Hrsg. 2011: 353–393). Az 1848 előtti magyar költészet is erőteljesen párhuzamban, autentikusan alakult, Arany kivált nagy figyelmet fordított az európai irodalom újabb irányaira, és azokra válaszolva dolgozta ki saját poétikáját és költői nyelvét, több változatban. Ezek a nyelvváltozatok a magyar költői nyelv általa létrehozott alkotásai. A költői nyelv kidolgozásában Arany vagy meglévő nyelvváltozatokra épített, abból szín-

tetizált sajátot (mint az első korszakában), vagy lényegében újat dolgozott ki (a többi korszakában).

A Toldi mint Arany poétikája első változatának prototipikus műve szintézisre épül, melynek fontos nyelvi és ebből eredő poétikai tényezői a következők (részletesebben I. TOLCSVAI NAGY 2017): a klasszikus és barokk, klasszicista retorika és poétika, az egyetemes költői műnyelv fölényes kezelése, elsősorban az alakzatok és szóképek alkalmazásában; – a magyar népnyelv egyfajta általános kidolgozása; – a biblikus protestáns nyelvi hagyomány beillesztése a klasszikus irodalmi és népnyelvi összhangba; – a népi élőszóbeli mondatok, azaz tagmondatok természetes illesztése a verssorhoz; – a klasszikus poétikai és a magyar népnyelv példátlanul gördülékeny, simulékony összeillesztése; – a több elemből harmonizált nyelv következetes, kiegyensúlyozott poétikai alkalmazása, a mű nyelvi egységessége; – a kialakított költői nyelvváltozatokat Arany és társai egyértelműen a nemzeti közösség önalkotó folyamataként tekintették.

Az 1850-es években írt lírai Arany-versek lényegében új poétikát és költői nyelvet vezettek be a magyar irodalomba. Itt megmutatkozik az, hogy a líra monologikus, abszolút (nincs helyzethez kötve), strukturálisan egyszerű, önmagának áll, önmagában értendő és érthető, amelyre az esztétikai komplexitás jellemző, poétikai (például metaforikus, szimbolikus) viszonyok révén, formálisan a versforma által (vö. LAMPING 1993: 63; I. még LAMPING Hrsg. 2011: 35–105). A líra személy általi beszéd versben, a megszólalás szituáltságában, jelen időfolyamatban, a most-pontok egymásra következésében, amelyre a poétikusság, önmagára irányuló szöveg, nyelv jellemző (ez utóbbira I. KULCSÁR-SZABÓ 2007: 13–184). E már a modernség értelmében énközpontú líra fő nyelvi jellemzői a következők (részletesebben I. TOLCSVAI NAGY 2017): a lírai nézőpont a személyiség autopoietikus megalkotására összpontosít, alapvetően szubjektívizációs jelleggel; – a sztenderd közeli nyelvváltozat az autonóm személyiség megszólalását teszi lehetővé, a szubjektum egzisztenciális bizonytalanságával együtt; – a mondat szerkezet viszonylag egyszerű, összefüggésben a verssor rövidebbé válásával; – a szókészleti és idiomatikus elemek többségben sztenderd jellegűek; – a szemantikai összetettség növekedése, összefüggésben a metafora dinamikus szövegszintű alakításával, hatókörének rendszeres kiterjesztésével; – a népnyelvi és klasszikus retorikai elemek háttérbe szorulnak.

3. A balladák az 1850-es években. Arany költészete az 1850-es években sok poétikai irányban tájékozódott. Költői nyelvalkotását tekintve egyrészt kereste az 1848 előtti népiességen túlmutató nyelvi megoldásokat, másrészt az irodalmi nyelven (sztenderden) írt lírai versei mellett párhuzamosan más (de a többitől nem független) nyelvváltozatot dolgozott ki ekkori epikus művei, az itt elemzendő balladái számára.

A korábbi népi és az éppen általa megalkotott sztenderd sémák átírása, újírása, bizonyos fokú szétválása történik meg. E poétikatörténeti folyamatnak több oka is körvonalazható. Az egyik föltehetőleg a (szociolingvisztikai értelemben vett) sztenderd nyelvváltozatú lírai verseknek a nemzeti költészeti programhoz való viszonya: Arany ezt a később oly hatásos, de a nemzeti jellegtől (főképp lát-

szólag) távolodó eredményét talán ellensúlyozni kívánta a népi gyökerű műfajjal. Az ellensúlyozás igénye aligha véletlen: Arany éppen az 1850-es években dolgozott legerőteljesebben a magyar népi eposz „újjáírásán” vagy megírásán, és az epikai, történeti irányultságát erősítette saját életében a kritikai befogadás is. Másrészt a Toldi kivételes szintézisében megvalósított bennfoglalt és nyílt népi képviseleti nézőpontot abban a formában már nem lehetett folytatni, ezért Arany új megoldásokat keresett. Olyan poétikai és nyelvi megoldásokat, amelyek lehetővé teszik a nemzeti költői paradigma folytatását, de immár tagoltan, összetettebben.

Az epikusnak és a lírainak, az objektívnek és a szubjektívnek, az eszménynek és a valóságnak ekkor már nem a korábbi közvetlen, a feszültségeket feloldó harmonizálása, hanem e kettősségek különböző változatú kidolgozása, nyílttá tétele az 1850-es évek balladáinak az egyik fő poétikai jellemzője.

A kortárs irodalmi világ Arany balladáit, epikai költői teljesítményét ünnepelte. A befogadástörténet e jellegének egyik fő oka az irodalmi népiességek, a nemzeti irodalmi programnak a folytatása és a kortársak számára is látható megújítása volt (vö. NÉMETH G. 1971; IMRE 1996: 49–70). A poétikai vonatkozások mellett lényeges volt a balladák dramatizáltsága, amely párhuzamban állt az önkényuralom közvetlen tapasztalatával. A nemzeti sorsra utaló elemeket erősítették a magyar, nemzeti történelmi témák és utalások.

Emellett a drámai helyzet, a gyakran tragikus történet a kivételesen pontos, feszes és tömör, az elbeszélő és párbeszédés részeket, sőt a beszélői nézőpontokat is váltogató versszerkesztéssel együtt valóban a magyar költészet leghatásosabb művei közé helyezi a balladákat, még ha azok nem is egyforma minőségűek.

Az Arany-balladák különlegességét a műfaj kortárs sajátossága is erősítette megjelenésükkor. A ballada részben idejétmúlt, nem autentikus műfajnak bizonyult az európai költészetben, ugyanakkor az Arany-féle megújítás éppen az átértelmezett korszerűséget mutatta fel (IMRE 1996: 49–70, 97–135). A korszak, az 1850-es évtized messze ható meghatározó műve Baudelaire nevezetes verseskötete volt, amely erős kontrasztban állt Arany nemzeti epikai kísérleteivel, míg az Arany-féle líra éppen azzal mutatott rokonságot.

4. Poétikai jellemzők a balladákban. Ahogy a korábbi dolgozatomban, úgy ebben is a nyelvváltozatok, a perspektíválás, a szubjektívizáció és objektívizáció szempontjából elemzek balladarészleteket az alábbiakban.

A perspektíválás az a mód, ahogyan, milyen nézőpontból Arany megszólaltatja versbeli beszélőjét. A perspektíválás egyik legfőbb módja Arany esetében a történetileg kialakult nyelvváltozatok költői, poétikai alkalmazása, módosításokkal, illetve új nyelvváltozatok kidolgozása, amint azt a lentebbi részek bemutatják. A perspektíválás nyelvi műveletei közül kiemelendő az objektívizáció és szubjektívizáció kettőssége, valamint az episztémikus lehorgonyzás. A beszélő mint szubjektum és a mondat által kifejezett jelenet résztvevője mint szubjektum megkonstruálása, azaz mondat- és szövegbeli nyelvi kifejezése közötti különbség a szubjektívizáció és az objektívizáció jellemzőiben mutatkozik meg (LANGACKER 1987: 141–146).

Egyes esetekben egy mondatban a résztvevőket a beszélő nyíltan kifejezve, objektívan konstruálja meg, vagyis a résztvevők a beszédhelyzettől elválasztva jelennek meg (még ha a beszélő és a hallgató is résztvevő a mondatban). Vagyis a beszélő a mondat vagy szövegrészlet létrehozójaként saját beszédhelyzetével együtt nem része a mondatnak vagy szövegrészletnek.

Más esetekben a beszélő bennfoglaltan a konceptualizáció részévé válik. A szubjektivizáció során a beszélő nézőpontja bennfoglaltan érvényesül, közelebről az a tény és mód, ahogyan a beszélő a hallgató figyelmét irányítja saját témájával kapcsolatban. A beszélő saját nézőpontját jelzi: innen és innen konstruálja meg a jelenetet, ez és ez a véleménye, hiedelme, magatartása az adott témával kapcsolatban. Továbbá azt is érzékelteti bennfoglaltan, hogy a vélekedés, a perspektíválás kitől származik. „Egy entitás objektívan konstruálódik addig a mértékig, ahogy »színen« van mint a konceptualizáció explicit, fókuszált tárgya. Egy entitás szubjektívan konstruálódik addig a mértékig, ahogy »színen« kívül marad mint a konceptualizáció implicit, nem öntudatos alanya. A szubjektivizáció a rejtett konceptualizáló jelenlét jelölése, amelyre az önmagára irányuló figyelem (önreferencia, önazonosítás) teljes hiánya jellemző, miközben a kifejtett jelenet mint a konceptualizálás célja feltűnő, jól körülhatárolódik, megértése kellő pontossággal történhet, vagyis objektívizált” (LANGACKER 2006: 18). Aszimmetria van a szubjektívizált és objektívizált elemek között. Egy kifejezés jelentése mindig tartalmaz szubjektívan és objektívan konstruált elemeket. A szubjektívan konstruált elemek közé tartozik elsősorban a beszélő és másodlagosan a hallgató, a mondatbeli jeleneten kívüli konceptualizáló szerepükben.

Az V. Lászlóban például szubjektívizáltan mutatkozik meg a versbeli elbeszélő nézőpontja, együttérzése a Hunyadi családdal és pártolóikkal:

Mélyen a vár alatt
Vonúl egy kis csapat;

Illetve:

„A nép, uram király,
Csendes, mint a halál,
Csupán a *menny* dörög.”

Az első idézetben a *kis* jelző a menekülők kiszolgáltatottságát, sebezhetőségét jelöli együttérzően. A második részletben a *menny* dörgése (kiemelve) egyszerre utal a baljós természeti körülményre (a viharra) és Isten ítéletére, ismét a beszélő határozott értékszemponjtja felől.

A nyelvi közlések episztemikusan le vannak horgonyozva: a dolgokat és a folyamatokat a beszélőtársak egyedítik a nyelvi szerkezetekben. Az episztemikus lehorgonyzásban a dolgok és a folyamatok lehetséges csoportjából, vagyis típusából azonosíthatóvá válik az a példány, illetve azonosíthatóvá válnak azok a példányok, amelyeket a beszélő a beszélőtársak figyelmének középpontjába kíván

állítani (LANGACKER 1987: 126–129; BRISARD 2002). A lehorgonyzás a beszélőtársak figyelemirányításán, pillanatnyi tudástartományán belül történik meg, a mindenkori beszélő és hallgató által feldolgozott saját fizikai, szociális és mentális helyzetükkel (alapbeállításban *én, te, itt, most*) viszonyban.

Arany balladáiban az objektivált és szubjektivált elemek változatossága többek között a beszélői kiindulópontok váltogatásából, az alakzatok és a metaforizálás egyedi megvalósulásaiból ered.

A Szondi két apródja szövegében a verssorok és a mondatok viszonylagos rövidségük ellenére is teljesek grammatikailag és retorikailag is. E jelleg a mondatok kifejtőbb jellegéből ered: mind a történetelbeszélés, mind az idézetek minden lényeges elemet (szereplőt, folyamatot, körülményt) megneveznek. A mondatok elemi jelenetlekepezését egy-egy jelző teszi fogalmilag és poétikailag érdekesebbé, kiemelve a megnevezett tulajdonság fontosságát.

Felhőbe hanyatlott a drégeli rom,
Rá visszasüt a nap, ádáz tusa napja;
Szemközt vele nyájas, szép zöld hegy-orom,
Tetején lobogós hadi kopja.
[...]
Mondjad neki, Márton, im ezt felelem:
Kegyelmet uradtól nem vár soha Szondi,
Jézusa kezében kész a kegyelem:
Egyenest oda fog folyamodni.

E balladában a transzmutációs szerkezetek poétikai szerepe nagy, bár nem uralja úgy a vers szövegét, mint például A walesi bárdokban. Az enyhén szokatlan szórendi változatok részben a megnevezett események mozgalmasságát és tragikumát, részben a megformálás artisztikumát fejezik ki:

A vár piacára ezüstöt, aranyt,
Sok nagybecsü marhát máglyába kihordat;
Harcos paripái nyihognak alatt:
Szügyeikben tört keze forgat.

A ballada többszörös beszélői perspektívát egyesít: beszélő és a török váltja egymást, bár a harmadik versszak idézetét Ali, a hadvezér mondhatja, de megszólal az Alinak válaszoló személy, és maguk az apródok is, megidézve Szondi nézőpontját is. A narráció és az egyenes idézetek alapvetően objektivizált konceptualizációk. Az elbeszélő szövegét azonban kifinomult szubjektívizációs jelzések teszik összetettebbé, jelentős mértékben megmutatkozik a beszélői perspektíva és a kidolgozott poétikusság. Ezek olyan szubjektívizált kifejezések, amelyek a versbeli megszólaló hovatartozását, együttérzését mutatják meg. Például a második versszakban a két apródról enyhén archaizálva és emelkedetten beszél, míg a török parancsnokot egyszerű nevén említi, hadseregét pedig a rendezetlen zajongással jellemzi:

Két ifju térdel, kezökben a lant,
 A kopja tövén, mintha volna feszület.
 Zsibongva hadával a völgyben alant
 Ali győzelem-ünnepet ület.

A ballada egyes pontjain az elbeszélő bennfoglalt, szubjektivizált nézőpontja határozottan előtérbe kerül. Például a „Hogy vitt ezerekkel!” kezdetű versszak csodálatot megjelenítő felkiáltásai ezt az értékelő, együttérző nézőpontot képezik le. A vers utolsó versszaka, az átok vagy átokkérés pedig nyílttá teszi a saját magát színre nem vivő beszélő nézőpontját.

Az V. László a rövid mondatok és verssorok révén alapozza meg a drámái feszültséget. E balladára a nagymértékű bennfoglalás jellemző az elbeszélő részekben:

Sűrű setét az éj,
 Dühöng a déli szél,
 Jó Budavár magas
 Tornyán az érckakas
 Csikorog élesen.
 [...]
 Megcsörren a bilincs,
 Lehull, gazdája nincs:
 Buda falán a rab
 - Egy-egy felhódarab -
 Ereszkedik alá.

A két kiemelt versszakban a baljóslatú helyzetet nem a történet valamely epizódjának a részletes elbeszélése adja meg elbeszélői megjegyzésekkel, hanem egyrészt metonimikus természeti utalások (dühöngő vihar, bilincs, a kakas éjszakai, hajnali megszólalása), másrészt metaforikusak (rab – felhő). Ez a figurativitás sztereotíp, nem különösebben eredeti, a vers szövegében azonban egyedivé és összetetten jelentéssé válik.

A vers más helyén a párhuzam és az ellentét szubjektivizált bennfoglalásai növelik a feszültséget a szemben álló felek között úgy, hogy mind V. László, mind a szökésben lévő Mátyás és hívei félelmeit jelzi a szöveg, ismét a természeti körülmények kifejezéseinek metonimikus kiterjesztéseivel:

Az alvó aluszik,
 A bujdosó buvik;
 Ha zörren egy levél,
 Poroszlót jöni vél
 Kanizsa, Rozgonyi.
 [...]
 Az alvó felvirad,
 A bujdosó riad;

Szellő sincsen, de zúg,
 Felhő sincsen, de búg
 S villámlik messziről.

A népiesség a nyelvi megformálásban alig mutatható ki ebben a versben. Az V. László szövege sztenderd (irodalmi nyelvi) alapokra épül, amelyben a metaforizálás és az alakzatosság kiinduló szerkezetei nem népi tapasztalatból erednek, inkább a magyar egyetemes kultúra konceptualizációiból. Mindez érvényes az idézett élőszóbeli részletekre, párbeszédre is. Tömörségük, rövidségük és bennfoglaló (lényeges elemeket megnevezetlenül hagyó) karakterük nem a hagyományos népi, paraszti beszéd kizárólagos tulajdonsága.

„Ki az? mi az? vagy úgy -”
 „Fordulj be és alugy
 Uram László király:
 A zápor majd eláll,
 Az veri ablakod.”
 [...]
 „Hah! láncát tépi a
 Hunyadi két fia -”
 „Uram, uram, ne félj!
 László, tudod, nem él
 S a *gyermek*, az fogoly.”

A bennfoglalások egyértelműen megmutatják, hogy a szövegben önmagát közvetlenül meg nem jelenítő elbeszélő hogyan foglal állást a drámai konfliktusban. Így kap formát V. László rövid kérdéseiben a bennfoglalt erkölcsi feszültség, a bűntudat:

„Miért zúg a tömeg?
 Kívánja *eskümet*?”
 „A nép, uram király,
 Csendes, mint a halál,
 Csupán a *menny* dörög.”

Ebből a bennfoglaló beszédmódból lép ki az elbeszélő az utolsó versszakban, a már implikálva fölépített morálra helyezve a végső erkölcsi parancsot.

A walesi bárdok rendkívüli összetettségű poétikai jellemzőiből itt csak röviden lehet megemlíteni az ismét rövid verssort és a vele harmonizáló mondat szerkesztést. A balladában nyíltan megmutatkozik a tagmondat (clause, elemi mondat) legfőbb tulajdonsága: a tagmondat, elemi mondat egy jelenetet képez le szemantikai és párhuzamos szintaktikai szerkezetben, amely jelenetben a szereplők egymáshoz való időbeli viszonya a középponti rész. Arany e mondatkonstrukció-típust lehetőségei végső határáig viszi a minimalizálásban (miképp több más

balladájában is). E mondatkonstruálás nem népnyelvi (nem paraszti nyelvi vagy nyelvjárásias), sokkal inkább általában sztenderd közeli beszélt nyelvi magyar beszédmód, poétikailag fölerősítve.

Edward király, angol király
 Léptet fakó lován:
 Hadd látom, úgymond, mennyit ér
 A velszi tartomány.

Van-e ott folyó és földje jó?
 Legelőin fű kövér?
 Használt-e a megöntözés:
 A pártos honfivér?

A bennfoglalások, utalások, célzások rendszere enyhe, de sűrű metaforizálással, archaizálással és választékossággal kapcsolódik össze. Mindebből az alakzatok emelkednek ki. A vers talán legismertebb szakasza a magyar költészet egyik legkülönlegesebb mondat szerkezetével vált ki megismételhetetlen hatást:

Ötszáz, bizony, dalolva ment
 Lángsírba velszi bárd:
 De egy se birta mondani
 Hogy: éljen Eduárd. –

Az idézett szakasz első két sora egy mondat, egyedi transzmutációs alakzat, amely a mondatbeli nyelvi elemek sorrendjéből adódik. A magyar mondat nem szabad szórendű, ellenben a magyar mondat szórendje mutat néhány fontos jellegzetességet: a szórendi helyzet nem jelöl ki feltétlenül valamilyen mondatrészi szerepet (mint az angolban a főnévi szókezdő helyzet az alanyét), a szórend a teljes mondat ismeretében annak jelentéséhez járul hozzá.

A nevezetes mondatban az elemek a lehető legszokatlanabb módon követik egymást, olyan sorrendben, amely sorrend lényegében lehetetlen kiegyensúlyozott monologikus írott szövegben. Ugyanakkor mutat bizonyos rokonságot a spontán zaklatott beszéddel, amelyben a hirtelen feltoluló gondolatok, azaz szaggatottan, kiterjedés nélkül aktiválódó fogalmak rendje ikonikusan képeződik le. E magyarázathoz további összetevőket fűzhetünk, a korábban elkülönített mondat-tani tényezők révén: igen nehéz megtalálni az egyes mondatösszetevők funkcióit, mert jellegzetes vonzatuktól vagy módosítójuktól többször elválasztódnak (*ötszáz ... bárd*), vagy sorrendjük megcserélődik (*ment lángsírba*); – az első tényezőből olyan mértékű széttagolódás jön létre, amely mintegy önállósítja fogalmilag az egyes összetevőket, tehát megfelelő teret ad a teljesebb jelentésszerkezetük aktiválására; – a széttagolódást erősíti a verselés, amely egyes helyeken összetartozó konstrukciótagokat választ szét, erős ellentétben a Toldi népiességével; – az egyes összetevők mindegyike több-kevesebb mértékben megnyit egy-egy semleges kiindulópontot, legalábbis lokális érvennyel, amíg a következő kvázi önálló össze-tevő be nem lép a művelti feldolgozás egymásra következésébe.

Ez a konstruálási mód túllép a népi nyelvváltozatokon, azok poétizált megvalósulásain éppúgy, mint a korban éppen kodifikált sztenderd szociolektuson. Arany itt a költői beszéd határait helyezi el újra, tágabban a magyar nyelv teljességében. Nagymértékben szubjektivizált beszédmódja egyúttal határozott beszélői jelzés a bemutatott esemény értékvonatkozásairól: a beszélő kívülről nézi a jelet, de beszédének nyelvi megformáltságával kifejezi együttérzését, egyetértését, a klasszikusan tragikus sorsvállalás fölött megrendülését.

5. Összefoglalás. Arany Jánosnak az 1850-es években írt balladáit az Arany-életműben újabb alkotott nyelvváltozatot vezetnek be. Ez a nyelvváltozat elkülönül a Toldi szintetizált népiességtől, de különbözik az 1849 utáni lírai versek sztenderd nyelvezetétől is. Egyrészt epikus, elbeszélő vonásokat mutat, inkább a sztenderd nyelvváltozat keretében, másrészt rokon a lírai versekkel, de másképp, hiszen itt a közvetlen énközpontúságnak nincs nyoma, a beszélő szubjektivizáltan bennfoglalásokkal, poétikai műveletekkel jelenik meg. A korai Arany-balladák objektivizálóan epikus, de líraian szubjektivizáló alkotások a beszélő rejtett nézőpontja által. A balladákban Arany ezáltal kilép a Toldiban és a későbbi eposzi munkáiban egyértelműen megkonstruált népi képviselői költői alapállásból (ezt erősíti az itt nem tárgyalt irónia több helyen), ugyanakkor részlegesen megtartva újraértelmezi azt a ballada népi műfaji hagyományainak az idealizálásával. E poétikai sajátosságoknak a kifejezője:

- a) a sztenderd alapú nyelvváltozat, kevés, de változó mértékű népiességgel;
- b) a drámai tömörség;
- c) a szemantikai telítettség;
- d) az egyszerű, rövid mondatok, szorosán összekapcsolva a versritmussal és a sorhosszal;
- e) visszafogott metaforizálás;
- f) erőteljes alakzathasználat, nem klasszicista díszként, hanem az elbeszélő természetes, de artisztikus beszédmódjából eredően;
- g) a beszélő nézőpontjának jelentősége: együttérzés és háritás az ellentétes szereplők megítélésének megfelelően.

Kulcsszók: ballada, népnyelv, objektivizáció, poétika, sztenderd, szubjektívizáció.

Hivatkozott irodalom

- BRISARD, FRANK 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: BRISARD, FRANK ed., *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. xi–xxxiv. <https://doi.org/10.1515/9783110899801.xi>
- BRÔNE, GEERT – VANDAELE, JEROEN eds. 2009. *Cognitive Poetics. Goals, Gains and Gaps*. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- HORVÁTH MÁRTA – SZABÓ ERZSÉBET 2013. Kognitív irodalomtudomány. *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 59: 139–149.

- IMRE LÁSZLÓ 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KEMMER, SUZANNE – BARLOW, MICHAEL 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: BARLOW, MICHAEL – KEMMER, SUZANNE eds., *Usage-Based Models of Language*. CSLI Publications, Stanford, California. vii–xxviii.
- KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN 2007. *Metapoétika. Önprezentáció és nyelvszemlélet a modern költészetben*. Kalligram, Budapest.
- LAMPING, DIETER 1993. *Das lyrische Gedicht. Definitionen zu Theorie und Geschichte der Gattung*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- LAMPING, DIETER Hrg. 2011. *Handbuch Lyrik. Theorie, Analyse, Geschichte*. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart–Weimar. <https://doi.org/10.1515/infodaf-2013-2-362>
- LANGACKER, RONALD W. 1987. Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites. Stanford University Press, Stanford (CA).
- LANGACKER, RONALD W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: ATHANASIADOU, ANGELIKI – CANAKIS, COSTAS – CORNILLIE, BERT eds., *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 17–40.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1075/lal.1>
- NÉMETH G. BÉLA 1971. *Türelmetlen és késlekedő félszázad*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- SEMINO, ELENA – CULPEPER, JONATHAN eds. 2002. *Cognitive Stylistics. Language and cognition in text analysis*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- SIMON GÁBOR 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei*. Tinta Kiadó, Budapest.
- STOCKWELL, PETER 2002. *Cognitive poetics. An introduction*. Routledge, London – New York.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY 1972. Az átlényegített dal. In: NÉMETH G. BÉLA szerk., *Az el nem ért bizonyosság*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 291–358.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY 1980. A magyar költészet főbb típusai a kései XVIII. és a korai XIX. században. In: SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, *Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 37–74.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2012. A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív nyelvészeti megalapozása. In: TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. ELTE, Budapest. 19–49.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. A magyar nyelv lírai újraalkotása Arany János életművében. *Magyar Nyelvőr* 141: 143–163.
- TSUR, REUVEN 2008. *Toward a Theory of Cognitive Poetics*. Sussex Academic Press, Brighton.

Poetic modernity in the construed language of János Arany's ballads

The second period of the oeuvre of János Arany (1817–1882), during the 1850s, is characterized by two poetic lines. On the one hand, he developed a lyrical poetry focusing on an autonomous, individual language variety, fitting into European lyrical modernity. On the other hand, Arany re-

interpreted, re-formed the traditional Hungarian folk ballad, with references to its wider environment and European poetry.

This latter kind of poetics elaborated by Arany is analysed in the paper through three ballads. The main features of these epic poems are as follows: (a) objectified storytelling, highly subjectified evaluation, sympathy with or refusal of the participant in the course of the tragic event, viewed from an emphatic vantage point, implicitly, and no sign of self-reference to the speaker, (b) standard register as the linguistic baseline with minor traits of rural dialects, (c) dramatic density, (d) semantic conciseness, (e) simple, short clauses, harmonized with the verse lines and rhythm, (f) moderate metaforization, and (g) high proportion of complex figures as a natural component of the discourse.

Keywords: ballad, rural dialect, objectification, poetics, standard, subjectification.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra

„Nem lett volna másképp belőle szép mese”

Népiesség, műfaj, stílus Arany János Rózsa és Ibolya című munkájában*

1. Bevezetés. Jelen tanulmány célja, hogy Arany János korai verses meséje, a Rózsa és Ibolya értelmezése révén rámutasson arra, hogy a népiesség fogalmát, a népiesség programjához kapcsolódó szövegeket a nyelvi megformáltság, illetve a nyelv használatba vételének tipikus módozatai felől vizsgálva is érdemes újragondolni, csatlakozva ezzel az irodalomtudományban és a folklorisztikában eredményesen megindult átértelmezés folyamatához (vö. KOROMPAY H. 1998; MILBACHER 2000; KULIN 2001; MARGÓCSY 2005; SZEGEDY-MASZÁK 2007; GULYÁS 2010; MIKOS 2015). Elemzésem funkcionális, kognitív nyelvészeti kiindulópontból arra a kérdésre koncentrálok, hogy e népmeseként megnevezett munka nyelvi megoldásai hogyan járulnak hozzá a népies jelleg és a műfaji minőség kidolgozásához. Emellett kitérek arra is, hogy a munka fogadtatásának, recepciójának, illetve Arany saját művéhez való viszonyulásának ellentmondásai összefüggésbe hozhatók-e a népiességnak a szövegből kiolvasható értelmezésével.

Az elemzett mű kiválasztásában szerepet játszott, hogy Aranyknak ez a nyomtatásban elsőként megjelent írása sajátos helyet foglal el alkotói önreflexiójában és munkáinak fogadtatástörténetében egyaránt. A korabeli kritikában és a későbbi recepcióban is keresi a helyét, megbújik a Toldi sikerének árnyékában, mégis szövegszerűen ismert, népszerű, a gyerekirodalmi kánon részeként diafilmek, bábjátékok visszatérő tárgya, számtalan, gyermekek számára készült, illusztrált kiadásban megjelenő szöveg. Nyelvi, poétikai megalkotottsága és folklorizálódása, a népköltészetbe való korai visszavándorlása a szöveggköziség sajátos dimenzióival, az írásbeliség és a szóbeliség kölcsönviszonyára vonatkozó kérdésekkel hozható párbeszédbe. A szerzőhöz köthető népmese megalkotása ráadásul a mese mint műfaj történetének kiemelt mozzanata, így a Rózsa és Ibolya szövege alkalmas lehet egyes műfajelméleti kérdések felvetésére is. Arany munkásságát tekintve emellett a változatosság, a sokszínűség irányából is érdekesnek tűnik ez a munka, ugyanis a könnyeddé, egyszerűvé imitált elbeszélői hang fontos összetevője az aranyi életmű stílusbeli komplexitásának, többdimenziójú nyelvének és poétikájának.

Az elmúlt években éppen egyes, a fentiekben kiemelt tényező miatt kapott figyelmet ez a mese a folklorisztikában és az irodalomtudományban. GULYÁS JUDIT (2010) alapos filológiai munkája feltárja a népmese szerepét a korszakban, az Arany-művet egy olyan kísérlet részének tekintve, amely a népdal szépirodalmi

* A tanulmány az OTKA 100717 (Funkcionális nyelvészeti kutatás) pályázat támogatásával készült. Köszönettel tartozom SIMON GÁBORNAK a tanulmányhoz fűzött megjegyzéseiért, értékes meglátásaiért. A munkát dédnagyapám, ÓVÁRY ZOLTÁN emlékének ajánlom, a családi hagyományban is eleven, a Rózsa és Ibolyáról írt doktori értekezése okán.

meghonosodásának mintájára a folklóreepika egyik műfajaként a tündérmesét is a szépirodalmi műfajok közé kívánja bevezetni. HERMANN ZOLTÁN (2012) pedig egyenesen a népiesség programjának allegóriájaként olvassa ezt a mesét.

2. Az irodalmi népiesség újraértelmezésének lehetőségei, a népiesség mint imitáció értelmezése. A népiesség fogalmáról szóló irodalomelméleti és folklorisztikai diskurzusban az utóbbi időben a nép és a népköltészet jelenségének összetettsége és változékonysága (KOROMPAY H. 1998; KULIN 2001; MARGÓCSY 2005; SZEGEDY-MASZÁK 2007) hangsúlyossá vált. Háttérbe szorult a népiesség társadalomtörténeti, a demokratizálódás ideológiájára épülő értelmezése (vö. KŐSZEGHY 1989), és megfogalmazódott a hagyományközösség megteremtésére irányuló törekvésként való interpretáció lehetősége (S. VARGA 2005). Emellett előtérbe kerültek azok a korábban elhanyagolt mozzanatok is, hogy a népiesség kérdése összefügg a magas és póriás kultúra találkozásának ellentmondásaival, az akkulturáció fogalmával (MILBACHER 2000), illetve a szóbeliség és az írásbeliség közötti átmenet jelenségével (SZEGEDY-MASZÁK 2007; TARJÁNYI 2013), a kelet-európai közegben a népköltészetet a nemzetivel azonosító felfogással nehezítve az átmenet jelenségének magyarázatát (vö. KÜLLÖS 2004).

A 19. század közepén, a népiesség eszményének jegyében megszülető szövegek nyelvi, stílusbeli sajátosságait vizsgálva fontos annak a szellemi közegnek a megértése, amelyben a népköltészet mint a specifikus nemzeti szöveg-hagyomány hordozója sajátos érték-ként jelenik meg, ezért a szóbeliségben élő szöveganyagot egy hagyományközösségre épülő nemzeti irodalom létrejötte érdekében igyekszik az írásbeliségbe integrálni. Ez a folyamat az irodalom stílusbeli és poétikai konvencióira nézve a népköltészet mintaszerepét eredményezi, ezáltal új műfajok szépirodalmi megjelenéséhez és megmérettetéséhez járulva hozzá (vö. GULYÁS 2010: 7–8). Ezzel párhuzamosan azonban – reflektálttá téve a népi és nem népi dinamikus kölcsönviszonyát – idealizálja, a póriás hagyományának egy részétől meg is fosztja a népköltészetet (vö. MILBACHER 2000).

A népköltészet sajátos mintaszerepe, a népiesnek tartott szövegek megalakotottsága felveti e szövegek stílusimitációként való értelmezésének gondolatát. TARJÁNYI (2013: 276–297) a balladák kapcsán eredményesen aknázza ki az imitációelméleti megközelítés lehetőségét, véleményem szerint azonban ez az elképzelés Arany népies jellegű munkái mindegyikére nézve érvényesíthető, és nagyban hozzájárulhat a Rózsa és Ibolya szerepének átértékeléséhez is.

Ha a 19. század közepének népies szövegeit stílus- és műfajimitációként értelmezzük, az összhangba hozható a HORVÁTH JÁNOS-i értelmezéssel is, ugyanis ő a romantika népiességében az ösztönszerű népiestől elszakadó, a szándékosság mozzanatát mutató jelleget meghatározónak látja (1927/1978: 10; vö. MILBACHER 2000: 27; TARJÁNYI 2013: 291).

Az imitáció fogalma a műfaji és stílusmintákhoz való olyan viszonyulásként értelmezhető, amelyben az eredetihez való igazodás, utánzás szándéka a mintától való eltávolodás, reflexivitás igényével is együtt jár. Az imitáció művelete a népiesség tekintetében a műfaj, a stílus és az élőbeszédszerűség mintájával kapcsolatban egyaránt működésbe lép. Elemzésemben igyekszem arra is rámutatni, hogy a vizs-

gált szövegben ez a három imitációs aktus összekapcsolódik, együttesen érvényesül, de megvalósulásukat tekintve akár feszültségviszonyba is kerülhet egymással.

A műfajnak mint a társas megismerés egyik alapkategóriájának (vö. SIMON 2017) az imitációja a műfajra irányuló, az írásbeliségbe integráló szándékhoz kapcsolódva hatással lehet a megismerő közösség szerveződésére, átalakítva a közösségben begyakorlott, a műfaji mintákban rögzített világleképezési, megismerési módok lehetőségeit is. A népiesség ebben az értelemben kultúraalkotó műveletek sorát is jelenti, ezáltal pedig az imitáció fogalma irányából történő értelmezés a társadalomtörténeti, ideológiai megközelítésekkel is párbeszédbe léphet.

Mivel az egyes műfajok kognitív sémájának integrálása konkrét szövegek megalkotásán keresztül valósulhat meg, a műfajokat pedig nyelvi tényezők, stílusmintázatok is meghatározzák, ennek a folyamatnak a stílus imitációja is részét jelenti. A népmese műfaja esetében mindemellett olyan szövegekről van szó, amelyek alapvető mintái a szóbeliségben alakultak ki, ezért a szóbeli kultúrára jellemző sajátosságokhoz való viszonyulás is részét képezi az imitációs folyamatnak, részben éppen a stílusimitáció révén, részben azonban túlmutatva azon, az elbeszélés szituációjának kontextuális megképzését is magában foglalva.

3. A népiesség mint műfaj- és stílusimitáció a Rózsa és Ibolyában. A költő verses meséjéhez kapcsolódó reflexióiból, a levelezéséből kibontakozó értelmezéseiből és későbbi szövegjavításából egyaránt úgy tűnik, hogy fontosnak, saját népiességeszménye szempontjából is meghatározónak tartotta ezt a munkát. Egy 1847-es, Szilágyi Istvánnak írott levelében (1888: 39) így fogalmaz: „Toldi sem mindenütt tetszik nekem, az eleje igen nehézkes; sok helyett igen elszélesedik, s néhol nagyon is alant jár. Egyes sorok sok helyett numerustalanok. Akárki mit mond, én Rózsát ma is jobban szeretem”.

A népmese írása tudatos alkotói elgondolást jelez Arany életművében, a dalformára épülő népies beszédmód mellé a népköltészet elbeszélő műfajainak irodalmiasítási szándéka érvényesült a műfajválasztásában. A korabeli kritika ugyan a Toldi sikere mellett alig értékeltte ezt a munkát, Arany továbbra is dolgozott a mesei téma nyelvi kimunkálásán. 1853–54-ből ismeretes például egy töredéke Rózsa és Ibolya címmel, amely egy teljesen eltérő szövegváltozat, eltérő ritmusban, csak a történet kezdetét dolgozva ki. Összegyűjtött művei közé ugyan nem válogatja be az eredeti munkát, azonban a későbbiekben is dolgozik rajta, és az 1867-es összes műveiben nagyon sok, elsősorban a verselést érintő szövegjavítással jelenik meg újra a mese (OVÁRY é. n.).

Ha a Rózsa és Ibolya szövegét Arany imitációs eljárás eredményeként olvasuk, amely a tündérmese műfaját az írásbeliségbe integráló szándékhoz kötődik, az átértelmezi e munka szerepét az életműben, és érthetőbbé teheti Arany hozzá való viszonyulásának változásait is.

Arany népiessége tipikusan műfaji keretekhez kötődik, a Rózsa és Ibolyában a műfajimitációs eljárások a stílus imitálásával fonódnak össze. A mesei hangvétel hatásos utánzása olyan paradoxont teremt, amelynek révén talán a kortárs kritika és a recepció ellentmondásai is könnyebben magyarázhatók. Arany meséjének könnyed, természetes megszólalásmódja ugyanis imitációs folyamat, tudatos és

összetett nyelvhasználati mód eredménye, nyelvi, poétikai erényei felismerésének elmaradása pedig ennek az imitációs jellegnek a fel nem ismeréséből is adódhat. Ebben pedig az is szerepet játszhat, hogy az elbeszélői hang egyszerűsége, lekerékíttettsége olyan sikeres utánzasként valósul meg ebben a műben, amelyben az imitációra jellemző, az eredeti, imitált diskurzustól eltávolító műveletek szerepe nem kellően hangsúlyos.

Az imitációra épülő megközelítés eredményességének képzetét erősíti, hogy azok az értelmezések viszont, amelyek Arany multidimenzionalitását, sokféleségét hangsúlyozzák, külön színeként értékelik a Rózsa és Ibolya nyelvét, felismerve az egyszerű megszólalásmód megalkotottságát (TOLNAI 1917; VOINOVICH 1938).

A cím alatt a verses mese minden kiadásában egyértelmű paratextuális utasításként olvasható a *Népmese* műfaji megjelölés. A szóbeliség és írásbeliség határán ez a megoldás azért érdekes, mert még a csupán a megőrzés szándékával lejegyzett, a költői újraírást nélkülöző népmesék esetében is, már maga a lejegyzés mozzanata alapvetően változtatja meg azt a társas cselekvésvértéket, amelynek a kivitelezésében ez a műfaj hagyományosan részt vesz. Az adott korszakban a mese műfajának még – a későbbiekben rögzült, a folklóralkotás, illetve a gyermekirodalom funkcióitól eltérő – közösségi szerepe is eleven volt (vö. GULYÁS 2010), a műfaj írásbelivé tételének egyik célja pedig éppen a használók közösségének kitágítása, illetve a hagyományközösség átrendezése is volt, amely folyamat révén maga a hagyomány, a kultúraalkotás rendje is átforgalmódott.

A népmeseként való feltüntetés célja Arany esetében a műfajnak a szépirodalmi kánonba való integrálása, amely imitálás révén valósul meg. A műfaj megidézése a műfaj jelleg átfogó átvételét jelenti: a szövegben érvényesülő valóságképezési modellek tárgyalása során az elemzés igyekszik rámutatni arra is, hogy az imitáció a népmeséhez mint műfajhoz kapcsolódó megértési folyamatok működésbe hozásának szándékával is együtt jár. A mese alapfunkciója, azaz az érzelmek és életesemények transzformált újraélése, amely a tündérmesében mint a képzeleti és valóságsíkok közötti váltás begyakorlásának lehetősége valósul meg, sajátos fogalmi mintázatokban mutatkozik meg, azaz a mese mint műfaj a megismerést szervező konvencióként is értelmezhető (vö. SIMON 2017).

A műfaj ugyan nem elsődlegesen nyelvi mintázatok alapján körülhatárolható kategória, de nyelvi tényezők is meghatározzák (SIMON 2017: 158–159), így az imitáció a nyelvi kidolgozás sajátosságaira is kiterjed, stílusimitáció is egyben. A magyar népiesség stílustörekvéseire nézve általánosságban is jellemző, hogy a népi hang kidolgozása tipikusan egy-egy a szóbeliségben élő műfaj szépirodalmi megvalósulásához kapcsolódik.

A népmese sikeres imitációja részben a mesélő stilizálása révén valósulhat meg. A népmese olyan megszólalásmód megalkotását igényli, amely a gyűjtött, hiteles szövegeket utólagosan autentizálja. ARANY MERÉNYI népmese gyűjteményéről szólva a feljegyzett szövegek esetében is fontosnak tartja a stilizálást: „elmondani mesét, egészen úgy, a nép esze járása szerint, mikép ügyes paraszt mesélő elmondaná” (2012: 335).

A műfaj imitációja ebben a helyzetben olyan művelet, amely egy szóbeliségben élő formai, nyelvi, poétikai megoldáshoz az írásbeliségbe való beemelés

szándékával viszonyul. Arany tájékozottsága, hatalmas meseismerete és elméleti felkészültsége ellenére ez a mozzanat magában hordozza annak a lehetőségét is, hogy – miként az archiváló szándékú mesegyűjtemények esetében – a műfaj formálásában szerepet kap a tapasztalati jellegű műfaji tudásán túl a romantikus irodalmi kánonban kialakult műfajképzet visszavetítése is (vö. HERMANN 2012: 198).

4. Az imitáció nyelvi tényezői. A népmese imitációjának nyelvi megoldásait tekintve a Rózsa és Ibolya szövegformálásában meghatározó a rímes, ritmikus jelleg mint a tipikus műfaji sajátosságoktól eltérő, de az autentikusság képzetéhez mégis hozzájáruló formai sajátosság. A népmesejelleg megteremtéséhez véleményem szerint nagymértékben hozzájárul emellett a tündérmesékre jellemző világleképezési modell érvényesítése, a meseszöveg során kiépülő mentális terek sajátos viszonya, amely a tipikus térépítő nyelvi elemekben (vö. FAUCONNIER 1994: 16) is felismerhető. A hatásos stiláris imitációhoz emellett a laza szerkezet, az epizodikus mozzanatok megléte; az eleven, párbeszédes jelleg: indulatszavak, megszólítások; a kihagyásokra, sűrítésre épülő elbeszélésmód, a szereplők nézőpontjából való ábrázolásmód és a gazdag, népies szóláskincs is hozzájárul.

4.1. A ritmikus-rímes jelleg szerepe. A népmeseszerűség nyelvi megalkotottságának tekintetében Arany megjegyzéseiből arra következtethetünk, hogy a mesét „igazi népből fakadtnak akarja megtartani, csak a ritmusba foglalást vállalja sajátjának” (Tompával váltott, elveszett levél alapján; ÓVÁRY 1923–1924: 24). A mesét a Toldival összevető pozitív megjegyzése is elsősorban a verselésre vonatkozik, a Rózsa és Ibolya ebben a tekintetben megtestesíti Aranynak a verseléshez kapcsolódó ideálját. Összes műveinek 1867-es kiadásában nagymértékben javított szövegváltozat jelent meg, és miként ÓVÁRY ZOLTÁN tüzetes összevetése (é. n. 142–150) rámutatott, a javítások nagy része ritmikai természetű volt, a choriambus következetes érvényesítését célozta.

A verses jelleg ellenkezik ugyan a műfajhoz kapcsolódó elvárásokkal, értelmezésemben azonban ez a különbség, éppen az egyszerű lejegyzésen és dokumentáláson túlmutató, műfajimitációra törekvő szándékot jelzi, hiszen sikeres imitáció éppen a hasonlóság és a különbözőség határán jöhet létre. Ez a megoldás a szóbeliségből az írásbeliségbe vonódó műfaj esetében a szóbeliség zeneiségének, a nonverbális eszközöknek, a dialogikus előadásmódnak a kompenzációjaként is felfogható; ugyanis az orális műfajt imitáló írásbeliség így mindkét közvetítési mód poétikai lehetőségeit kiaknázza.

A mese rímes-ritmikus megformálása azonban mégis elbizonytalanítja a műfaji határokat, és ez akár a mű sikertelen fogadtatásához, az elismerés hiányához is hozzájárulhatott. Ahogy a mese egyik értelmezője megfogalmazza a műfaji jelleg és a ritmus összefüggésével kapcsolatban: „az epikai dal szava nem mesei illúziót kelt, hanem mondait” (SEBESTYÉN 1917: 187). Vagyis az imitációs kísérlet összetettségében a műfaji séma megvalósításához kapcsolódó elvárások és a szóbeliség újraalkotásának megoldásai ellentmondásba kerültek egymással.

A ritmikusan lüktető rövid sorok és a páros rímek emellett a jelentésképzésben is szerepet kapnak, ugyanis Arany szándékával összhangban hozzájárulnak „a cselekmény gyorsaságához”. A rím ugyanis alkalmas az elbeszélés sűríttségének fokozá-

sára azáltal, hogy „a rímelő nyelvi szerkezetek által szimbolizált konceptualizációk egymáshoz kapcsolását kezdeményezi” (SIMON 2014: 98), a következő részletben például a SZÍN és az ARC fogalmát a rím kapcsolja szorosabban össze:

(1) *Reggel a banyának feldagadt a képe
S mindenütt meglátszott a lovaglás kéke.*

A részben a verses jelleg révén megteremtődő, a szóbeliségre jellemző, tömörítési, implikálási stratégiákra, sűrítésre épülő elbeszélésmód a balladák hasonló megoldásait is megelőlegezi. Ahogy TARJÁNYI (2013: 279) a balladák megoldásaiban a szóbeliség és írásbeliség poétikai sajátosságainak oszcillálását tartja meghatározó nívumnak, véleményem szerint a műfaj különböző létmódjainak poétikai kiaknázása részben már ebben a mesében is megvalósul.

4.2. Mentális terek és világleképezés. A szóbeliségben hagyományozódó szövegtípusok, azaz a ma folklórműfajoknak tartott szövegek alapvető világleképező, megismerő modelleknek feleltethetők meg (TOLCSVAI NAGY 2005: 269). A népdal műfajának kognitív szempontú elemzése (BARANYINÉ 2013) rámutatott, hogy a különböző valóságtípusok mint mentális terek megképződési és összekapcsolódási módjai hozzájárulhatnak a műfaji jelleg megalkotásához.

A Rózsa és Ibolya az európai és a magyar mesehagyományban is élő szüzsék feldolgozása: a mágikus menekülés és az elfelejtett menyasszony története kapcsolódik benne össze. Mivel a mesék a világ megtapasztalásának sajátos emberi módjai, feltételezésem szerint a mese, azon belül is a tündérmese mint műfaj szintén jól körülhatárolható a benne tipikusan aktiválódó mentális terek, illetve azok egymáshoz való viszonya, átjárhatóságuk tipikus megvalósulásai révén. BARTA JÁNOS Arany epikus életművét értelmezve kiemeli, hogy a műfaji változatosság nála a „valóságtudat és világvég változatosságával” (2003: 31) kapcsolódik össze; a Rózsa és Ibolyát a mese mágikus-babonás világvégének példájaként említi hangsúlyozva, hogy Arany „magáévá tudja tenni a világvégék archaikus változatait is” (2003: 31).

Értelmezésem szerint a mese mágikus-babonás jellege leírható a mentális terek modellezése révén. A FAUCONNIER által kidolgozott elméletben a mentális terek olyan részleges fogalmi struktúrákat jelentenek, amelyeket a szövegalkotással és -befogadással párhuzamos jelentéskonstrukció során ún. térépítő elemek segítségével (pl. idő- és helyhatározók, módosítószók) hozunk létre (vö. FAUCONNIER 1994; KÖVECSES–BENCZES 2010: 159).

A mese olvasása során négy egymásba fonódó mentális tér ismerhető fel: 1. a mesélés tere; 2. egy távoli, múltbeli tér, amely a mese cselekményének kibontakozási terepe; 3. egy természeti, tapasztalati tér és 4. a mágia tere.

4.2.1. A mesélés tere. Ez a mentális tér teremti meg a mesélés szituációjának képzetét, olyan térépítő elemek révén, amelyek az előadói aktus közvetlenségének imitálásához járulnak hozzá; ez működik olyan alaptérként, amelyből a többi eredeztethető. Az egyes szám első személyű, jelen idejű deiktikus középpontból történik meg ugyanis a mesélés terének kijelölése. Ez a tér, a mesélői pozíció ugyan nyelvileg kevésbé kidolgozott, azonban mégis hangsúlyos. A mesélő a történet közepe felé, egyetlen egy zárójeles kiszólásban jelenik meg:

(2) *(Mert, hogy ne felejtsem, mindig kiáltoza
A mellékszobából, hogy: Rózsa! Ibolya!)*

Ez az egyszeri feltűnés is térszervező szerepű, ráadásul a FELEJTÉS fogalomköre miatt kétszeresen is fontos: egyrészt a felejtés éppen a mese meghatározó alapmotívuma, másrészt a felejtés lehetősége a múlt terének megalkotottságára hívja fel a figyelmet.

Ez a szövegrészlet emellett a mesélés aktusának stilizálásaként is értelmezhető, hiszen az archiváló szándékú meseközlések szokásrendje ebben az időszakban szándékosan megtisztította a lejegyzett meséket a beszélői kiszólásoktól.

A mesélői pozíció nyelvi kidolgozatlansága ellenére a mesélés tere még néhány ponton szerepet kap: a mese történéseinek teréből a következő szövegrészletben a történet meséltségére, műfajára reflektálva történik visszacsatolás. A mesélés tere áttételesen: a tudatosság szubjektumának jelölt áthelyezése révén van jelen ebben a szövegrészben (vö. TÁTRAI 2011: 215), a szereplők tudása, illetve nem tudása, mentális világa visszahat a történet alakulására.

(3) *Hm! ha tudta volna a vasorru bába,
Mi forog Rózsának az esze ágába'...
De jó hogy most egyszer rövidebb az esze,
Nem lett volna másképp belőle szép mese.*

A mesélés módja még egy helyen előkerül a történet szövegében, utalva a szöveg írásbeli mivoltára is:

(4) *Mennyi ocsmány szitkot, átkot monda rája,
Még ezen felül is, álnok mostohája!
Istent is káromló, ördöngős szavakat,-
Vétek volna könyvbe leírni azokat.*

Ez a mozzanat az elmondás módjának hangsúlyozásával egyrészt szintén rámutat a mese elbeszélt jellegére, a mesélés terének feltételes mód jelen ideje révén pedig a megalkotás nyitott lehetőségére is. Másrészt önreflexív módon a szóbeliségből az írásbeliségbe való átmenet korlátait is jelzi: „Arany meséje úgy teremti meg a szövegben a szóbeli eredet(i) fikcióját, hogy megjelöli, mi nem jelenhet meg nyomtatásban. Ezáltal utal az egymással össze nem mérhető nyelvek és médiumok közötti váltásra, de a versben megszólaló hang kimondhatatlan »másikjára« is” (RUTKAY 2016: 17). Ez a szövegrészlet a népiesség póriás hagyományának kiküszöbölésére, az akkulturációs szándékra (MILBACHER 2000) való metapragmatikai, metapoétikai utalás is egyben. Az Arany-műnek ez a mozzanata az imitált jelleghez is hozzájárul: mivel a népmese sémájának nem része az elmondás aktusára való utalás, az önmagára reflektáló szövegrész a mintától való távolodás, elkülönbözés egyik megvalósulása.

4.2.2. A távoli, múlt tér, a mese tere. A mese, a narratíva elsődleges kiépülésének terét a mese kezdetének tipikus formuláiban foglalt idő- és helyhatározók jelölik ki:

- (5) *Egyszer hol volt, hol nem - régecskén lehetett
S az óperenciás tengeren túl esett,*

Az idő- és helyhatározók által megteremtett távoliság a bizonytalanság képzetével is kiegészül. ARANY így fogalmaz a mesének e műfajjelölő sajátosságával kapcsolatban: „dévaj kezdő formulák [...] melyek, arra emlékeztetik a hallgatót, hogy itt nem valódi történettel, csak a képzelem szeszélyes játékaival van dolga” (/2012: 335).

A mese mentális terét a múlt idejű igealakok határozzák meg: az egyszerű múlt mellett az elbeszélő múlt is jelen van. Elfogadva azt az értelmezést, mely szerint az elbeszélő múlt felidéző, élménykifejező beszélői nézőpontot jelöl, azaz „a beszélőhöz képest episztemikus közvetlenséget, az átélést” képes kifejezni (TOLCSVAI NAGY 2017: 12), az ilyen igealakok használatát a mesélés teréhez való közvetlenebb kapcsolódásként értelmezhetjük.

A múlt terében a jelen idejű formák a párbeszédes részekben jelennek meg, a dialógusok pedig meghatározó részét alkotják az elbeszélte történetnek, biztosítva annak eleveenségét és dinamizmusát.

4.2.3. A mágikus tér. A távoli múlt térből nyílik meg a mágia, a varázslat tere, amely „a mesebeli metamorposist a valóhoz köti” (ARANY /2012: 336). Fontos térépítő elemei az átváltozásra, átalakulásra, átalakításra vonatkozó nyelvi kifejezések:

- (6) *Igen: én itt egy nagy szél vetéssé válok,
Belőled meg egy vén aratót csinálok*

A szó teremtő erejét mutatja, hogy a *lenni valamivé*, illetve a létige jövő idejű alakjai varázsigeszerűen működnek az elbeszélésben, a kimondással egyidejűleg a történetben maga az átváltozás is megtörténik:

- (7) *Most nekem itt legjobb kerek tóvá lennem,
Te pedig úszkáló kacsa lészesz bennem;
Majd lerakja szárnyát és begázol érted:
Akkor csald a mélyre, s bukjál vízbe, érted?*

A varázslat terében narratívaépítő módon, szintén a szó általi teremtés révén, átokként lép működésbe a TÉRBELI ELTÁVOLODÁS – FELEJTÉS metaforája:

- (8) *Ha elválík tőled bármi kis távolra,
Felejtse el, mintha sose látott volna*

A mágikus térre jellemző emellett a fogalmak olyan összekapcsolódása, amely a metonimikusan kiterjesztett, animisztikus világalakítás nyelvi lehetőségét

teremti meg: a vércseppek, az emberi testnedvek alkalmasak az egyén helyettesítésére, cselekvőként lépnek fel helyette.

4.2.4. A természeti tapasztalati tér. A természeti tér a népdalokhoz hasonlóan nagyon fontos a népmesében is, ebben a szövegben is meghatározó, de a népdal esetében megfigyelttől (BARANYINÉ 2013) eltérően nem a perceptuális tér részét képezi. A természeti jelenetek egyrészt a mese távoli terének háttérét, hasonlatait dolgozzák ki, másrészt a mágikus tér átalakulásainak tipikus eredményei. A hasonlatok egyrészt a természet világára, másrészt a paraszti világ hétköznapi tapasztalati terére épülnek:

(9) *És mint szénahordó a szénás szekérre,
Felhasalt egy felleg puha tetejére;
Nézett jobbra-balra; de vetést nem látott,
Csak egy folyóvizet, meg egy rónaságot.*

A mágikus tér feltöltésében a FELHŐ, a SZÉL, a KÖD fogalomkörének, azaz az uralhatatlannak érzett, dinamikus változásokat mutató természeti erőknek van meghatározó szerepük, a folyamatos változás, a mozgás, az átalakulás legelemibb tapasztalataként.

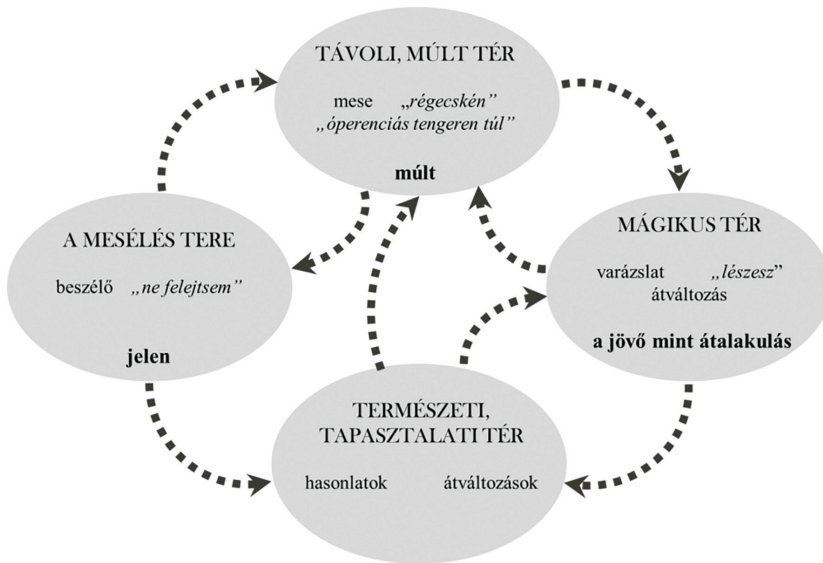
A leánykérő Rózsa számára szabott feladatok, mint például az erdő helyére ültetett szántóföld terméséből készülő kalács vagy a hegyen telepített szőlőből bor átalakulásainak folyamatában a TERMÉSZETI ERŐK LEKÜZDENDŐ AKADÁLYOK formájában jelennek meg, míg a csodás változások eredményei az az ember által megmunkált, a termékennyé tett természet jelenségei lesznek, AZ EMBERI MUNKA CSODA fogalmi összekapcsolódás révén.

A természeti jelenetek a történetben a mágia révén túllépnek a metaforizáció szintjén, és a narratíva alakítójává válhatnak, a gonosz mostoha pusztulása például a természeti képek szintjén történik meg:

(10) *S amint átkozódva szágulda előre,
Hát csak egy jégfelhő gombolyul belőle!
Elpaskolta kilenc helységnek határát;
A szegény paraszt nép sirathatta kárát.*

*Akkor a szélvészek összevesztek rajta,
Egy foszlányt belőle mindenik szakajta,
Hogy megosztzkodtak, szertesét futának
Így lett csúnya vége a gaz mostohának.*

Miként a (10) szövegrészlet is mutatja, a mágikus történések révén az emberi érzések, lelkiállapotok kivételnek a természetbe, a hétköznapi tapasztalatokkal oda-vissza ható viszonyt alkotva. A mágia tere tehát a mese világán belül nem irrealitásként, nem vágyként jelenik meg, hanem megtapasztalt valóságként. A varázslat tere és a mese tere közötti viszony formálásához nemcsak az ÁTVÁLTOZÁS fogalma és az ezt kifejtő nyelvi lehetőségek, hanem a FELISMERÉS és a FEL NEM ISMERÉS fogalma is hozzájárul.

1. ábra

Mentális terek és viszonyaik a Rózsa és Ibolyában

A tündérmese műfajának sikeres imitálásához – feltételezésem szerint – nagymértékben hozzájárul, hogy Arany történetészövése a mentális tereknek olyan kiépülését és összekapcsolódását teremti meg, amely a mese hagyományos világalkotásának mintázataihoz igazodik. Ennek a feltételezésnek az igazolásához szükséges lehet a magyar folklór tündérmeséinek hasonló, a nyelvi, fogalmi szerveződésében felismerhető mentális terek azonosítása révén történő elemzése is. Ez a munka pedig hatékonyan egészíthetné ki a mesék, köztük a hagyományos folklórszövegek motívumainak azonosítását, tipikus jegyeik kutatását is (vö. PROPP 1975; BOLDIZSÁR 2004; BÁLINT 2007).

4.3. A népiesség további stílusjegyei. A mese hagyományos megoldásainak imitálásában szerepet kap az is, hogy a történet néhol kifejtetlen, epizodikus mozzanatokot tartalmaz, hiszen a szóbeliségben a lazábban kapcsolódó részek egymásutánisága a természetes mód a hosszabb történet elbeszélésére, „mert a valódi élet tapasztalata inkább hasonlít epizódok sorához” (ONG 1982: 145). Az egyes fejezetek közötti váltás többször is ugrásszerű Arany meséjében, a VIII. fejezet kezdete például egy teljesen új, addig nem szereplő színtéren, új szereplőkkel nyílik meg.

A népmesei stílus megalkotását szolgálja a szöveg elevenséget biztosító párbeszédesség jellege, a történet egy része a beszélők közötti, jelen idejű, egyenes idézetként megvalósuló dialógusokból bomlik ki, amelyet az indulatszavak, megszólítások, társalgásszervező elemek gyakorisága tesz életszerűvé:

- (11) „Hej biz' - úgymond - felnő a leány, mint kender!
 Ó ugyan szükében nincsen a kérőnek:
 Tudj' a szösz, melyiket is fogadjam vőnek.”

*Erre szólt az asszony: Hátha, lelkem, hátha
Még ma minden kérőt szépen elbocsátna [...]*

A (11) szövegrészlet emellett mutatja a beszélt nyelvre jellemző kivetések és hangzásbeli redukciók írásos jelölését, illetve a hétköznapi, az előbeszédre jellemző frazeologizmusok használatának meghatározó szerepét is. A gazdag, népies szóláskincs jelenléte meghatározza a mese egészét (pl.: *Egyet mondanék én, kettő lesz belőle; szidta, mint a bokrot*). A történet párbeszédek révén szövődő jellege pedig előremutat a balladapoétikai megoldások irányába is.

A két szerelmes főhős virágszimbolikája, az akkori magyar névkincsben még nem szereplő virágnevek alkalmazása is népköltészeti mintát követ. Ibolya nevéhez hosszabb hasonlatba épülő magyarázat is kapcsolódik, a szereplők megismerkedése pedig a népdalokból ismert, erotikus töltetű A SZERELMI AKTUS VIRÁGSZEDÉS metaforára épül:

(12) *„Ibolyám, gyer hozzánk; bizony meg nem bánod;
Szedek a kertünkben neked szép virágot.”*

*Mond Ibolya: „Minek olyan messze menni?
Van a mi kertünkben: ott is lehet szedni.”
Akkor hallgatott, még ezt a szót is bánta:
Pedig vágyott lelke Rózsa virágjára.*

A verses mese nyelvi világának egyéni, de a népi szemléletmódba simuló megoldásai a hétköznapi metaforák továbbírásai, a LAKOFF–TURNER által kidolgozásnak nevezett művelet (1989: 67–68) révén:

(13) *Alig győzte várni, hogy jöjjön az este;
Jött az egyszer aztán, mert az éj kergette.*

A (13) példában AZ IDŐ MÚLÁSA MOZGÁS hétköznapi metaforáját, A NAP-SZAKOK EGYMÁSUTÁNISÁGA KERGETŐZÉS metafora révén dolgozza ki, árnyalja tovább a szöveg.

A verses mese nyelvi megalkotottságát műfajimitációba épülő stílusimitációként értelmezve úgy tűnik, hogy a szöveg nyelvi megoldásai egyrészt leképezik és újramondják az Arany által a népmesének és a népköltészetnek tulajdonított nyelvi sajátosságokat, másrészt éppen az imitáció művelete révén reflektálva rájuk meg is újítják, át is alakítják azokat.

5. Összegzés. A Rózsa és Ibolya népiessége értelmezhető stílusimitációként, a nyelvileg megalkotott naiv elbeszélői hang, a népmesében létrehozott nyelv része az arany stílus sokféleségének. Mivel a stílusimitáció egy műfaj imitációjának részeként valósul meg, túlmutat a népi hangvétel megalkotottságán, az irodalmi folyamatokra nézve kettős hozadéka is van: egyrészt hozzájárul a mese műfajának az írásbeliségben való meghonosodásához; másrészt részt vesz egy olyan, egyszerűsége törekvő stílusminta formálódásában is, amely túlmutat a mese műfaján.

Az imitáció a népmesével való viszonyban, a műfaji és stílusműsémák újraírva, elkülönbözve történő megvalósítása révén, a hasonlóságok és különbségek dinamizmusából bomlik ki. A népmese világleképezési lehetőségeinek, az elbeszélés könnyedégének, élőbeszédyszerűségének és epizodikusságának visszaadása mellett a rímes, ritmikus jelleg és az írásbeliség vissza-visszatérő reflektáltsága jelzi a mese megalkotottságának imitációként értelmezhető jellegét.

Kulcsszók: népiesség, népmese, műfaj, stílusimitáció, műfajimitáció, mentális terek.

Hivatkozott irodalom

- Arany János 1888. *Hátrahagyott iratai és levelezése 3.* Kiadja Ráth Mór, Budapest.
- ARANY JÁNOS /2012. Eredeti népmesék. In: S. VARGA PÁL szerk., *Tanulmányok és kritikák 2.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 333–344.
- BÁLINT PÉTER 2007. *A meseszöveg változatai.* Didakt Kiadó, Budapest.
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2013. *A magyar népdal térszemantikai megközelítése.* Doktori értekezés. ELTE, Budapest.
- BARTA JÁNOS 2003. Arany János és az epikus perspektíva. In: BARTA JÁNOS, *Arany János és kortársai I. Arany-tanulmányok.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 25–29.
- BOLDIZSÁR ILDIKÓ 2004. *Mesepoétika.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FAUCONNIER, GILLES 1994. *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language.* Cambridge University Press, Cambridge.
- GULYÁS JUDIT 2010. „Mert ha irunk népdalt, miért ne népmesét?” *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában.* Néprajzi tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HERMANN ZOLTÁN 2012. Egy irodalmi program allegóriája – Arany János: *Rózsa és Ibo-lya.* In: HERMANN ZOLTÁN, *Varázs/szer/tár. A varázsmese kánonjai a régiség és a romantika irodalmában.* L'Harmattan Kiadó, Budapest. 194–206.
- HORVÁTH JÁNOS 1927/1978. *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfigig.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- KOROMPAY H. JÁNOS 1998. *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása.* Akadémiai Kiadó – Universitas, Budapest.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KŐSZEGHY PÉTER 1989. A népiesség fogalma az irodalomtudományban. In: JANKOVICS JÓZSEF – KÓSA LÁSZLÓ – NYERGES JUDIT – WOLFRAM SEIDLER szerk., *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében – Die ungarische Sprache und Literatur im Donauraum, I, Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján – Beziehungen und Wechselwirkungen an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts.* Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest–Bécs. 183–189.
- KULIN FERENC 2001. A népköltészet fogalmi megragadása. In: KICZENKO JUDIT – THIMÁR ATTILA szerk., *A XIX. század vonzásában. Tanulmányok T. Erdélyi Ilona tiszteletére.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba. 148–156.
- KÜLLŐS IMOLA 2004. *Közköltészet és népköltészet: A magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.

- LAKOFF, GEORGE – TURNER, MARK 1989. *More than cool reason: A field guide to poetic metaphor*. University of Chicago Press, Chicago.
- MARGÓCSY ISTVÁN 2005. Nép és irodalom (Tézismondatok és alapkérdések). In: SALLAI ÉVA szerk., „*De mi a népiesség...*” Kölcsey Füzetek. Kölcsey Intézet, Budapest. 305–318.
- MIKOS ÉVA 2015. A népiesség fogalma a néprajztudományban. *Irodalomtudományi Közlemények* 119: 89–107.
- MILBACHER RÓBERT 2000. „...földben állasz mély gyökökkel...” (A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és póriás hagyományának vázlatja). Osiris Kiadó, Budapest.
- ONG, WALTER J. 1982. *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. Methuen, London – New York.
- ÓVÁRY ZOLTÁN é. n. *Rózsa és Ibolya. Arany János verses meséje*. Doktori értekezés. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest. Kézirat. (ELTE BTK Kari Könyvtár, It. 731. sz.)
- ÓVÁRY ZOLTÁN 1923–1924. Rózsa és Ibolya. Arany János verses népmeséje. *Ethnographia* 34–35: 23–30.
- PROPP, VLAGYIMIR JAKOVLEVICS 1975. *A mese morfológiája*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- RUTTKAY VERONIKA 2016. Burns, Arany, Lévy – avagy népiesség és/mint fordítás. *Irodalomtörténeti Közlemények* 120: 3–30.
- SEBESTYÉN GYULA 1917. Arany János és a hagyomány. *Ethnographia* 28: 184–196.
- SIMON GÁBOR 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SIMON GÁBOR 2017. Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről. Útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé. *Magyar Nyelv* 113: 146–166. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.2.146>
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY 2007. Szájhagyomány és irodalom: kapcsolat vagy ellentét? In: SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, *Szó, kép, zene. A művészetek összehasonlító vizsgálata*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 9–24.
- TARJÁNYI ESZTER 2013. *Arany János és a parodisztikus hagyomány*. Universitas Kiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. Líra és folklór. Kognitív nyelvészeti megközelítés. In: SZEMERKÉNYI ÁGNES szerk., *Folklór és irodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 265–276.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. A múltak átalakulása. Jelentéstani és narratív lehorgonyzó módosulások a magyar múlt időkbén a 18. század után. *Magyar Nyelv* 113: 10–26. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.1.10>
- TOLNAI VILMOS 1917. Arany nyelvészetről. *Budapesti Szemle* 45: 360–374.
- S. VARGA PÁL 2005. *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest.
- VOINOVICH GÉZA 1938. *Arany János életrajza 1860–1882*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Folklorism, genre and style in *Rose and Violet* by János Arany

The aim of this paper is to analyse ‘Rose and Violet’, a tale in verse by János Arany, and thereby to show that the notion of folklorism, and texts related to the program of folklorism, are worth reconsidering in terms of the typical modes of linguistic elaboration, thus joining a process of reinterpretation now going on both in literary scholarship and in folklore studies. The analysis argues that the folkloristic character of a text can be taken to involve style and genre imitation; both its folkloristic features and its genre-bound qualities emerge by way of the dynamism of similarities to, and differences from, folk tales. The paper also discusses how the controversial character of the reception of that poem and of Arany’s own attitude to it can be related to the non-recognition of its imitative nature.

Keywords: folklorism, folktale, genre, genre imitation, style imitation, mental spaces.

DOMONKOSI ÁGNES
Eszterházy Károly Egyetem

„Hová lettél, hová levél”

Az idő nyelvi megformálása Arany János elégikus költészetében*

1. Problémafelvetés. Sokféle lehetőséget tartogat egy emlékévé a kortárs recepció számára, az új alkotások elő- (vagy előtérbe) kerülésétől a kánonon belüli hangsúlyáthelyezésem át újszerű értelmezések kidolgozásáig. A jelen tanulmány másképp közelít az Arany-életműhöz: egyetlen kanonikus költemény vizsgálatával az elégia fogalmának újszerű modellálását tűzi ki célként, a kognitív poétika kiindulópontjából. Arany János elégiai ugyanis nem csupán a korabeli olvasók számára nyújtottak vigaszt a közelmúlt eseményeinek feldolgozásához, s korántsem pusztán egy epikus alkat líraivá módosulásának biografikus dokumentumai. Jelentőségük a mából nézve egy új versmodell kialakulásában rejlik. Az elégikus diskurzushelyzet megvalósítása, jellemző nyelvi-poétikai mintázatainak kidolgozása, illetve műfaji sémaként történő felkínálása tűnik ma az Arany-líra egyik vitathatatlan költészettörténeti érdemének (l. KOROMPAY 1972), amelyre a Nyugat nemzedékeinek elégikus költészete szerves előzményként tekinthető. E tanulmányban az elégikusság és az idő nyelvi megformálása közötti kapcsolatot vizsgálom, a következő kérdések mentén. Miként bontakozik ki nyelvileg az idő tapasztalata az elégia diskurzúsvilágában? Milyen elemzési szempontok vehetők fel az időkonceptiók feltárásához? Elkülöníthetők-e nyelvileg különböző időtapasztalatok a választott elégiaiban? És végül: mennyiben járul hozzá ez az elemzés az elégia fogalmának újraértelmezéséhez?

2. Elégia és temporalitás. A műfajelméleti hagyomány az elégiaát élményművészetként kategorizálja (a dallal ellentétes viszonyba állítva alacsony érzelmi intenzitását, és középpontba helyezve a „csendes fájdalmat”, „a költői egyén örömeinek vagy fájdalmainak” visszatükröződését az óda közéletiségéhez képest; l. ARANY 1955/1938: 1551). Másfelől a kompozíciós technika és a világgal szemben kialakított viszony mentén jellemzi, jellegadó műfaji jegyként mutatva be a kontrasztív struktúrát (valóság és ideál, múlt és jelen ellentmondásosságát; l. TRENCSENYI-WALDAPFEL–KOVÁCS 1972; SZERDAHÉLYI 1997: 210–219). Az elégia megszólalója éles ellentétet vél felismerni a világ lehetséges (múltbeli vagy idealizált) pozitív állapota, valamint a jelen valósága között, és ezt rezignált belenyugvással veszi tudomásul. A műfaj kellékei (szomorú, búslakodó merengés) ezt az érzelmi állapotot fejezik ki. Az elégiaát tehát alapvetően az időszembesítés

* A tanulmány, amely a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2017. május 17-i Arany-émlékülésén elhangzott előadás rövidített változata, a Magyar Tudományos Akadémia posztdoktori ösztöndíja, illetve az OTKA K 100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázata támogatásával készült. Hálával tartozom Kugler Nórának és Lőrincz Csongornak, hogy értékes lektori megjegyzéseikkel segítették a tanulmány végső formába öntését.

művelete határozza meg, hiszen a kétféle világhelyzet diszkontinuitása egyúttal kétféle „időtér” statikus összevetésével kap kifejtést; ez egyrészt lehatárolt, másrészt élesen elváló múlt és jelen képzetét feltételezi.

Ha a hagyományos elégiafogalom alkalmazhatóságát vizsgáljuk az életmű klasszikus darabjain, megalapozottság és hiány egyszerre lehet értelmezői tapasztalatunk. A Letésem a lantot például kétségkívül illeszkedik a fent körvonalazott definícióhoz, hiszen megfigyelhető a műalkotás világában a múlt és jelen közötti törés (*nem az vagyok, ki voltam egykor*), a jelen értékhiányos jellemzése (*nem melegít, nem él*), valamint a múlt idealizált, egyúttal a jelentől elkülönített leírása (pl. *Más ég hintette rám mosolyát, / Bársony palástban járt a föld, / Madár zengett minden bokorban*). Ugyanakkor azt is észrevehetjük, hogy az időviszonyok nem egyszerűsíthetők le maradéktalanul múlt és jelen kontrasztjára: a refrén kétféle múlt idejű létigealakja (*lettél, levél*) szembesít minket azzal, hogy a különböző időszakok mellett az idő múlásának eltérő tapasztalása is lényeges. Míg a befejezettség képzetével társuló *-t* jeles múlt idő (SÁROSI 2003: 152) dominál a versszöveg egészében, a refrénben is elsőként jelenik meg, addig az elbeszélő múlt csekélyebb arányban, ám a múltbeli események egy másik, a megnyilatkozó személyéhez jobban kötődő feldolgozásának jelölőjeként tűnik fel a műben (pl. *álmodánk*, amely a *látni véltük* és a *hittük* mentális predikátumok kontextusában kap helyet). A refrénben pedig variációs ismétlésként nyomatékosítja, de át is alakítja a lelki öregedés megformálását. Plauzibilisnek tűnik tehát az a vizsgálati kiindulópont, amely az elégikusságot nem az egyes időterek elkülönítésével, hanem az idő megtapasztalásának hol markánsan, hol kevésbé erőteljesen elkülönülő módjaival hozza összefüggésbe.

Ez a kiindulópont nem előzmények nélküli: már egy évtizede ismerjük az Arany-elégiákban megjelenő két időkonceptiót (LŐRINCZ 2007: 62–63). Ezek a következők: 1. Ellentételező (axiologikus) idő: elkülönített időrétegek kölcsönös egymáshoz rendelése, amely a cselekvések kauzális összefüggéseinek és folytonosságának biztosít koherens keretet. Olyan perspektívát feltételez, amelyből felmérhető az időrétegek értékbeli viszonya is. – 2. Egyenlősítő (nivellált), cél és értelem nélküli idő: a temporális folyamatosság „puszta most-sora”, amely lineáris folytonoságként és mechanikus haladásként felszámolja a cselekvések koherens elrendezhetőségébe vetett bizalmat. Nem perspektivizált: nincs olyan kitüntetett nézőpont a vers világában, amelyből elkülöníthetők és egymással viszonyba hozhatók volnának az egyes időrétegek.

Míg tehát az első esetben a diskurzuszvilág időviszonyai a megismerő/menyilatkozó számára – LŐRINCZ CSONGOR terminusával – konstellációba rendezhetők, addig az utóbbi időkonceptió éppen e konstelláció hiányának tapasztalata: a vég nélküli múlt, a humán megismerő kiindulópontnak nem alárendelt temporálissal szembesíti a befogadót.

E két időfogalom megkülönböztetése mellett lényeges, hogy az idő kétféle felfogása nem elválasztáson, hanem összekapcsoláson keresztül kínál izgalmas előfeltevéseket az elégia műfajának újraértelmezéséhez. LŐRINCZ CSONGOR (2007) ugyanis arra a belátásra jut, hogy az elégikus beszédmód valódi nyelvi teljesítménye a búskomorság kifejezése helyett az időterek egymásba oldásában

keresendő. Eszerint Arany elégiáiban az idők összetett viszonyba rendeződnek, ami elbizonytalanítja a múlt, jelen és jövő episztemológiai folytonosságán alapuló keretet, ellehetetleníti az emlékezést (vagyis a jelen horizontjából egy attól elválasztott múlttra való autentikus visszatekintést), és felszámolja a jelenből a jövő minőségére, lehetőségére nézve megfogalmazott várakozásokat.

E megközelítésben a hangsúlyáthelyezésen túl a műfajfogalom történeti alakulása is tetten érhető. A korábbi értelmezési hagyomány statikus struktúrák (múlt–jelen, jó–rossz, boldog–szomorú) konfigurációjával azonosította az elégikusságot, visszavezetve azt tipikus motívumok együttállására. (A hagyomány azonban itt sem egysíkú: VERES ANDRÁS már 1972-ben felhívja a figyelmet a megismerés, a látvány és a reflexivitás kiemelkedő jelentőségére *A kertben* című Arany-vers kapcsán; l. VERES 1972). Ezzel szemben az ezredfordulót követően a műfaj fogalma a diskurzusvilág sajátos kibontakozásának, dinamikus kialakulásának közegeként kerül a figyelem előterébe (összhangban a műfajelméleti tendenciák alakulásával; l. FOWLER 2003; SIMON 2017), és ebbe a paradigmátikus változásba illik az elégia LŐRINCZ által kezdeményezett újradefiniálása is. Így teremthető meg egy kognitív poétikai vizsgálat kezdőpontja az irodalomtudománnyal folytatott interdiszciplináris diskurzus eredményeként. Az elégia dinamikussága ugyanis egy sajátos megismerési folyamat poétikai megformálásából következik, amely folyamat lényegi aspektusa, hogy időben bontakozik ki, és az időre irányul. Benne a megismerő ember koherenciaigénye kerül szembe a történések folytonosságával. Ezért az elégia tétje nem annyira a saját érzelmek kimondhatóságában, mint inkább a megismerés jelenéből véghezvitt, a múlt és a jelen cselekvéseire irányuló megértés megvalósíthatóságában rejlik.

Ebben a tanulmányban amellet kívánok érvelni, hogy az időtapasztalat nyelvi szimbolizálása és az elégikusság között szoros összefüggés áll fenn, amelynek feltárása az elégia műfaját is új megvilágításba helyezi. Nem célom az egyenlősítő időbeliség és az elégia azonosítása. Az elégikus líramodell mint diskurzív séma lényegi sajátossága ugyanis elsősorban a mentális kontextusalkotás, amely a lírai megnyilatkozóén túl egy másik megismerésbeli kiindulópontot is felkínál. Az elégiákra jellemző rezignált merengés, elbizonytalanodás pedig a két kiindulópont interszjektív diskurzusából, illetve az ennek során kibontakozó személyes reflexiókból következik (l. SIMON–TÁTRAI 2017). Fontos eredmény lehet azonban, ha felismerjük, hogy az elégia sémájának lényeges eleme az időről való beszédmódok játéka, a különböző időfogalmak összemérése, mert az időről való gondolkodás lehetőségei keretet biztosítanak az eltérő mentális kiindulópontok interakciójának. Hiszen az idő jelenségként közvetlenül nem tapasztalható (az időtapasztalat maga a tudat intencionalitása, azaz egy külsődleges entitásra való irányulási akta; l. SAFRANSKI 2017: 60–61), ám ha elemi időélményt szeretnénk kijelölni, azt leginkább a múlt– és a jelenbeli én viszonyában, azaz „a temporalizált énvizonyban” találhatjuk meg (SAFRANSKI 2017: 66). Az egyes időkoncepciók kibontakozása és modellálása még nem garantálja az elégikusság megragadását, az ugyanis elsősorban az idővel viszonyba kerülő, és így saját magával viszonyt kialakító szubjektum mentális műveleteinek nyelvi megformálásaként értelmezhető. A temporalitás felőli vizsgálat a konceptualizáló szubjektum önmagára irá-

nyuló vagy önmagát előtérbe helyező (szubjektivizáló) konstruálási műveleteit nem tárja fel részletesen. Ám ha egy műfaji kutatás állomásaként tekintünk rá, megnyithatja az utat a mentális kontextualizáció sajátos módozatainak feltárása, az elégia poétikai megoldásainak újszerű leírása felé.

Míndezek alapján a vizsgálódás előfeltevései a következők: a) Az elégia az ellentételező és az egyenlősítő időtapasztalat szembesítésének és viszonyba hozásának aktusán alapuló poétikai formáció, tétje az időkonstelláció figuratív, nyelvi kialakítása. – b) E kétféle időfogalom komplex viszonya fontos forrása az elégikusságnak (amelynek nyelvi konvenciói inkább jelölik a műfaj diszkurzív lehetőségét, semmint kódolják azt); a műfaji minősítés fokozatisága a konstellációba rendezés kísérletének sikerességével függ össze. – c) Az időtapasztalat nyelvi megformálása alapvetően függ a megismerő perspektívától, azaz egy olyan kiindulópont kialakításától, amelyből az idő folyamata konstellációba rendezhető. – d) Az idő metaforizálódása a konstellációba rendezés nyelvi kísérlete, az idő feletti episztemológiai kontroll igénye fokozódó metaforizálódással jár.

E feltevések érvényességét és magyarázó erejét teszem próbára a következőkben azzal, hogy *A lejtőn* című versben vizsgálom az idő nyelvi megformálásának mintázatait. A vizsgálat középpontjába az igék temporalitását, a figurativitást és a perspektíváltságot helyezem.

3. A vizsgálat anyaga, módszere, az elemzés szempontjai. A prototipikus elégia vizsgálatát az motiválja, hogy az egyértelmű műfaji kanonizáltság tisztán megvalósuló mintázatokon alapul, és a műfaji kategória centrális példánya az elégikusság és a megismerés időbeliségének szoros kapcsolatát teszi felismerhetővé. Az elemzés három szinten közelít az időtapasztalat nyelvi megformálásához: a versszövegbeli igealakok inherens temporalitása a kiindulópont, amelyet a figurativitás, közelebből az időmetaforák teljes szövegre kiterjedő általánosabb szempontja követ. Végül azt vizsgálom, hogy a megnyilatkozó nézőpontja jelölve van-e nyelvi leg a költeményben, és ha igen, miként történik ez a jelölés. Míg az első elemzési szempont a diskurzusvilág folyamatainak megtapasztalására, illetve e tapasztalatok nyelvi szimbolizálására fókuszál, a második szempont pedig az idő múlásának konstellációba rendezési kísérletét mutatja be, addig a harmadik szempontonál az kerül előtérbe, hogy milyen megismerői pozíciója van a versbeli megnyilatkozóknak, ez a pozíció konstans-e, avagy dinamikusan változik, és milyen kiindulópontból reprezentálja a megnyilatkozó nyelvi szimbólumokkal az idő tapasztalatát.

A módszerességet a fenti szempontrendszer mellett az alkalmazott eszköztár is biztosítja. Az igei temporalitás, a metaforikusság és a perspektivikusság vizsgálatát ugyanis a funkcionális kognitív nyelvészet leíró eszközeivel végzem el: az igék kutatásához a kognitív grammatika kiindulópontját alkalmazom (l. LANGACKER 2008; TOLCSVAI NAGY 2015, 2017), a figurativitás jellemzéséhez a fogalmi metafora elméletén (LAKOFF 2006) túl a mentális terek kialakulásának folyamatát is vizsgálom (FAUCONNIER 2007 alapján), a nézőpont alakulását pedig a kognitív szemléletű pragmatikaelmélet (TÁTRAI 2011) alapján elemzem. A megismerésről és a nyelvről kialakított előfeltevések mentén összehangolható kiindulópontok alkotják a kognitív poétikai modellalkotás keretét (l. VANDAELE–BRÔNE 2009;

SIMON 2014), amellyel ezúttal a temporalitás reprezentálása és a műfajiság közötti összefüggéseket térképezem fel. Mindez alapvetően a korábban kidolgozott lírapoétikai elméletre épül, amely szerint a lírai művekben a diskurzuszvilág két dimenziója, a közös figyelmi jelenet közvetlensége és a megfigyelt jelenet eltávolított reprezentálása nem csupán feltételezi egymást, hanem a poétikai konvenciók (hangzás, ikonikus megformálási módok, képiség) révén e dimenziók és viszonyuk rendre újra is konstruálódik a befogadás során (l. SIMON 2016). E kettős dimenzionalitás a poétikusság egyik fő forrása, amely – némiképp leegyszerűsítve – úgy összegezhető, hogy a lírai megnyilatkozások fokozott mentális erőfeszítést várnak el a befogadótól annak feldolgozásában, ki és milyen szituációban „beszél”, mire irányítja a figyelmet, miként reprezentálja a megfigyelés tárgyát, és mindez hogyan hat vissza a közvetlen diskurzushelyzet újraértelmezésére. E koncepciót a tanulmány kérdésfelvetésére vonatkoztatva: az elégia sémáját a közvetlen megfigyelés és a megfigyelt jelenet(sor) idődimenziójának sajátos viszonyán keresztül kívánom bemutatni, felmutatva a két idődimenzió eltérbe helyezésének következményeit a diskurzuszvilág (elégikus) reprezentálására nézve.

4. A vizsgálat eredményei. Az alábbiakban az elégia műfaji kategóriájának centrális szövegpéldányát elemezve vizsgálom az idő nyelvi megformálásának jelenségeit. A bemutatás „alulról vezérelt”, a mikroszintű nyelvi adatoktól haladok a tágabb szövegértelmeben érvényesülő, átfogóbb jelenségekig.

A mű diskurzuszvilága első közelítésre az időszembesítés hagyományos kompozíciója, amelyben az értékhiányos jelen ütközik az értékkel teli múlttal. Ezt hangsúlyozza a múlt figuratív bemutatása (*zöld virányos*), amely *zöldellő* és *derült* a megnyilatkozás beszédhelyzetéből szemlélve. Azonban a viszonylagosság is alapvető vonása a vers időszemléletének: a *most* deixise két alkalommal is nyomtatékosítja, hogy a jelenbeli perspektíva mást és másként tesz láthatóvá a múlt tapasztalataihoz képest. Éppen e viszonylagosság összetett, több jelenségszintre kiterjedő kifejeződése teszi igazán érdekessé a költeményt.

4.1. Az igei temporalitás mintázatai. Az igei kifejezések temporális jelensége kettős természetű: a mondatbeli igeidőn túl belső (inherens) temporalitás is jellemző, amely az igével szimbolizált folyamat időben történő kibontakozását teszi feldolgozhatóvá (TOLCSVAI NAGY 2017: 14). Az ige folyamatjelentésének fő tényezői tehát a folyamat időbelisége, eseményszerkezete és a résztvevők fogalmi hozzáférhetősége (TOLCSVAI NAGY 2015: 36). Az elégiák elemzése során elsősorban a belső időszerkezetet (tartam, intenzitás) vettem tekintetbe, továbbá az eseményszerkezet közepesen elvont sémáit, valamint az igeik aspektuális jelentését, amely a folyamat konstruálásában a kezdő- és végpont profiláltságának mértékére, jellegére vonatkozik (TOLCSVAI NAGY 2015: 115). Az elemzés előfeltevése ugyanis, hogy az idő kifejtettségében nem a grammatikailag jelölt igeidők kontrasztja lesz meghatározó, hanem az önálló jelölővel nem szimbolizálódó, de a diskurzuszvilág folyamatainak konstruálásában kiemelkedő jelentőségű belső időbeliség (a folyamat időtartama, szakaszolhatósága és intenzitása; l. TOLCSVAI NAGY 2015: 38), az eseményszerkezet, valamint az aspektus várható mintázatba rendeződése. Egy további elemzői lépés kapcsolja majd össze ezeket a deiktikus igeidő tendenciáival.

Az alábbi táblázatban sorra veszem a versszöveg protoállításait (l. IMRÉNYI 2013: 62–64), feltüntetve a grammatikai igeidőn túl az inherens temporalitás, az eseményszerkezet és az aspektus kategóriáit is.

1. táblázat

A protoállítások időbelisége A lejtőn című költeményben

Protoállítás	Igeidő	Időszerkezet	Eseményszerkezet	Aspektus
<i>száll</i>	jelen	hosszú, semleges	MOZGÁS	imperpektív
<i>megrezzenti</i>	jelen	rövid, intenzív	OKOZOTT MOZGÁS	perfektív
<i>ereszkedik</i>	jelen	hosszú, semleges	MOZGÁS	imperpektív
<i>elborong</i>	jelen	hosszú, semleges	MOZGÁS ÉS MENTÁLIS FOLYAMAT (ÉRZELEM)	imperpektív
<i>nézek vissza</i>	jelen	hosszú, semleges	ÉRZÉKELÉS	imperpektív
<i>komor volt</i>	múlt	hosszú, semleges	VALAHOGY LÉTEZÉS	imperpektív
<i>zöldellő</i>	jelen	hosszú, semleges	VALAHOGY LÉTEZÉS	imperpektív
<i>derült</i>	jelen	hosszú, semleges	VALAHOGY LÉTEZÉS	imperpektív
<i>folytatok</i>	múlt	hosszú, semleges	(ÖN)MOZGÁS	imperpektív
<i>merengek</i>	jelen	hosszú, intenzív	MENTÁLIS FOLYAMAT	imperpektív
<i>(telve) lőn</i>	elbeszélő múlt	hosszú, semleges	VALAHOGY LÉTEZÉS	(enyhén) imperpektív
<i>(kevesebbem) volt</i>	múlt	hosszú, semleges	BIRTOKLÁS	imperpektív
<i>csüggttem</i>	múlt	hosszú, intenzív	MOZGÁS/VALAHOL LÉTEZÉS	imperpektív
<i>kétség</i>	jelen	hosszú, semleges	VALAHOGY LÉTEZÉS	imperpektív
<i>haladok</i>	jelen	hosszú, enyhén intenzív	MOZGÁS	imperpektív
<i>mélyebb</i>	jelen	hosszú, semleges	VALAHOGY LÉTEZÉS	imperpektív
<i>vissza (sem) fordulhatok</i>	jelen	rövid, intenzív	MOZGÁS	perfektív
<i>(magasba) tör</i>	jelen	hosszú, intenzív	MOZGÁS	(enyhén) perfektív
<i>útja</i>	jelen	hosszú, semleges	VALAHOGY LÉTEZÉS	imperpektív
<i>(vízbe) gázol</i>	jelen	rövid, intenzív	MOZGÁS	(enyhén) perfektív
<i>(lépést) tesz</i>	jelen	rövid, semleges	MOZGÁS	perfektív

Szembetűnő az imperfektív aspektusú igék dominanciája: a diskurzusvilág folyamatainak kezdő és végpontja általában véve nem kerül előtérbe, a figyelem közvetlen hatókörében a folyamatok nem kezdődnek el és nem zárulnak le. Ez az időbeli folytonosság érzetét kelti. Ráadásul a folyamatok túlnyomórészt hosszú időtartamúak és semleges intenzitásúak (három intenzív mozgásige és egy intenzív mentális predikátum mellett), így az egyenlősítő idő nyelvi megformálása egyértelműen érvényesül az igei jelentés mikroszintjén. Összevetve az eseményszerkezeti sémákkal, a következő megfigyelések tehetők. A mozgásigék esetében leginkább a mozgás iránya kerül előtérbe, kezdete vagy célja nem jelenik meg. A mentális folyamatok esetében (MERENGÉS, ELBORONGÁS, NÉZÉS, KÉTELKEDÉS) a befejezetlenség és a tartósság képzete a megismerés eredményességét bizonytalanítja el – a megnyilatkozó csak beszámol megismerő tevékenységéről (észlelésről, gondolkodásról, érzelmekről), ám az annak eredményeként kialakuló reprezentációt (amit lát, amire gondol, amit érez) nem fejt ki nyelviileg. A harmadik eseményszerkezeti csoport a VALAHOGYAN LÉTEZÉS sémáját valósítja meg nominális vagy melléknévi szerkezetekkel. Ezeknél metaforikus jelentések alakíthatók ki, vagyis a múlt és a jelen figuratív állapotokként értelmeződnek, kezdeményezve a statikus, megkülönböztethető időterek konstellációba szervezését. Ám az állapotok egyúttal ellentétpárokba is rendezhetők (*komor – zöldellő/derült, magasba tör – lejtős útja*), a két végpont érvényesülése pedig nagyban függ a szemlélés nézőpontjától: az időterek metaforikus minősítése a megismerés időbeli kiindulópontjának függvénye, hiszen a múlt csak a jelenből szemlélve válik pozitívvá. A megismerés tehát már az elemi folyamatoknál elbizonytalanodik: a megismerő elme csak regisztrálni tudja az idő múlását; annak célját, eredményességét nem tapasztalja meg. Ráadásul a mozgás iránya (*ereszkedik, messzebb haladok, nem magasba tör*) és a negatív metaforikus minősítés (A BIZONYTALANSÁG / NEM TUDÁS SÖTÉTSÉG fogalmi metafora alapján) korrelál a versvilágban, fokozva a mentális folyamatok eredménytelenségét.

Összevetésképpen, perfektív aspektusú igéből csak öt fordul elő a szövegben. A *megrezzenti* a megszemélyesített ESTE cselekvése, amely a *száll* folytonosságának háttére előtt konstruálható meg, és a napszakot állítja ágens szerepkörbe, nem pedig a megnyilatkozót. A *vissza sem fordulhatok* ugyan perfektív aspektusú folyamatot kezdeményez, ám a tagadás révén éppen e folyamat hiányát helyezi előtérbe, indirekt módon fokozva a versvilág imperfektív jellegét. Végül a *lépést tesz* kifejezés perfektív igéje a fizikai mozgás elemi eseményére fókuszál, nem pedig irányára vagy végpontjára, ezért ez a képkockaként kiemelt cselekvés nem töri meg a folyamat egészének imperfektív természetét (miként az ESTE kapcsán is láthattuk). Hasonlóak a (*magasba*) *tör* és a (*vízbe*) *gázol* szerkezetek: a mozgás határpontjai részét képezik az igei jelentés közvetlen hatókörének (az irány és a TARTOMÁNY, TARTÁLY specifikálja, határoltá teszi a folyamatot), de a kezdőpont implicit marad, és a végpont is sematikus (*magasba*, azaz a vertikális irányban kijelölt TARTOMÁNYBA, és *vízbe*, azaz a TARTÁLYSZERŰ TÉRBE). Ezek tehát enyhén perfektívek: létrehozható ugyan a kezdőpont a maximális hatókörben, a végpontot szimbolizálja is egy nominális, ám a befejezettség, teljesség és lezártság nem kerül előtérbe (vö. pl. *belegázol*).

A lehatároltság, befejezettség hiánya alapvető vonása a diskurzusvilágnak; csak egy-egy ponton fedi el rövid tartamú, magas intenzitású perfekatív igei jelentés, de tartósan nem alakul ki másik mintázat. Az ellentételező struktúra kialakulását elősegítené jelen és múlt grammatikai igeidőként történő elkülönülése, ez egy másik, versengő mintát eredményezhetne a versszövegben. De a múltbeli folyamatok is imperfektív aspektusúak, tartósak és semleges intenzitásúak, akár a jelenbeliek, megkülönböztethetőségüket tehát kizárólag az biztosítja, hogy a beszédidőhöz képest korábban zajlottak (nem a megszólalás jelenéhez vannak episztemikusan lehorgonyozva). A múltban ugyanolyan minőségű folyamatok mentek végbe, mint a jelenben. Egyetlen esetben múlt és jelen homogenitása nyelvileg is kifejtetté válik: a *lőn* elbeszélő múlt idejű létigealak éppen a múltbeli esemény sor közvetlen átélését fejezi ki a jelenben, a figyelmi hatókörön kívülre helyezve jelen és múlt távolságát, összekapcsolva a konstruálás folyamatában a feldolgozott időt és a megértő időt (TOLCSVAI NAGY 2017: 17–18). A beszédidő deiktikus centruma tehát nem válik valódi időszembesítés kiindulópontjává: múlt és jelen folyamatai alapvetően homológ természetűek, a különbség csupán a szemlélés pozíciójából következik.

4.2. A metaforikusság tendenciái. A költemény figuratív eljárása az idő térbeliesítése. Ezért érdemes közelebbről megvizsgálni, hogy a mikroszinten uralkodó egyenlősítő időkonceptióval szemben kibontakozik-e metaforikusan rendezett, elkülönülésen és ellentétben alapuló időfogalom, sikeres lesz-e a pusztá temporális folytonosság konstellációba rendezése a megismerésben. A tér kitüntetett iránya a horizontális kiterjedés, az ELŐRE HALADÁS forrástartománya mentén képezi le a vers az idő múlását (*száll az este, nézek vissza, messzebb haladok, vízbe gázol*). Míg az *este* mozgásának iránya és célja nincs kidolgozva, a *felhő* esetében már egyértelmű az előre haladás, amely megfeleltethető múlt és jelen (és jövő) linearitásának, AZ IDŐ MŰLÁSA TÉRBELI HALADÁS metafora alapján. Ám a megismerés iránya ellentétes ezzel a mozgással, hiszen a megnyilatkozó (és hasonlata, a *felhő*) visszafelé tekint, azt sejtetve, hogy az idő múlása és a megismerés ellentétes irányú folyamatok, az utóbbi csak visszamenőlegesen lehetséges. Különösen érdekes az *át-haladt* kifejezés: az igealak a lineáris haladást mutatja, az igealkotó pedig meghatározza az irányt a térbeliség sematikus kidolgozásán keresztül, előtérbe helyezve a mozgás végpontját. Az *át-halad* igealak tehát a felhő nézőpontjából dolgozza ki a folyamatot, az pedig maga is mozgó perspektíva, a vidék így csak egy állomása a haladásnak. Ám a szerkezet jelentésének fontos összetevője a *-t* igenévképző is, amely a *vidékre* nominális jelzőjévé teszi a kifejezést, az útszakaszra irányítva a befogadói figyelmet: olyan entitásként minősíti, amelyen a *felhő* mozgása már végbement. Ez az elemi szerkezet egyetlen jelentésben ötvözi a mozgó felhő és az álló vidék kiindulópontját. Van tehát előre tartó haladás a vers világában, de ezt a mozgást rendre elbizonytalanítja, hogy a végpont nincs kidolgozva, hogy a megismerés kitüntetett aktusa ellentétes irányú, és hogy egyes helyzetekben nem dönthető el egyértelműen még a jelentések mikroszintjén sem, melyik perspektíva érvényesül.

A térbeliesítés másik forrástartománya a LEFELÉ HALADÁS: a múlt magasan van, a jelen alacsonyan, AZ IDŐ MŰLÁSA LEFELÉ TÖRTÉNŐ MOZGÁS. Bár a végpont itt sincsen kifejtve, ez a leginkább kidolgozott, a befogadói figyelem középpont-

jába kerülő időmetafora. A címben és a zárlatban is feltűnik, és megfigyelhető, hogy a megnyilatkozó metonimikus mozgása (*ereszkedik lelkem árnya*) is ezt a konfigurációt előlegezi meg (l. SZEGEDY-MASZÁK 1972). A kétféle térbeliesítés nem pusztán eltérő jellegű, de más minőségű konceptualizációkhoz is vezet. Míg ugyanis a LINEÁRIS HALADÁS folyamatában a jelen értékelése a mindenkori megismerő pozíció függvénye (az arra jellemző lelkiállapot vetül ki a környezetre), így jelen és múlt kapcsolata feloldódni látszik, addig a LEFELE HALADÁS forrástartománya lehetővé teszi egy átfogó és koherens fogalmi struktúra kialakítását, amelyben a jelen minősége a szerkezet egészéből, illetve a múlttal való kapcsolatából következik. A végpont kidolgozatlansága miatt azonban a jövő ez utóbbi szerkezetben is bizonytalan marad.

Az észlelés is metaforikus: A JELEN SÖTÉT, A MÚLT VILÁGOS (színekkel, alakokkal teli). De ez a kettősség nem abszolút tényezője a versvilágnak, hiszen a múlt is csak a visszatekintés helyzetéből észlelhető, korábban a múltbeli folyamatok sem voltak átláthatók. Kibontakozik a műalkotásban a belátás, a megértő elrendezés (és értékelés) igénye, amely egy külső megismerő pozíciót feltételez, ám a felhő mozgása éppen ennek a pozíciónak a stabilitását számolja fel. Másként fogalmazva: a vers beszélője törekedik a RÉGEN és a MOST viszonyba hozására, de ezt a kísérletet az én időbeli változásának relativizáló tapasztalata kíséri. A vers elégikusságának lényeges forrása az egyenlősítő idővel való számvetés reflexív cselekvése.

4.3. A nézőpontok szerveződése. Már korábban is utaltam arra, hogy A lejton című elégiában a megnyilatkozás jelene válik uralkodóvá, a folyamatok nagy része a jelenben zajlik, továbbá a metaforikus fogalmiság jellege, az ellentétek érvényesülése is a jelenbeli nézőpont függvénye. Ez a kitüntetett megismerő helyzet mégsem eredményez stabil konstellációt az idő feldolgozásában, noha egy rögzített nézőpont magában hordozza a folytonosan múló időre irányuló reflexiók megszervezését és figuratív elrendezését. (Gondoljunk csak a Magányban című ódára, amely ugyancsak a folyamatosan haladó, nem emberi idő képzetével indul [*Sors! óraműved oly irtóztató*], ám a múlttal és a lehetőségekkel való számvetés révén kibontakozik az idő összetett allegóriája [*És vissza nem foly az időnek árja*], amelyben az ember helyet, a cselekvés programot kap.) Felmerül egy másik nézőpont lehetősége is a diskurzusban: a múlt aposztrofikus megszólítása és az elbeszélő múlt közvetlensége átmenetileg a háttérbe is tolja jelen és múlt távolságát, ami a beágyazott diskurzus közvetlenségét segíti elő. Mégsem válik a múlt önálló kiindulóponttá, a régi életszakaszra ugyanis távolra mutató névmással utal a beszélő (*akkor*), a harmadik versszak elején pedig nyomatékosítja a megszólalás jelenét (*Most*). A mű tehát egyszerre kínálja fel a múlt önálló episztemológiai igénynyel fellépő alakját, és számolja fel annak érvényességét, a jelenhez kötve a múlt megismerhetőségét. A nézőpontok kettős játéka (megfigyelhettük már az *áthaladt* szerkezetnél is) azt eredményezi, hogy a diskurzus világában csupán lehetőség marad a jelen múltból való levezetése, mintegy a jelen megértése a múlt felől; valójában a vers sokkal inkább tagadja ezt a megértést (*vissza sem fordulhatok*). Az aktuális jelen a mindenkori jelen idejévé válik, egyúttal a *felhő* haladásának idejévé, folyton változó perspektívájává is. Nem változik azonban a múlt jelenhez

kötöttsége: a múlt is jelen volt egykor, és bár az aktuális beszédhelyzetben pozitív, ám ez a visszatekintés következménye.

A jelen kitüntetettsége tehát valójában nem eredményez megismerésbeli fölényt, mert a múlt csak a jelenből tekintve tárható fel, minősíthető pozitívan. Ám ennek következtében a visszatekintő számára a múlt állandó kontrasztként adódik, a jelen negatív minősítése állandósul. Nem alakul ki ok–okozati kapcsolat múlt és jelen között – az időterek nem különülnek el szakaszokként, kapcsolatuk nem kontiguitáson, hanem kontinuitáson, ciklikus ismétlődésen alapul. Ennek egyik következménye, hogy a jövő nem részleteződik a versben (legfeljebb az egykori hit tárgyaként, illetve a SÖTÉTSÉG és a VÍZ forrástartományán keresztül), a figuratív megoldások éppen a jövő megismerhetőségének hiányát mutatják. Másfelől a mindenkori jelen éppen a viszonylagosság felismerését és a megismerés elbizonytalanodását eredményezi: az egyenlősítő idő legfeljebb egy VÉGPONT NÉLKÜLI LEFELÉ HALADÁSként érthető meg, amely a folyamatos haladás képzetét (*felhő*) megtartja, de a vertikális dimenzióban irányt ad annak.

A lejtőn című költeményben az elkülönülő időterek tapasztalata csak lehetőségként merül fel, a mű voltaképpen a folytonosan múltó és egyben folytonosan ismétlődő, azaz nehezen racionalizálható időfogalom poétikai megformálását kínálja fel több szinten. A megnyilatkozó kísérletet tesz ugyan több alkalommal is egy másik szerkezet kialakítására, ám ezek a kísérletek csak részben sikeresek, és mind az igealakok, mind a metaforák, mind a diskurzusbeli nézőpontok tekintetében jellemző marad a puszta most-pont(ok) viszonylagossága. A vers elégikussága összefügg az idő fogalmi feldolgozásának és nyelvi megformálásának módjával, az egyenlősítő időbeliségnek való kiszolgáltatottság a megismerés elbizonytalanodásához és így fokozott elégikussághoz vezet. A megnyilatkozó metaforikus leképezésekkel próbálja konstellációba rendezni az idő múlását, ám ezek a leképezések nem alkotnak teljes rendszert, noha a cím és a zárlat összehangolt jelentéseket kezdeményez. A konstruálás elemi műveleteiben megfigyelhető a nézőpontok játéka (a *felhő* és a *vidék* perspektívája, a múlt és a jelen közötti távolság átmeneti feloldása, az ellentétek nézőponthoz kötöttsége), és a változékonyság nem rendezhető el a jelenbeli helyzet rögzítésével sem, mert az csupán a folytonos ismétlődés felismeréséhez, jelen és múlt viszonylagosságához vezet. Így a prototipikus aranyi elégia nem időszembesítésen, de az idővel való szembenézésem alapul.

5. Összegzés. A tanulmány középpontjába azt a problémát helyeztem, miként lehet újraértelmezni az elégikusság esztétikai-poétikai minőségét, ha azt a megismerés és a tapasztalás visszatérő eseményeként modelláljuk, és nyelvi mintázatként tesszük az elemzés tárgyává. A probléma felvetése ma különösen időszerű, mert a nyelvtudomány kognitív szemléletű irányzatai, valamint az irodalomtudomány, a filozófia és egyéb kultúratudományok együttműködésével immár másfél évtizede önálló kutatási területként működő, saját módszertant kidolgozó kognitív poétika lehetőséget biztosít arra, hogy megvizsgáljuk azokat a felvetéseket és javaslatokat, amelyek közel fél évszázada, az El nem ért bizonyosság (NÉMETH szerk. 1972) tanulmányaiban már megfogalmazódtak. Arany lírai életműve, valamint annak költészettörténeti öröksége újra és újra szükségessé teszi az elégia

(és persze más műfajok) újraértelmezését, a kognitív poétika pedig az előzmények termékeny továbbgondolását kínálja e vállalkozáshoz.

Az elégia műfaja kapcsán azzal a javaslattal éltem, hogy az időszembesítés konvencióvá merevedett hagyományát akkor értelmezhetjük át, ha tüzetesen szemügyre vesszük, milyen fogalmi és nyelvi reprezentációi bontakoznak ki az időbeliségnek Arany szövegeiben, s ezek alapján milyen következtetéseket vonhatunk le a műfajról. Az irodalomtudományi kiindulópont szerint két elkülöníthető időkonceptió, az axiológián alapuló konstelláció és a nivellált, egyenlősítő idő tapasztalatának (azaz filozófia értelemben véve a kezdet és a gond idejének; l. SAFRANKSI 2017) viszonya hatással van a versek elégikusságára, elsősorban azért, hogy a konstellációba rendezés kísérletei rendre szembekerülnek a pusztá folytonosság képzetével. Az elemzést három jelenségre (az igei jelentések inherens időbelisége és folyamatjellegük konstruáltsága, a figuratív poétikai eljárások, különös tekintettel a metaforikusságra, valamint a nézőpontok szerveződése) szűkítettem le. Egyetlen vers részletes vizsgálatából nem lehet ugyan alapvető műfajelméleti következtetéseket levonni, a fontos eredmények a következőképpen összegezhetők. 1. Szoros az összefüggés az elégia diszkurzív sémája és az idő nyelvi megformálási módjai között, és bár a műfaj nem vezethető vissza kizárólag az időről való beszédre, az idő megtapasztalásának módjai alapvetően meghatározzák a mindenkori megismerő pozícióra irányuló reflexiókat, és egyértelműen motiválják az elégia sémájának megvalósulását. 2. Nem beszélhetünk két markánsan megkülönböztetett, egymástól mereven elhatárolt időkonceptióról, ám a rendezett, racionalizált temporalitás és az uralhatatlan, beláthatatlan, éppen ezért a megismerést is elbizonytalanító idő ütköztetése, illetve összetett viszonyba hozása jellemző vonása Arany elégiájának. 3. A megismerés középpontba helyezése miatt a kognitív poétika adekvát kiindulópontnak bizonyul az Arany-líra újszerű elemzéséhez, a konstruálás különböző szintű jelenségeinek következetes és problémacentrikus elemzése sokat ígérő vállalkozás.

Természetesen az itt bemutatott elemzés inkább csak esettanulmány, és bár törekedtem a szisztematikus analízisre, a részletek még nem vezetnek el átfogó elmélethez. Mindenképpen szükség lenne a műfaji kategória periférikusabb szövegpéldányainak alapos vizsgálatára, továbbá egy elégiakorpusz összeállítására, amely a kategória centrális és periférikus példányait is tartalmazza Arany életművéből, mégpedig a befogadók minősítései alapján. Ezt a korpuszt annotálni kellene elsősorban az igék aspektuális jelentése és időszerkezete, továbbá az esemény-sémák mentén, hogy az egyes elemzések következtetései kvantitatív módon is megerősíthetők legyenek. Ezen túlmenően részletes vizsgálatot érdemelne az idő metaforizálódása Arany teljes életművében, hogy feltérképezhető legyen, hányféleképpen nyelviessítette a költő az idő múlását, s vajon van-e műfajspecifikusság e tekintetben az életműben. Végül felmerül az időbeliség nyelvi megformálásának vizsgálata más lírai műfajok, elsősorban az óda és a dal esetében, ami tovább árnyalná az elégikusság meghatározását. Arany János költészete számos izgalmas problémát tartogat tehát ma is, kiterjedt alap kutatások építhetők erre az életműre, s minden bizonnyal nem kell egy újabb évfordulóra várni, hogy e kutatások eredményei már láthatóak legyenek majd.

Kulcsszók: időbeliség, elégia, figuratív nyelvhasználat, kognitív poétika,

Hivatkozott irodalom

- ARANY JÁNOS 1855/1938. Széptani jegyzetek. In: *Arany János összes prózai művei*. Franklin Társulat, Budapest. 1516–1562.
- FAUCONNIER, GILLES 2007. Mental spaces. In: GEERAERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT eds., *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 351–376. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199738632.001.0001>
- FOWLER, ALASTAIR 2003. The formation of genres in the renaissance and after. *New Literary History* 34: 185–200. <https://doi.org/10.1353/nlh.2003.0017>
- IMRÉNYI ANDRÁS 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Nyelvtudományi Értekezések 164. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY JÁNOS 1972. A kompozíció harmóniateremtő szerepe az elegico-ódában (Letésem a lantot). In: NÉMETH G. szerk. 1972: 43–74.
- LAKOFF, GEORGE 2006. Conceptual metaphor. In: GEERAERTS, DIRK ed., *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 185–238. <https://doi.org/10.1515/9783110199901.185>
- LANGACKER, RONALD 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- LŐRINCZ CSONGOR 2007. Elégia és búcsú mint emlékezet a nyelvben. Arany, Mőrike, Vörösmarty. In: LŐRINCZ CSONGOR, *A költészet konstellációi. Adalékok a modern líra történetéhez és elméletéhez*. Ráció Kiadó, Budapest. 58–70.
- NÉMETH G. BÉLA szerk. 1972. *Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SAFRANSKI, RÜDIGER 2017. *Idő. Amit velünk tesz, és amivé mi tesszük*. Typotex, Budapest.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfémátörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172.
- SIMON GÁBOR 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 163. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SIMON GÁBOR 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 194. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SIMON GÁBOR 2017. Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről. Útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé. *Magyar Nyelv* 113: 146–166. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.2.146>
- SIMON GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD 2017. „Tőlem nem várjon senki dalt”. Az elégikus líramodell kidolgozása Arany János költészetében. *Magyar Nyelvőr* 141: 164–190.
- SZEGEDI-MASZÁK MIHÁLY 1972. Az átlényegített dal (A lejtőn). In: NÉMETH G. szerk. 1972: 291–358.
- SZERDAHELYI ISTVÁN 1997. *Műfajelmélet mindenkinek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 131. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 181. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. A múltak átalakulása. Jelentéstani és narratív lehorgonyzó módosulások a magyar múlt időkben a 18. század után. *Magyar Nyelv* 113: 10–26. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.1.10>
- TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE – KOVÁCS ENDRE 1972. Elégia. In: KIRÁLY ISTVÁN főszerk., *Világirodalmi Lexikon* 2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1035–1037.
- VANDAELE, JEROEN – BRÔNE, GEERT 2009. Cognitive poetics. A critical introduction. In: BRÔNE, GEERT – VANDAELE, JEROEN eds., *Cognitive Poetics. Goals, Gains, and Gaps*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 1–29. [https://doi.org/10.1515/\[-\]9783110213379.0.1](https://doi.org/10.1515/[-]9783110213379.0.1)
- VERES ANDRÁS 1972. Elbizonytalanodó moralitás, ironikus életkép (Kertben). In: NÉMETH G. szerk. 1972: 105–160.

“Where have you gone, where have you been going”

The construal of temporality in the elegiac poetry of János Arany

This study investigates the correlations between the poetic formation of the experience of temporality and the notion of elegy. The main thesis of the paper is that an essential source of the elegiac quality of a poem is a confrontation between the human-specific, organised conception of time (based on linearity and causality) and its continuous and non-rational conceptualization. The author explores the verbal construal of time in a detailed analysis of a prototypical elegy by János Arany. The factors of the analysis are the following: the inherent temporality, aspectuality, and event structure schemas of the finite verbs in the texts, the metaphoric conceptualizations of TIME, and the perspective changes in the discourse world. The results of the analysis show that an elegy is based not only on the confrontation of the present and the past but also on the complex experience of temporality, as well as its semantic and poetic elaboration.

Keywords: temporality, elegy, figurative language, cognitive poetics.

SIMON GÁBOR
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Arany János ismertsége a finnek körében

1. Mondani szokás, hogy az éremnek két oldala van, még ha az az érem „Arany” is. A mi kérdésünk is kétoldalú: mit tudott Arany a finnekről és mit tudtak a finnek Aranyról. A finn szó elhangzásakor a magyarok eszébe elsőként általában a Kalevala jut, nem véletlenül. Az eposz műfaj komoly magyar filológiai múlttal rendelkező történetét a Kalevala kérdéskörben tipródva sokan vizsgálták, éppen Arany ürügyén: hogyan viszonyult Arany konkrétan a finn eposz keltette műfaj-problémához, a magyar eposz hiányához, a naiv eposzhoz, az eposzi hitelhez. A tisztánlátás elősegítése ebben a nagy múltú és ellentmondásos kérdésben itt és most nem lehet feladatunk.

2. A finnek Aranyról mikor mit tudhattak, mit olvashattak – tőle és róla, életben-holtában? Egy kétszáz éves évforduló kapcsán ez az időtartam és ez a feladat ijesztő. A kutatás forrásmunkái között elsőként kell említenünk VILJO TERVONEN (1917–2011) munkáit. 2017 májusában, születésének 100. évfordulóján is köszönettel emlékezünk rá. Közel másfélezer tételt tartalmazó bibliográfiával, magyar és finn tudósok levelezéseit közreadó kötetekkel, új adatokra épített cikkekkel járult hozzá annak kutatásához, hogy a finn nyelvű „írásbeliségben” a magyarok mikor, hogyan szerepeltek.

Arany János neve még éltében felbukkant a finn napilapok irodalmi leveleiben, a tudósításokban, gyorsírekben, amelyek szerzője többnyire, de nem mindig a „magyar Matti” (Unkarin Matti; f. *Matti* ’Mátyás’), vagyis SZINNYEI JÓZSEF, illetve barátja, ANTTI JALAVA, a „finn Matti”. Akadnak névtelen vagy nehezen azonosítható szerzőjű írások is, mert a finn nyelvű (és gyakran gót betűs) sajtóban az 1870-es, 80-as években még nem ritkán csak monogramok álltak a cikkek végén. Megjegyzendő Arany János ürügyén is, hogy teljességre törekvést érdemelne a svédországi svéd nyelvű (mint hírforrás), a finnországi svéd nyelvű és finn nyelvű sajtó, illetve szakirodalom módszeres kutatása és egybevetése.

Forrásnak tekinthetők a finn lexikonok, a finn (világ)irodalomtörténetek, amelyekben szerény méltató sorokat vagy említést találunk Aranyról. Ezek azonban nem lebecsülendő apróságok, a finn nép ugyanis olvasó nép volt. Kiemelkedő példa az 1890-ben alapított finn érzelmű – és magyarbarát – Otava könyvkiadó által gondozott lexikonban (Tietosanakirja 1909) az Aranyra szentelt szócikk, amelyben a költő arcképeként a Nemzeti Múzeum elé 1893-ban állított pompás [f. *komea*] szobor feje látható. A név helyes ejtése is ott van: *aranj jānoš*. Megtudható, hogy ő volt „Magyarország legkiemelkedőbb költője Petőfivel és Tompával egy sorban, és egyben első mint epikus és balladaköltő; erőteljes, sokoldalú, jól megformált költészetében, amelynek alapja a hazai népköltészet [...] mesterien mutatta be a magyar nép természetét. Fő művében, a nagy népi eposzban [!] – Toldi 1847, Toldi szerelme (*Toldin rakkaus*, 1879), Toldi estéje (*Toldin elämän ehto*) [Toldi életének alkonya vagy Toldi alkonya] 1854) – amelyben a hős és boldogtalan Toldi

regés történetét előadva többrészes, színes és érzelemgazdag képet adott a magyar középkorról, a lovagvilágról. A Buda király [!] halála (*Kuningas Budan kuolema* 1864) című eposzában a két hun királyi testvér, Buda és Attila harcát mutatta be. A legmagasabb szintre komor, tragikus balladáiban jutott, ugyanakkor viszont írt satirikus eposzt, románcot, lírai verset, tanulmányokat (például Zrínyi és Tasso), kritikákat is, és mesterien fordított (Shakespeare-t és főleg Arisztophanészt). Prózai munkái bizonyítják, hogy szakavatott irodalomtörténész és kifinomult érzékű esztéta volt.” Ez a velős szócikk valószínűleg „vándorlásba” kezdett – lexikonból lexikonba, és forrása lett több későbbi Arany-életrajznak is.

3. Egy irodalmi nagyság megismerésének mindig is voltak elősegítő és hátráltató tényezői. Íme mindegyikre egy-egy példa: elősegítő „a helyzet” – a hátráltató Petőfi és Jókai.

3.1. Az Arannyal ismerkedő fél állapotát és igényeit illetően egy pillantást kell vetnünk a finnek és a finn nyelv helyzetére. A magyaroknak meglepő a „finnség mint olyan” fiatal volta. A cári birodalom svéd és finn nyelvű Autonóm Finn Nagyhercegségében (1809–1917) az erősödő orosz nyomást érezve a finn érzelmű, de műveltségét nagyrészt svédül szerzett és svéd módra élő értelmiség Arany életének utolsó évtizedében, sőt, éveiben (!), természetesen nem tőle függően, de a magyar történeti tapasztalatokat (is) (meg)ismerve, ébredt rá arra, nem először, de utoljára, hogy „itt az idő”: finné kell válni – most vagy soha! Sőt, a két nyelvet beszélő [*kaksikielinen*] népnek egyet értőnek [*yksimielinen*] kell lennie és benne az egységes hazafiságnak [*yhätenäinen isänmaallisuus*] kell megtestesülnie – ezek a finn(országi) nemzeti(ségi) mozgalom, a fennománia alapelvei.

A fennománok („mániákusan finnek”) a magyarokra mint sok tekintetben mintaként-példaként szolgáló „rokonokra” tekintettek, de a magyarul tudó, műfordítói munkára vállalkozó és erre alkalmas finnek száma érhetően minimális volt. Amikor a svédek a finnek ázsiaiágát emlegették, és tudatosult a finn értelmiség elsvédesedésének, illetve a finn nép esetleges eloroszosításának veszélye, egy külföldi költőóriás népszerűsítése, még ha magyar is, egyre kevésbé tűnt időszerűnek, „aktuálpolitikainak” pedig különösen nem, mivel a költőóriás nem volt a szó szoros értelmében programadó forradalmár, és mert fő célkitűzésük a saját finn nyelvű szépirodalom megeremtése és „felfuttatása” (menedzselése) lett, magyarán a finn irodalmi nyelv megeremtése, az egységes helyesírás rögzítése – ez pedig a finnségi mozgalom „belügye” volt. Az egész „finn Arany”-történetben tehát már a kezdeteknél találkozunk az aktualitás, az időszerűség kérdésével.

3.2. A finnek körében az Arany iránti érdeklődést huzamos időt át hátráltató tényező – bizonyára meglepő, sőt megdöbbentő módon – Petőfi volt, az időrendben elsőként közismertté vált, a csatában elesett barát, a költő és forradalmár Petőfi, valamint a műfordítás szempontjából könnyebb „zsákmány”, a novella és a regény műfajában kiemelkedő Jókai. Mindkettejük finnországi ismertségét IRENE WICHMANN vizsgálta cikkeiben és disszertációjában, amelynek függeléke a 19. században finnre fordított Petőfi-versek listája (WICHMANN 2009, 2015). A helyzet később is, mindvégig „jóindulatúan ellentmondásos”. A finn nagyközönségnek szánt Heimokirjában (Finnugor könyv, RÄIKKÖNEN 1924) például ez áll: „Ma-

gyarország szellemi élete döbbenetesen gazdag. Már a 13. században vannak írásos magyar nyelvmutatványok. És az utóbbi évszázadokban a magyar irodalom magas szintet ért el, ragyogó neveket, európai hírességeket is adván. Mindenekelőtt nálunk is ismertek az olyan nevek, mint Vörösmarty Mihály, Eötvös József és Petőfi Sándor”. (A szöveghez mellékelve Petőfi legkackiásabb bajszerű arcképe.) Arany nevét nem a felsorolásban nem találjuk.

4. Áttekintve az ismeretszerzés korszakait, úgy látjuk, hogy Arany finnországi ismertségének történetében a „keresletet és kínálatot” meghatározó, különféle politikai, kultúrpolitikai, esztétikai, országismereti és nem utolsósorban nyelvismereti háttér-tényezőknek köszönhetően öt szakasz rajzolódik ki: 1. a fennománia ideje; 2. az 1920-as és 30-as évek; 3. 1952; 4. 1970; 5. a 2000-es évek.

4.1. Az első az imént említett fennománia politizálódásának ideje – Arany életében és közvetlen utána. Ezt a kort jól szemlélteti az alábbi sajtószemle és az első fordítások története.

4.2. A két világháború közötti gyökeres változások az Arany-életmű megismerésének csak módjával kedveztek. Az 1917–1920 között függetlenné vált és a véres polgárháború (1918 tavasza) után megszilárdult finn állam kultúrpolitikusi értelemszerűen előre néztek, a saját, „független” finn arculat megteremtése és nemzetközi elfogadtatása volt a cél. Ez nem jelentett elzárkózást, inkább újfajta együttműködést minden égtáj irányában. A magyar–finn kapcsolatok állami támogatásban részesültek, főként az „expanzív kultúrdiplomáciának” köszönhetően. Ennek alapelve nálunk Klebersberg Kunó, a finneknél a politikusként is aktív nyelvész E. N. Setälä megfogalmazásában vált ismertté: a kultúra az emberiség közkinccse és egyúttal hazafias, nemzetvédelmi kérdés, mert az ún. kisépek csak a műveltségükkel vívhatnak ki helyet maguknak a „nagy” „kultúrnemzetek” között, a kultúra nem fölényt biztosít, hanem védelmet nyújt (SZÍJ 1991: 72–88).

A magyarság és a magyar kultúra megismertetéséből kivették részüket az idők során Finnországba került és ott élő magyarok és magyar feleségek, például Faragó József, Yrjö Wichmann-né Hermann Júlia (a néprajzi szakirodalomban Julie Wichmann) vagy Weöres Gyula, illetve a finnugor néprökségi mozgalomban [*heimotyö*] is aktív magyarországi magyarok közül főleg Bán Aladár. Említendő a mindenkor diplomáciai képviselők segítségével is.

4.3. Az 1944 végén alapított Finnország–Szovjetunió Társaság (Suomi–Neuvostoliitto Seura) után a következő engedélyezett finnországi civil tömörülés az 1950-ben alapított, ma is hatékonyan működő, országos hatókörű Finn–Magyar Társaság (Suomi–Unkari Seura) lett, amelynek rendezvényein (pl. március 15-én mindig), kiadványaiban helyet kaptak a magyar irodalom klasszikusai is. Például terjedelmes tudósítás jelent meg A nagy magyar epikus, Arany János halálának 70. évfordulója címmel – a Toldi 1. énekének kíséretében – a Suomi–Unkari c. lapjuk 1952. decemberi számában. 1982-ben ugyanitt jelent meg két részletben KERESZTURY DEZSŐ írása, Arany János – a magyar Goethe címmel.

A Finnország–Szovjetunió Társaság és a finn baloldali pártszövetség volt a tulajdonosa a Kansankulttuuri [Népkultúra] könyvkiadónak. Kiadványai között egyfajta kuriózum az 1952-ben közreadott Vapauden tulet [A szabadság tüzei]

című, kisméretű, 110 oldalnyi, ma már ritkaságszámba menő magyar antológia, amely négy nagyság: Petőfi, Arany, Ady, József Attila verseiből adott közre válogatást (TURTIAINEN toim. 1952). Mind a szerkesztő, mind a versek fordítói a finnországi baloldali irodalom történetéből, illetve a párttörténetből „saját jogon” ismerős nevek: Elvi Sinervo, Aira Sinervo-Brink, valamint ARVO TURTIAINEN, az Előszó szerzője, a kötet szerkesztője, a költőkről szóló ismertetések írója. Nem tudtak magyarul, és (még) nem ismeretes (nekünk), hogy kik válogatták ki a verseket, a nyersfordításokat kiktől kapták. A cím nem szorul indoklásra: a szövegekben gyakorta szerepel a tűz [*tuli*] és vörös színű lángja [*punavärinen liekki*]. Az eszmei mondanivaló egyértelmű: „Ezen négy csillag [a négy költő] mindegyikének az alapszíne [*ydinväri*] mindig egy és ugyanaz volt: különböző árnyalatokban, mindegyikük mindig éppen a maga korára tipikus módon sugározta [*sädehtivät*] az emberi szabadságszeretetnek és a társadalmi haladásvágynak világszerte alapszínét [*perusväri*], a félt [*pelättyä*] és szeretett [*rakastettua*] vöröst [*punaista*]”.

A kötetben nemcsak a fordítások, a fordítók nevezetesei, hanem a szerkesztő TURTIAINEN által megrajzolt Arany-kép is. Nem tudjuk, mi vagy ki volt TURTIAINEN forrása. Az Őszikékre magyar és finn szóval hivatkozásából ítélve volt magyar segítsége. Említette Arany sokoldalúságát, fordítóként, esztétaként is méltatta, majd meglepő, de nem minden igazság nélküli fordulattal zárta az írást: „Nyelvi zsenialitásáról meggyőző képet adnak fordításai – Shakespeare, Arisztophanész stb. Tanulmányai bizonyítják, hogy a magyar nyelv és irodalom legalaposabb ismerője, valamint a kritikai esztétikának is képviselője. Élete vége felé lírája még egyszer magaslatokba emelkedik. A »Kapcsos könyvében« [*Helakantinen kirja*] közreadott verseinek, az »őszikék« (*Syksyiset*) versciklusának minden egyes darabja megindító *panasza* [*liikuttava valitus*] annak az embernek, akinek az életét megkeserítette a szabadság és az alkotási lehetőségek hiánya.” A szabadság hiánya másként értendő, ha tudjuk, hogy a fordítók a szovjet–finn ún. folytatólagos háború (1941–1944) idejét a katonai szolgálat megtagadása miatt fegyházban töltötték. A kiadványba a következő Arany-versek kerültek be: a Családi kör, A walesi bárdok, a Civilizáció, Dal fogytán, Intés, „Rendületlenül” (ez utóbbi a címében idézőjellel és Vörösmartyra utaló jegyzettel ellátva, miként jegyzetet kaptak a bárdok is). Sajnálatos, hogy a walesi bárdokban a versszakok némileg összekeveredtek.

4.4. 1970-ben Unkarin Iyryra [*Magyar költészet*] címmel egy igazi antológia jelent meg (LYY toim. 1970). Ez is kuriózum: egyrészt tartalmilag első és egyedülálló áttekintése a magyar költészetnek az Ómagyar Mária-siralomtól a kortársakig, kb. 60 szerző bemutatásával. Másrészt pedig újabb, de a korábbiakat sajátosan ismétlő ellentmondások közepette készült: a jóléti állammá váló Finnország modernizálódni akart, felzárkózni a kulturális szabadosság jeleit mutatni kezdő egyetemes (nyugati) kortárs kultúrához. A magyar–finn kapcsolatokat a kétféle társadalmi rendszer közötti külpolitikai és kultúrpolitikai nyitás jellemezte. Kiváncsoló lett a „rugalmas” elszakadás a „klasszikustól”, a magyarokat illetően az álmagyartól is, amely a 19. század utolsó harmadában – finn okokból érthetően – sikeres népszínművek (ál)magyarságképének makacs továbbélésében volt megfigyelhető. Ez a máig egyetlen magyar költészettörténeti antológia a finn–magyar kulturális egyezmény keretében készült, a magyar szerzőket, műveket a magyar

fél javasolta a finneknek. A fordító Toivo Lyy nyersfordításokból és konzultánssal dolgozott. A kötet végén megtalálható a szerzők meglehetősen részletes életrajza, így Arany Jánosé is.

A kötet fogadtatását – miként a két világháború közötti magyar–finn irodalmi kapcsolatokat egészében – YRJÖ VARPIO és SZOPORI NAGY LAJOS tüzetesen vizsgálta közös, magyarul is, finnül is megjelent könyvében (1990a, 1990b). Arany neve nem maradhatott ki a Madách-csal foglalkozó finn(országi) kutatásokból sem, így GEREVICH-KOPEFF ÉVÁnak a Tragédiával és a fordító Toivo Lyy személyével foglalkozó disszertációjából (2003) sem, miként a Toivo Lyy név sem a Tragédia finn fordítójaként a magyar irodalomtörténetből.

Arany neve felbukkant olyan kiadványban, amelyre nem is gondolnánk: ez a magyar gyerekirodalom, amelynek finn nyelvű közreadásában egy régi „hagyománynak”, a vegyes házasságnak is nyilvánvaló a szerepe. A válogatás, a fordítás a finn–magyar gyermekek apjának, az Ady-szakértőként megismert Tuomo Lahdelma irodalomprofesszornak a munkája. A Viluinen kuningas [A didergő király; 1990] című válogatás szerzőgárdája: Arany, Babits, József Attila, Kányádi, Kosztolányi, Móricz Zsigmond, Nemes Nagy Ágnes, Petőfi, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor. Aranytól a Toldi estéjének csak az első négy sorát (az első sort címként is) és a Családi kört találjuk meg benne, ezt viszont a 9–12. versszak kihagyásával, mivel a honvéd vendég története a gyerekkönyvekben szokatlan történelmi magyarázkodásra szorulna.

4.5. Az új évezred leginkább szó szerint veendő újdonságokkal szolgált – tartalmi és technikai értelemben egyaránt. Ismeretforrásként az internet, a honlapok, a szórólap is felzárkózott a hagyományos módok mellé.

A Finn–Magyar Társaság évente négyszer megjelenő újságjában Sinikka Pohjola fordításában megjelent két Arany-ballada: az egyik a Bor vitéz új, modern fordítása (2001, l. alább is), a másik pedig (2003) a Mátyás anyja – finnül első ízben és egyben a magyar eredetivel együtt. KOVÁCS MAGDOLNA hozzá írt magyarázatából tanulságos újdonság a megjegyzés: ez az a ritka Arany-ballada, amelynek jó a vége.

A számítógépes világban egy kattintással az igaz ismeretek mellett vagy helyett a hibák is széles körben ismertté, örökéletűvé és hatásossá válnak, a helyreigazításhoz egy kattintás már kevés. A legkézenfekvőbb finn internetes oldalakról (pl. wikipedia.org, wikiwand.com) megtudható, hogy Arany magyar költő, a balladák Shakespeare-je, több mint 40 balladát írt, amelyeket 50-nél több nyelvre fordítottak le, a Toldi-trilógia (1847) [sic] is megemlíthető, és megtudjuk, hogy „részvételéért a forradalmi tevékenységben börtönbe került. Nem sokkal ezután lefordított három Shakespeare-darabot magyarra. Azt mondják, hogy a börtönben az angol és a német biblia összehasonlításával tanult meg angolul” [*Kerrotaan hänen opetelleen englantia vankilassa vertailemalla englanninkielistä ja saksankielistä Raamattua toisiinsa*]. Az életmű méltatása ennyi: az egyik budapesti metróállomás a költő nevét viseli, egy ugyancsak róla elnevezett utcánál.

A Finn–Magyar Társaság sokak által látogatott honlapján a magyar irodalom egészének és benne Aranynak a megismerhetőségét több, rövid és velős aloldal teszi lehetővé. Így például a magyar irodalomtörténet 2. részéhez tartozó szerzőbemutatónál – SANNA TIIRIKAINEN nevével fémjelvezve – megtudható, hogy „Arany

János leginkább lírájáról és 40-nél több balladájáról ismert. Sikerei a Toldi című elbeszélő költeménnyel kezdődtek (1847), és később a műveit szorgalmasan fordították más nyelvekre. Kihívást jelentő [*haastava*] és töprengő [*pohdiskaleva*], ritkán azonnal megnyíló [*harvoin Kerralla aukeava*] művek jellemzik. Verseiben harmóniára törekvés [*harmonian tavoittelu*], szubjektivitás [*subjektiivisuus*] és elemző hajlam [*analyttinen ote*] figyelhető meg. Ideálja a népköltészet volt, műveihez inspirációt nyert belőle. Továbbá korának egyik legjelentősebb műfordítója volt”.

A magyar irodalmi klasszikusok megismertetésében a kultúrdiplomácia hagyományos szerepe ma sem lebecsülendő. A 2012-es könyvfesztivál díszvendége Helsinkiben Magyarország volt. Nagyszámú látogató kezébe került egy szórólap-szerű, rövid, de velős áttekintés a magyar irodalomról – SZEGŐ JÁNOS munkája, a magyar irodalmat magyarul is jól ismerő Anna Tarvainen fordításában. A szöveg új vonásokkal gazdagítja a már megszokott Arany-képet [itt most finnből fordítva vissza magyarra – Sz. E.]: „Arany folytatta legjobb barátja, Petőfi törekvéseit a népköltészet terén, és a nemzeti klasszicizmus szorításában kezdte megalkotni a modern magyar lírát. Petőfi mellett mindig ő a másik örök klasszikus [Petőfin ohella hän on toinen ikuinen klassikko]. Elbeszélő költeményeiben, versregényeiben és lenyűgözően komor balladáiban magyar történelmi eseményekről írt puritánul, de ugyanakkor igézően gazdag szóhasználattal, teljességgel uralván a formát. Utolsó balladáiban már a modern nagyváros szürrealista világa is mutatkozik, ilyen például a Híd-avatás [f. *Sillan vihkiminen* 1877], amelyben megörökítette az új híd használatba vételét és a [a résztvevők] összeomlását. Ez azonban Arany csak az egyik oldala. A másikon vérfagyasztó iróniával és öni-róniával mutatkozik meg, ezzel folytatva harcot [*hän käy taistelua*] az országra jellemző elzárkózó mentalitás, a múltfelejtés és a fennhéjázó faragatlanság ellen [*maan mentaliteetille tyypillistä sulkeutuneisuutta, menneisyyden unohtamista ja pöyhkeää moukkamaisuutta vastaan*]. Saját zsenialitásának foglya lett. [...] Arany fordításában a Hamlet igazi magyar klasszikus.”

A „legújabb kori” Arany-fordítás Eliisa Pitkäsälöé, a Szondi két apródja [*Szondin kaksi paashipoikaa*]. Finnországi ismertségéről (még) nem tudunk, mert 2012-ben nem finn, nem finn–magyar, hanem magyar–finnugor típusú és egyben többnyelvű – pontosabban több finnugor nyelvű – vállalkozás eredményeként Magyarországon, a Fűzfá Balázs által kiválasztott és A 12 legszebb magyar vers címet viselő reprezentatív kötetben jelent meg (Pitkäsalo 2012), amely a jelenkori finnugor kulturális együttműködés egyik szép magyar példája: az apródok története – az eredetit is beleértve – hét finnugor nyelven, köztük finnül is megismerhetővé vált. A hasonló módon kiválasztott 50 legszebb magyar vers között (FÜZFA szerk. 2015) Aranytól még a Mindvégig szerepel, de ennek finn fordításáról nem tudunk.

5. Nagyon is fontos kérdés, hogy honnan ismerte a fordító a fordítandó művet: a műfordítás közvetítő nyelv, személy segítségével vagy pedig egyenesen az eredetiből készült-e, csak nyelvismerettel és/vagy országismerettel is? Itt és most csak annyit: a legelső és a legutolsó finn Arany-fordítások biztosan a magyar eredetiből készültek.

5.1. A legelső fordításokat illetően a kérdés így is feltehető: mit tud(hat)tak a finnek Aranyról? Voltak-e Aranynek élő-eleven finn ismerősei, akik esetleg Arany személyes hatására kezdtek fordítani? Egyáltalán: tudtak-e magyarul? Nem árt átismételnünk az Arany-életrajz „pesti felének” időrendjét, hogy felmérjük, mit illene tudnunk Arany életének arról a szakaszáról, amikor egyre gyakrabban fordultak meg nálunk a finnek, azok, akiket a kapcsolattörténetben „hidépítőkként” vagy „a tudomány apostolaiként” szokás emlegetni – ez a tudományá vált finn-ugrisztika történetének fontos korszaka.

A Magyar Tudományos Akadémia 1858 decemberében kezdhették újra alapszabály szerint működni, „csak ekkor” lett Arany levelező és azonnal rendes tag, vagyis akadémikus (1858. dec. 15.). A további dátumok: 1860. júl. 5. a Kisfaludy Társaság igazgatója és Pestre költözése; 1860 novemberétől a Szépirodalmi Figyelő szerkesztése, írása, kiadása (1863-tól Koszorú néven); 1865. jan. 26. az Akadémia titkára, 1870. jan. 17. főtitkár, 1877 lemondása, 1879 a lemondás elfogadása; 1882. okt. 22-én 65 éves korában elhunyt, okt. 24-én temették.

A kérdésre, hogy voltak-e olyan finnek, akik az élő-eleven Aranyt ismerték, ismerhették, a felelet: voltak, lehettek. Csupa olyan „nagy” név, amelyeket megtalálunk bármely lexikonban. Itt járt, illetve nem ritkán hosszasan itt tartózkodott: 1862-ben August Ahlqvist (1826–1889); 1865 ősze – 1866 nyara közt Oskar Blomstedt (1833–1871) családostul; 1867 és 1872 folyamán Otto Donner (1835–1909); 1875, 1881, 1886, 1895, 1899 és 1903 folyamán Antti Jalava (1906-ig Almborg néven is; 1846–1909) néha családostul; 1878 késő tavasza – 1879 nyara közt Arvid Genetz (Arvi Jännes; 1848–1915) családostul.

Nehezen képzelhető el, hogy a Pesten megforduló, az Akadémián előadó tudós finnekre „ügyet sem vetett volna”, intézve például az akadémiai könyvtár finn csempéit. Csakhogy a főtitkár Arany az akadémia rabszolgájaként aligha ért rá velük „külön” foglalkozni, főleg, hogy az 1870-es években már megfáradt, beteg ember volt, és voltak mások – nyelvészek, irodalmárok, más „finnisták” –, akik a finnek gondját viselték (Hunfalvy, Budenz, Gyulai Pál, a két Greguss, Barna Ferdinánd stb). Ha belenézünk GAZDA ISTVÁNNak az életrajzkutatók számadatait is összesítő cikkébe (2008) vagy elolvassuk GÁBORI KOVÁCS JÓZSEF Tudományszervező költő az Akadémián címmel, a jubileum nyitányaként elhangzott előadását (2017), érthető Arany megjegyzése, hogy csak a számára hivatalból kötelező ülésekre ment el. És itt utalunk egy félreérthetőségre, mivel a szereplők nem akárkik: a nyelvész Ahlqvist Pestről 1862. ápr. 28-án Pestről megírta Elias Lönnrotnak [Ahlqvist 1982: 105], hogy 1859 óta mindketten a magyar akadémia tagjai, csakhogy erről nem értesültek, ő is csak most, mivel az értesítés „az akkori titkár elmondhatatlan gondatlansága miatt elküldetlen maradt” [„*kutsumus-kirja [!] on silloisen sihteerin sanomattomasta huolimattomuudesta jäänyt lähettämättä*”] – „az akkori titkár” nem Arany volt.

5.2. Egy kis finn sajtószemle keretében képet kaphatunk arról, mit tudhattak meg az újságolvasó finnek Aranyról. Az általában négyoldalas finn nyelvű újságokra jellemző volt a műfaji sokféleség: a részben gót betűs finn nyelvű cikkek között voltak pármondatos apró hírek, kuriózumokról tudósítások, elmélyült tanulmányok, nemzetpolitikai programok, stb. Aranyról, leginkább az emberről – itt, most a megjelenések időrendjében idézve – például a következőket olvashatták.

1880. 05. 18. Suomen Wirallinen Lehti 58: 2. Arany a pesti egyetem dísz-doktora.

1881. 08. 07. Uusi Suometar [a címloldalon csak Suometar – Sz. E.] 153: 2–3. A 143. sz. levél Helsinkiből. – A Finn Irodalmi Társaság (SKS) alapításának 50. évfordulója tiszteletére 1881. július 5-vel kezdődően többnapos, országos, sőt nemzetközi ünnepségen a magyarok nem képviseltették magukat. Arvid Genetz javaslatára mégiscsak emelték poharukat a helyi nagyságok, Topelius és Oksanen (A. Ahlqvist) mellett Magyarország legnagyobb élő költőjének, Arany Jánosnak [f. *Juhana Arany*] az egészségére.

1882. 11. 03. Helsingin Wiikko-Sanomat 44: 4. – A Külföldről rovatban kétféle pármondatos hír jelent meg, elsőként egy egyiptomi, másodikként a következő: „A magyar költő, Arany, a pesti akadémia tagja a múlt hónap [október – Sz. E.] 22-én elhunyt”.

1882. 11. 11. 263. sz. és 1882. 11. 14. 265. sz. Uusi Suometar. – Antti Jalava XXII. leveleként, a címloldalon kezdve kétrészes, alapos és – ha lehet ilyet mondani – szívélyes nekrológot jelentetett meg. Az 1881. okt. 31-i levelében már megírta, hogy a Petőfi-szobor avatásán Arany már nem tudott részt venni, és egy majdani Arany-szobrot is említve (erről újra l. 1883. 04. 11.) erősítette a hagyományt, hogy Petőfi és Arany neve „finnül” is elválaszthatatlan legyen. A nekrológ végén Genetzet további Arany-fordításokra biztatta (l. alább).

1882. 11. 13. Suomalainen Wirallinen Lehti 264: 2. Az egy császárnét és egy királynét illető egy-egy összetett mondat után áll a tudósítás, hogy „Az elhunyt magyar költő, Arany után maradt tulajdont nagyon nagyoknak mondják. Íróasztalának fiókjából többek között előkerült egy füzet, tele eddig ismeretlen szerelmes dalokkal, amelyeket a menyasszonyának írt [alább erről másként – Sz. E.]. A költő vagyonát 100 000 forintnak számolták, az egykori vándorszínész (író) tollának köszönhetően meggazdagodott.”

1883. 04. 11. Uusi Suometar 82: 1. – Az Uusi Suometar magyarországi levele címmel Unkarin Matti (ti. SZINNYEI) a leendő millenniumi ünnepségekről szólva írta, hogy „talán akkor lelepleznek egy új szobrot [*kuvapatsas*], éspedig legkiemelkedőbb [*etewin*] költőnk, Juhani Arany szobrát, amelyre pár hónap alatt 33 ezer gulden, vagyis finn pénzben közel 100 ezer márka gyűlt össze. [Az Arany-szobor avatására 1893-ban került sor – Sz. E.] Ti már ismeritek Aranyt abból a kellemes [*miellyttävä*] elbeszélésből, amelyet A. Jalava adott közre róla pár hónapja az Uusi Suometarban. – Bizonyára azt a furcsaságot is tudjátok, hogy Arany apó [*ukko Arany*] nem tett közzé sosem szerelmes verseket. Mi magyarok is furcsálltuk ezt, és nem is akartuk elhinni, hogy ne írt volna ilyeneket. – Nem is tévedtünk, mivel halála után kiderült, hogy egész csomó szerelmes verse van, amelyeket a feleségének írt, de amilyen szégyenlős volt, sosem akarta publikálni őket. Kivéve azt a néhányat, amelyeket saját megzenésítésében hagyott hátra. Az utolsó időkben, amikor az apó [*ukko*] már csaknem vak volt, és egyébként is folyton beteges, egyedüli vigasza a gitár [*gitarri*] volt, amellyel népdalokat és saját szerzeményeket adott elő olyankor, amikor azt hitte, hogy egyedül van, hallgatóság nélkül. Ezeket a dallamokat a múlt hónapban előadták a Kisfaludy Társaságban,

és a közönség, a teli terem, áhítattal, könnyes szemmel hallgatta őket, emlékezővén a dallamok szerzőjére, aki egyike volt a legnagyobb magyaroknak.”

6. Aranynak, a költőnek a bemutatása jelenlegi ismereteink szerint 1875-ben kezdődött egy német nyelvű írás átvételével. ALEXANDER BERNÁT (1850–1927), az idővel neves filozófus, esztéta, színikritikus, szakfordító, tanár, akadémikus 1875-ben, tehát 25 évesen Literarische Charakterköpfe aus Ungarn címmel közreadott egy írást a nemzetközi érdeklődésre számot tartó német kiadványban (Unsere Zeit. Deutsche Revue der Gegenwart. Monatsschrift zum ...). Ezt részben idézve, részben „prózában elbeszélve” átvette a leginkább érdekelt finn lap, a Kirjallinen Kuukauslehti [Irodalmi folyóirat], Silmäyksiä Unkarin nykyiseen kirjallisuuteen [Pillantások a mai magyar irodalomra] címmel (N. N. 1875). A német „eredeti” Rákosi Jenőről szól, de a bevezetője nem akármilyen „pillantás”: rövid, velős áttekintés a magyar irodalomról és egyúttal Arany János ritka találó jellemzése. A finn cikk névtelen szerzője meg is jegyezte, hogy a német írás szerzője [B. Alexander] bizonyára magyar, aki jól ismeri a helyzetet, maga az írás pedig „bevezetőként meglehetősen élvezetes [*huvittava*] és tárgyilagos [*asiallinen*] áttekintése a magyar irodalom jelenlegi [1875] helyzetének”. Megtudható belőle, hogy a szellemi hősök csapata [tkp. szárnyaló csapata (*henkisten sankarien parvi*)] kikből áll: Petőfi, Jókai és Arany. „A harmadik ezek közül a zseniális férfiak közül, akik a forradalom [1848] előtt kezdték tevékenységüket, Juhana Arany, aki – miként sok máshoz hasonlóan ezen írásnak a szerzője is [B. Alexander] gondolja – Magyarország legkiemelkedőbb [*etevin*] költője. Csak nem annyira fürge [*raitis*] és elragadó [*viehattävä*], mint Petőfi, és nem olyan csillogó [*loistava*] és termékeny [*tuottelias*], mint Jókai; ő a legharmonikusabb [*harmonillisin*] és legelmélyültebb [*syvin*] közülük, és a magyar nyelv soha nem hangzott gazdagabban [*rikkaammin*] és szebben [*kauniimmasti*], mint az ő szájából.”

6.1. Időrendben az Arany-életmű következő méltatása immáron JALAVA már említett terjedelmes nekrológia lett. A fordítások mennyiségét kevesellte, és rögtön néven is nevezte, kitől lehetne további fordításokat várni: „Finn nyelvre Arany művei közül még nem sok van lefordítva. A savokarjalaiak [kelet-finnországi egyetemisták] Koitar című albumában van a Toldiból néhány ének, dr. A. Genetz fordításában, és van az Unkarin Albumi című könyvben három szép ballada: az Aune [*Ágnes asszony*], a Ritari Bor [*Bor vitéz*] és Klára Zács [*Zách Klára*], amelyek közül a két első dr. Genetz fordította, és Paawo Cajander magiszter az utolsót. Nagyon kívánatos volna, hogy dr. Genetz, aki megmutatta, hogy az ilyenfajta munkára teljességgel képes [*kykenewä*], és aki hazánkban mindenkinél jobban tud magyarul, folytatná Arany műveinek finnre fordítását, ily módon téve lehetővé a finneknek is, hogy megismerjék ennek a nagy magyar költőnek zseniális munkáit.”

Nézzük meg közelebbről ezeknek a Genetz-fordításoknak a történetét, tudván tudva, hogy az ímént szorgalmazott nagyléptékű folytatás elmaradt – 1889 utáni új Genetz-fordításról nem, „csak” újrafordításról tudunk.

6.2. Arvid Genetz a Toldit huzamosabb magyarországi tanulmányútja idején, Budapesten fordította 1878-ban, és Budapestről küldte el Ahlqvistnak, aki 1879. január 17-én válaszolt neki: „Köszönet a Toldiért! Hol is tudnám kiadatni?

A Kieletär [saját kiadványa] idén még elmarad” (Ahlqvist 1879/1982: 269, No. 276)]. Nem tudni, hogy a megköszönt Toldin az egész Toldi értendő-e; mi csak a később kinyomtatott énekeket ismerjük. Az Ahlqvist-leveleket közzétevő szerkesztő megjegyzést fűzött a *Toldi* szóhoz: „Részlet a magyar költőnek, Aranyinak (Arany János 1817–82) a mesés hősről, Toldiról és Magyarország középkoráról szóló verses eposzából [!], amelyet Genetz fordított finnre. A fordítás 1880-ban a Savo-karjalai diákszövetség Koitar-albumában jelent meg.” Figyelemre méltó, hogy éppen Ahlqvist volt az első, aki a finn Toldi kiadási lehetőségén töprengett, ti. ő az egyetlen „nagy finn”, akinek „tudományos” magyarellenessége a saját, többszöri indoklásával – külön történet.

B. F. Godenhjelmnek a Kirjallinen Kuukauslehti 1880. októberi számában (1880. 10: 234) közzétett, nem túl lelkes, de azért biztató ismertetése így hangzott: „Az A. G. monogram [Arvid Genetz] leginkább a nyelvészet terén ismert, és a Koitarban is jelent meg már tőle nem egy értékes írás. A Koitarban most két verset tett közzé. Az egyik néhány részlet a magyar költő, Arany sajátos és nagyra értékelt elbeszélő költeményéből, a Toldiból. A fordító a Kalevala-runomittát [a kalevalai versmértéket] alkalmazta a fordításában, amely, meglehet, valóban a legmegfelelőbb a magyar nemzeti versformának. A. G. fordítása ad ugyan valamiféle fogalmat ennek a nevezetes költeménynek az előadásmódjáról [*esitystavasta*], de csak az egész műből tudnánk megismerni a szellemiségét és helyesen érteni a tartalmát, és ezért javasolnánk ennek a fordítómunkának a folytatását mindaddig, míg az egész Toldi meg nem jelenne finn ruhában [sic]”.

1884-ben Budenz és Barna Ferdinánd – külön-külön – Genetzet felterjesztette akadémikusi tagságra (Tagajánlások... 1884). Barna az érdemek felsorolásában megjegyezte: „Fordított költeményeket és elbeszéléseket magyarból finnre”. Budenz szerint: „Dr. Genetz, ki a finn népköltészeti hagyományok újabb gyűjtésében is jelentékeny részt vett, költői tehetséggel is rendelkezik; egyebek közt van egy műfordítása (Arany Toldijából), melyben megmutatta, hogy lehetne a magyar eposzt a finn népeposz alakjába önteni”. (Kérdéses: a *hogy* itt kötőszó-e, avagy a *hogyan* rövid alakja.)

6.3. A Genetz-féle Toldiból ugyan nem jelent meg részlet Antti Jalava Unkarin Albumi [Magyar Album] című könyvében, de azért a Toldi és Arany nem maradtak említetlenül. Az Album 1881-ben jelent meg, tehát – miként a Koitar is – még Arany életében. (A szalontai Arany-múzeumban van a Jalava által Aranynak dedikált példánya.) A 305. laptól az alkotók életrajza következik, elsőként Arany Jánosé (305–306), amely így végződik: „Az ő legnagyobb, legcsodálatosabb [*ihanin*] és legmesteribb [*mestarillisin*] műve mégis a nagy epikus trilógia, melynek első része a Toldi (meseszerű népi hős, a magyarok Herkulese) 1847-ben jelent meg, a második a Toldi szerelme, 1879, és a harmadik a Toldi estéje, és ezen elbeszélő költeményeinek köszönhetően az egész népe kedvence [*koko kansansa lemmikki*] lett. Minden magyar költő közül A[rany] ír a legszebb és leggondosabb nyelven [*kirjoittaa kauniinta ja huolellisinta kieltä*]”.

Az Albumba tehát a Toldi nem került be, viszont ott jelent meg először Genetz két balladafordítása, az Ágnes asszony és a Bor vitéz. Saját egyéb műveivel együtt 1889-ben ő maga újra kiadta őket, szerzőként a költői néven: Jännes, Arvi: Muistoja

ja toiveita ystäville jouluksi [Emlékek és vágyálmok barátainknak karácsonyra; Genetz 1889]. Ebben Genetz saját szövegváltoztatásai, főleg az Ágnes asszonyé jelentősek, és több szempontból is érdeklődésre tartanak számot, a Bor vitéz pedig egy 2001-ben készült fordítással összehasonlítva új megvilágításba kerülhet (mind ezekről l. alább). Ezt az 1889-es könyvet Severi Nuormaa újra kiadta 1918-ban, tehát a két Arany-ballada háromszor is hozzáférhetővé vált (1881, 1889, 1918).

7. Az „egész” Toldi (1927) és a Toldi estéje (1937) csak mint kész fordítás lehetett meglepetés, ugyanis a finn sajtóban Aranyról meg szokták említeni, hogy nagy terjedelmű elbeszélő költeményei is vannak, néhol egyenesen eposznak nevezték őket, de talán éppen a terjedelem és a sok történelmi vonatkozás miatt, no meg a nyelv tudása nélkül sokáig nem akadt a fordításra, főleg nem egy-egy részének egészében fordítására vállalkozó. A trilógia nem teljes, ma is „csak” a Toldi és a Toldi estéje olvasható teljes terjedelmében finnül, mindkettő Otto Manninen (1872–1950) fordításában.

Manninen a finn költészet nagysága, író, műfordító, ahogy mondani szokás, „legenda már életében”. Magyar vonatkozásban a Heimokannel című finnugor irodalmi sorozat második köteteként megjelent magyar népköltészeti fordításai (1926; Rokoni Lant címűként hírt adott róla a Turán 1926/1–2: 54), majd az egymást követő Petőfi-kötetei tették nevezetessé (nem véletlenül van szobra Kiskőrösön 2014. ápr. 16. óta). A Toldi 1927-ben jelent meg, a III. finnugor kultúrkongresszus tervezett évében (ez végül 1928-ban zajlott le Budapesten). A Toldit 1937-ben követte a Toldi estéje. Egy-egy ének mindkét Toldiból a Kalevalaseuran Vuosikirjában (a Kalevala Társaság Évkönyvében) is olvasható.

Manninen nem tudott magyarul, nyersfordításokból dolgozott. A finnországi magyarok közül például a már említett Weöres Gyula, Faragó József és Wichmann-né, illetve Bán Aladár segítségére számíthatott. Szinnyeinek tiszteletpéldányt küldött, benne „a fordító saját kezű megjegyzéseivel”. Talán Vikár Bélát is említeni lehetne, elvégre verset szentelt neki. A Toldi-kötetek finn és magyar fogadtatásáról, miként a két világháború közötti idők magyar–finn irodalmi kapcsolatairól YRJÖ VARPIO és SZOPORI NAGY LAJOS kötete (1990a, 1990b) körültekintően adott számot.

Ízelítőnek egy magyar példa. A Toldi estéje megjelenése (1937) után FARAGÓ JÓZSEF a Nyugatban (1938) méltatta a fordítót és a fordítást: „E sorok írója, aki az újabb magyar–finn fordítások műhelytitkait közvetlen közelből látta, sőt gyakran lépésről lépésre követhette, nem mond újat a hozzáértőknek, ha tárgyilagosan megállapítja, hogy költészetünk finn-nyelvű megszólaltatói közül Otto Manninen szolgált rá legjobban a magyar irodalom hálájára. [...] Otto Manninen [...] túlfinomult, érzékeny, magábamélyülő, búsongó lélek és egyike a legnagyobb finn költőknek. A forma és a költői nyelv legvirtuózabb mestere. [...] A költő most megjelent fordításáról [...] csak azt ismételtjük meg, amit a finn kritika már régebben megállapított Manninen korábbi átköltéseiről: »Manninen fordítása nem merő fordítás, hanem magasabbrendű újjáteremtés, amilyenre csak Isten kegyelméből való poéták gondolhatnak.« Otto Manninen nélkül nem volna számbavehető Petőfi, Aranya, magyar népköltészete Finnországnak, vagy ha volna is, ilyen mű-

vészi, ilyen törölmetszett, ilyen magyar és ilyen finn – Manninenéhez fogható egészen biztosan nem lehetne.”

2006 januárjában a kolozsvári Korunk finn számában PETRI NURMI megemlékezett Otto Manninenről, és a Petőfi-kötetek, valamint a kiskőrösi mellszobor említése után megjegyezte: „Igen kevés figyelmet szenteltek azonban egy másik magyar költőnek, Arany Jánosnak, akinek *Toldi* és *Toldi estéje* című epikus költeményeit Manninen szintén kiválóan fordította (1927, 1937). Az Arany epikájában fellelhető ábrándvilág, kultúra, barbárság és lovagiasság Otto Manninen kecses és hajlékony alexandrinusain át ugyanolyan színes és zenei.”

8. A fordításokat szemlélve nyilvánvaló, hogy magyarként aligha kell állást foglalnunk abban a kérdésben, hogy hány finn Arany-fordításnak kell, kellene vagy illene lennie, és főleg: milyennek kell vagy kellene lenniük. Jelenlegi ismereteink szerint 16 Arany-vers olvasható finnül, némelyik többféle fordításban, némelyik többféle kiadásban, és megjelent az „egész” *Toldi* és az „egész” *Toldi estéje*, bizonyos énekeik újrakiadásként is, és számon tartjuk az imént említett gyerekirodalmi kiadványt, amelyben kétféle új fordítású Arany-részlet van.

Milyenek ezek a fordítások? Az eredeti művek és a műfordítások viszonyáról a mindkét nyelven tudók is eltérő módon szoktak állást foglalni. Mint általánosságban, az Arany-fordításokban is vannak kiváló megoldások, vannak kevésbé kiválóak, és néha akad alapos félreértés is, de arra is akad példa, hogy a fordítás – szerintünk – frappánsabb az eredetinel (1952, *Civilizáció*, Elvi Sinervo fordítása). Továbbá a mi esetünkben is fel lehet, sőt fel kell tenni a kérdést: mikor, mitől avul el egy műfordítás, mi készíti az újabb fordítót a próbálkozásra?

Itt és most csak néhány megjegyzés, „mutatóba” ebből a témakörből. Általánosságban állítható, hogy a finn nyelv sokkal gyorsabban változik, mint a magyar, a nyelvi normák „kódifikálása” egyre nagyobb szakmai gond, tehát mindenképpen olyan kritikusra, kutatóra van/lenne szükség, aki a bármikori Arany-fordítások és a magyar eredeti nyelvezetében egyaránt otthonosan mozog, aki például a ma finnül *Hyvää iltaa!* ’Jó estét!’ köszöntést hallván nem lepődik meg, ha a *Toldi estéje* finn címében az odaillőbb, régiesebb és költőibb *ehtoo* szót találja: *Toldin ehtoo* (Manninen 1937, de JALAVA toim. 1881: 306, *Toldin ilta*).

A finn nyelv szükség szerinti „kiigazítását” Otto Manninennek (is) többen felrótták. Nehezítette az értést és rontotta az élvezetet a szótövek és toldalékok lerövidítése, amely technikailag sokféle vesszőben vagy hiányjelben nyilvánult meg. Bántónak találták a szórend gyakori megváltoztatását (magyar példa: *Botond beveri Bizánc kapuját* helyett *Botond beveri kapuját Bizáncnak*).

Segítenek a jegyzetek, lábjegyzetek – ilyen tartalmi-technikai megoldás például a Zách család története az Unkarin Albumiban vagy a Bor vitéz első Genetz-féle változatában a pacsirta „kilétének” lábjegyzete, a Rendületlen fordításához fűzött Vörösmarty-jegyzet. A Bor vitézbeli m. *nászkiséret* megfelelője Genetznél olyan finn szó, amelyet a neki kortárs finnek is anyanyelvjárásuktól függően értettek meg.

Az ún. reáliák fordítását nagy leleménnyel oldották meg, például a *hajdú* a törvény embere, Bence *kulacs*-a közérthetően *taskumatti* lett (ez lapos, fém, zsebben hordható, ma virágkorát élő alkoholszállító eszköz). A *tikkadt szöcske*-

nyájak sem okoztak gondot, elvégre a *szöcske* szó finnül kedves női név is lehet. A *Hé! paraszt* típusú vokatívusz már nehezebb feladat, mert a finnben a 'paraszt' jelentésű szónak sosem volt sértő mellékjelentése, és a *fiam, Ágnes mit műveltél* megszólításnak is nehéz lehetett megtalálni a nyelvi-stilisztikai megfelelőjét.

A versforma, a versmérték többnyire nem okozott nehézséget, a megszokott hazai (finn) formához „idomítást” elkerülhették, főleg a kalevalai versmérték (f. *kalevalamitta*), a felező nyolcas és a mindkét nyelvben első szótagi szóhangsúly bizonyult kölcsönösen előnyösnek. A Bor vitéz sorisméltéses maláj versformája a fordítóknak kihívás volt. Köztudomású, hogy az egész balladában csak négy – többnyire gond nélkül skandalható – sor nem ismétlődik, ezek nem tartoznak össze, de egymás mellé írva a finnül tudóknak és a nem-tudóknak sem érdektelenek: *Ködbe vész a nap sugára; Bor vitéz kap jó lovára; Bagoly sír a bérci fok közt; Halva lelték a romok közt.* Arvid Genetz (1881¹ Ritari Bor, 1889² Bor ritari) fordításában: *Päivä pilviin piil', on ilta; Ritar' lausuu ratsahilta; Huuhkain huutaa vuoristosta; Kuollut löyttiin rauniosta.* Sinikka Pohjola (2001 Ritari Bor) fordításában: *Päivänsäde sumuun hukkuu; Ratsun selkään Bor nyt hyppää; pöllö itkee jyrkänteellä; raunioilta ruumis löytyi.*

A fordításokhoz fűzött fordítói magyarázatok és értelmezések egyike különös figyelemre tarthat számot. SINIKKA POHJOLA a már említett két fordítása közül a Bor vitéz új, modern fordítása mellé rövid, de „távlatos” magyarázatot [*esittely*] fűzött: Arany „a nemzeti költőnek, Petőfinek a kortársa és vele együtt vett részt 1848-ban a Habsburg-ellenes forradalomban. Művei közül ismertebbek epikus költeményei, a Toldi, a Buda halála és a történelmi balladák sora (többek között A walesi bárdok). Lükő Gábor hívta fel írásában a figyelmet arra, hogy Arany a megindító és drámai Bor vitéz balladát hat [!] évvel az után írta, hogy az Ausztria által behívott orosz haderő segítségével a magyar szabadságharcot leverték. A Bor név egyértelműen a lengyelekre utal [*nimi Bor viittaa selvästi puolalaisiin*]. Ebből a szempontból úgy gondolhatjuk, hogy a költő a balladájával a lengyel–magyar szövetség lehetőségének semmivé válását is siratja [*runoilija balladissaan suree myös mahdollisen puolalais-unkarilaisen liittoutuman raukeamista*].” A lengyeleknek ez a fajta felbukkanása (a Bor vitézzel kapcsolatban) feltehetően KÁDÁR GYÖRGY többféle és többszöri (magyar, orosz, finn) kiadást megért könyvéből származó nézet, és nála is más szerző véleményeként: „A magyar nép magára maradásáról művészi szimbólumokban Arany János is írt. A költő az itt következő balladát [a Bor vitézt] – Lükő szerint – a magyar szabadságharc és a lengyel–magyar összefogás meghiúsulásának hatása alatt, hét [!] évvel a világsi fegyverletétel után írta” és az ide vonatkozó lábjegyzet szerint: az 1831-es lengyel felkelésről van szó (KÁDÁR 2010: 97, 183. jegyzet). A Bor vitéz másfajta új értelmezését csak friss kuriózum volta miatt említjük: HOVÁNYI MÁRTON a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2017. febr. 26-án, az Arany-émlékév egyik megnyitóján tartott előadásában logikus gondolatmenettel felvetette a Bor vitéz alkohol- vagy drogálmoros képzelmenyképként értelmezhetőségének lehetőségét.

A magyar irodalom finnré fordításának kezdetén nemzetközi divat volt a nevek „honosítása” (vö. *Verne Gyula* vagy lásd az emléktáblát a budapesti Puskin Sándor utca elején). A Toldi első fordításában *Miklós, György, Bence még Niilo, Yrjö, Pentti* névre hallgatott, sőt volt a Toldi-család birtokának is saját finn földrajzi neve: *Toldila*

(vö. *Karjala, Kalevala*). Az Ágnes asszonyt finnre először Genetz fordította, *Aune* volt a címe; másodsor saját kiadásában, változtatásokkal adta közre, ekkor már *Ágnes* a cím. A Genetz-család gyermekeinek a keresztnévei sajátos tudatosság nyomait őrzik: Lauri Árpád Magyarországon született, itt halt meg gyerekbetegségben; Aune szintén gyerekbetegségben halt meg, és az édesapja nagy szívfájdalmában inkább *Ágnes*-t írt az újra kiadott vers élére; Niilo Edward nevét hallva lehetetlen nem gondolni Toldi Miklóstra és Edward királyra, bár nincs tudomásunk arról, hogy Genetz a walesi bárdokat lefordította volna. Sosem lehet tudni, egy vers mikor mivel válthat ki érdeklődést. Most, a brexit idején például kérdéses (lehetne), hogy Edvard – angol király-e (lásd finnül 1970-ben) vagy brit király-e (lásd 1952-ben).

9. Örök kérdés, hogy egy-egy nemzeti irodalom mennyire ad hiteles képet az adott nemzet fiáról. Minden finn olyan, amilyenek a finn népköltészet, a nemzeti eposz vagy a finn klasszikusok leírták, megénekeltek? Mennyiben nemzeti Arany, művei mennyire tükrözik a magyart, a magyar jellemet, a magyar identitást? Olyanok-e a magyarok, mint Toldi: túrte Miklós, túrte, ameddig túrhette, aztán elrepül(t) a nagy kő...?

Arany Jánost már eleve klasszikusként ismerték meg a finnek, és ez a klasszikusság mindmáig megmaradt. Kezdetől fogva megbecsült klasszikus értéként tekintettek rá, nem üstökösként, hanem fényes állócsillagként, nagy tisztelettel, elismeréssel, csakhogy a nemzetközi porondra, függetlenségre, saját és egyben korszerű nyugatias műveltségre törekvő, később magukat ilyenek bizonygató és ilyenek bizonyuló finnek részéről már csaknem az ismerkedés kezdeténél tudható és érezhető volt az ellentmondás, hogy bármennyire szép, emelkedett, eszményi – nem időszerű, sem a tartalom, sem a (vers)forma –, „csak” klasszikus! Maga Arany ezt úgy fogalmazta meg, hogy „kiöregedtem kortársaim közül”.

10. Melléklet

1. táblázat

Arany János finnül olvasható versei

Magyar cím	Finn cím	A megjelenés ideje, a vers fordítója
A walesi bárdok	Walesin runonlaulajat Walesin bardit	1952, Aira Sinervo 1970, Toivo Lyy
Ágnes asszony	Aune Agnes	1881 Arvid Genetz 1889 ¹ , 1918 ² , Arvi Jännes/Arvid Genetz
Bor vitéz	Ritari Bor Bor ritari Ritari Bor	1881, Arvid Genetz 1889, Arvi Jännes/Arvid Genetz 2001, Sinikka Pohjola
Civilizáció	Sivilisatio	1952, Elvi Sinervo
Családi kör	Perhepiiri	1952, Elvi Sinervo és Aira Sinervo 1970, Toivo Lyy 1992, T. Lahdelma (a 9–12. versszak nélkül)
Dal fogytán	Laulun laantuessa	1952, Elvi Sinervo

Epilógus	Epilogi	1970, Toivo Lyy
Intés	Neuvo	1952, Elvi Sinervo
Letészem a lantot	Jo jätän luuttuni	1970, Toivo Lyy
Magányban	Yksinäisyydessä	1970, Toivo Lyy
Mátyás anyja	Mátyásin äiti	2003, Sinikka Pohjola (kétnyelvű)
Népdal	Kansanlaulu	1970, Toivo Lyy
Rendületlenül	'Järkkymättä'	1952, Elvi Sinervo
Szondi két apródja	Szondin kaksi paashipoikaa	2012, Eliisa Pitkäsalo
Válasz Petőfinek	Vastaus Petöfille	1970, Toivo Lyy
Zách Klára	Klara Zács	1881 ¹ , 1914 ² , Paavo Cajander
Toldi	Toldi	1880; 1., 2. [próza], 3., 4., 5. [próza], 6. ének; A. G. [Arvid Genetz] 1889, 4. ének ² , A. Jännes 1927, Otto Manninen 1927, 5. ének ² , Kalevalaseuran Vuosikirja 7
Toldi estéje	Toldin ehtoo	1934, 4. ének, Kalevalaseuran Vuosikirja 14 1937, Otto Manninen 1992, Tuomo Lahdelma, 1–4. sor (címe: az 1. sor)

2. táblázat

Arany János verseinek finn fordítói

Fordító	A lefordított versek
Cajander, Paavo	Zách Klára
Genetz, Arvid / Jännes, Arvi	Ágnes asszony; Bor vitéz; a Toldiból az 1., 2. (próza), 3., 4., 5. (próza), 6. énekek
Lahdelma, Tuomo	Családi kör (a 9–12. versszak nélkül); a Toldi estéje első négy sora
Lyy, Toivo	A walesi bárdok; Családi kör; Epilógus; Letészem a lantot; Magányban; Népdal; Válasz Petőfinek
Manninen, Otto	Toldi; Toldi estéje
Pitkäsalo, Eliisa	Szondi két apródja
Pohjola, Sinikka	Bor vitéz; Mátyás anyja
Sinervo, Aira	A walesi bárdok
Sinervo, Elvi	Családi kör; Civilizáció; Dal fogytán; Intés; Rendületlenül

Kulcsszók: A. Genetz, A. Jalava, O. Manninen, A. Turtiainen, T. Lyy, T. Lahdelma, S. Pohjola, E. Pitkäsalo, A walesi bárdok, Bor vitéz, Ágnes asszony, Toldi, Toldi estéje, Szondi két apródja, Mátyás anyja.

Hivatkozott irodalom

- A. G. [Genetz, Arvid] 1880. Toldi. Arany'in unkarin-kielestä suomentanut A. G. *Koitar. Savo-karjalaisen Osakunnan Albumi* 3. G. W. Edlund, Helsinki. 127–166.
- Ahlqvist, August 1879/1982. Ahlqvistin kirje Genetzille 17. I. 1879. In: HIRVONEN, MAIJA – LAHIKAINEN, KAISU toim., *Kirjeet: kielimiehen ja kaukomatkailijan viestejä 1845–1889*. SKS, Jyväskylä. 267–269.
- Cajander, Paavo 1914. *Runoelmia*. Toim. A. V. KOSKIMIES. Kirja, Helsinki.
- FARAGÓ JÓZSEF 1938. Toldi estéje – finnül „Toldin ehtoo” – O. Manninen fordítása. *Nyugat* 1938/4: 307–309.
- FÜZFA BALÁZS szerk. 2015. *Az ötven legszebb magyar vers (Antológia)*. Nemzetek Háza – Collegium Fenno-Ugricum, Badacsonytördemic.
- GÁBORI KOVÁCS JÓZSEF 2017. *Tudományszervező költő az Akadémián*. [http://mta.hu/\[-\]tudomany_hirei/tudomanszervezo-kolto-az-akademian-arany-janos-es-az-\[-\]mta-107424](http://mta.hu/[-]tudomany_hirei/tudomanszervezo-kolto-az-akademian-arany-janos-es-az-[-]mta-107424) (2017. 11. 16.)
- GAZDA ISTVÁN 2008. Az akadémikus melegre vágyik. A főtítkárrímmentes napjai. In: FORRAI JUDIT et al. szerk., *Ditor ut dítem. Tanulmányok Schultheisz Emil professzor 85. születésnapjára*. Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 75. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Budapest. 207–232.
- Genetz, Arvid [Jännes, Arvi] 1889¹. *Muistoja ja toiveita. Ystäville jouluksi*. Weilin & Göös Osakeyhtiö, Helsinki.
- Genetz, Arvid [Jännes, Arvi] 1918². *Muistoja ja toiveita. Ystäville jouluksi*. Toim. SEVERI NUORMAA. Weilin & Göös Osakeyhtiö, Helsinki.
- GEREVICH-KOPTEFF ÉVA 2003. Madách Az ember tragédiája és finn fordításai a nemzeti kultúrák, az irodalmi recepció és fordításelemzés tükrében. *Castrenianumin toimitteita* 61. *Folia Hungarica* 12. Helsingin yliopiston suomalais-ugrilainen laitos – Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- HOVÁNYI MÁRTON 2017. Bordial vagy gyászinduló? A Bor vitéz értelmezése. Előadás a Petőfi Irodalmi Múzeumban, 2017. február 21-én.
- JALAVA, ANTTI toim. 1881. *Unkarin Albumi*. Weilin ja Göös, Jyväskylä.
- KÁDÁR GYÖRGY 2008. *Egy lehetséges uráli filozófia*. Püski, Budapest.
- KERESZTURY DEZSŐ 1982. János Arany (1817–1882) – Unkarin Goethe. *Suomi–Unkari* 1982/3: 4–5, 1982/4: 4–5.
- LAHDELMA, TUOMO 1992. *Viluinun kuningas. Käännöksiä ja mukaelmia unkarilaisesta lastenrunoudesta*. Valikoinut ja mukaellen suomentanut. Atena, Jyväskylä.
- LYY, TOIVO toim. 1970. *Unkarin lyryä. Unkarilaista lyriikkaa keskiajalta nykyaikaan*. Unkarilaisten asiantuntijain valikoimasta aineistosta toimittanut ja suomeksi runoillut. SKS, Helsinki.
- N. N. 1875. Silmäyksiä Unkarin nykyiseen kirjallisuuteen. *Kirjallinen Kuukauslehti* 1875/9–10: 224–236.
- NURMI, PETRI 2006. Otto Manninen – a magyar líra fordítója. *Korunk* 17/1: 87–89.
- Pitkäsalo, Eliisa 2012. Szondin kaksi paashipoikkaa. In: *A 12 legszebb magyar vers*. Válogatta FÜZFA BALÁZS, szerk. PUSZTAY JÁNOS. NH–Collegium Fenno-Ugricum *LiteratUral* Badacsonytomaj. 87–89.
- Pohjola, Sinikka 2001. Arany János: Ritari Bor. Suom. ja esittely. *Suomi–Unkari* 2001/3: 11.

- Pohjola, Sinikka 2003. Arany János: Mátyás anyja – Mátyásin áiti. Suomennos. Esittely Kovács Magdolna. *Suomi–Unkari* 2003/2: 21.
- RÄIKKÖNEN, ERKKI 1924. *Heimokirja*. Otava, Helsinki.
- SZEGŐ JÁNOS 2012. *Katsaus unkarilaiseen kirjallisuuteen*. Suomennos Anna Tarvainen. Zaft, Budapest.
- SZÍJ ENIKŐ 1991. A finnugor néprokonsági eszme az 1920–30-as években. In: KINCSES NAGY ÉVA szerk., *Östörténet és nemzettudat 1919–1931*. Magyar Östörténeti Könyvtár 1. JATE Magyar Östörténeti Kutatócsoportja – Balassi Kiadó, Szeged. 72–88.
- Tagajánlások az I. osztály részéről. Dr. Genetz Arvid. *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője* 1884. 18: 115–116.
- Tietosanakirja = *Tietosanakirja I. (A–C)*. Tietosanakirjaosakeyhtiö – Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki, 1909.
- TIIRIKAINEN, SANNA 2008. *Unkarilaisia kirjailijoita*. <http://suomiunkari.fi/tietoa>[-] unkarista/2008/10/unkarin-kirjallisuus (2017. 02. 28.)
- TURTIAINEN, ARVO toim. 1952. *Vapauden tulet*. Kansankulttuuri, Helsinki.
- VARPIO, YRJÖ – SZOPORI NAGY LAJOS 1990a. *Ismerkedő ismerősök: a magyar irodalom fogadtatása Finnországban – a finn irodalom fogadtatása Magyarországon 1920–1986. Magyar–finn közös kutatás*. [A finn nyelvű rész(eke)t magyarra ford. Szopori Nagy Lajos]. OSZK Könyvtartudományi és -módszertani központ, Budapest.
- VARPIO, YRJÖ – SZOPORI NAGY, LAJOS 1990b. *Suomen ja Unkarin kirjalliset suhteet vuosina 1920–1986*. [A magyar nyelvű rész(eke)t finnre ford. László, Tiina.] *Suomi* 153. SKS, Helsinki.
- WICHMANN, IRENE 2009. Petőfi Sándor költészete. *THL* 2009/1–2: 66–78.
- WICHMANN, IRENE 2015. *Unkarin kirjallisuus 1800-luvun Suomessa Petőfin ja Jókain teosten valossa*. [https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/157429/unkarink.\[-\]pdf?sequence=1](https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/157429/unkarink.[-]pdf?sequence=1) (2017. 02. 28.)

János Arany's reputation with the Finns

Finnish readers have come to know János Arany, the man and his poetry, in a variety of ways since 1875. From articles in the Finnish press and from the growing number of translations of his poems, it was evident from the very beginning that he is a classic poet of Hungarian literature whose oeuvre should be widely known. The various stages of the history of the translations are aligned with events in Finnish history and in that of Hungarian–Finnish contacts: the 1870s and 80s (the time of political “fennomania”), the 1920s and 30s (the first decades of Finnish independence), the 50s, the 70s, and the early 2000s. At any Hungarian jubilee commemoration in Finland, along with that of Petőfi, more widely known as the “mover and shaker” of Hungarian poetry, János Arany’s name invariably crops up. At the moment, Finnish translations of 16 of Arany’s poems are known; some poems have more than one Finnish versions, and some have been published repeatedly; Toldi (1927) and Toldi esteje (Toldi’s Evening, 1937) were published in Finnish in their entirety.

Keywords: A. Genetz, A. Jalava, O. Manninen, A. Turtiainen, T. Lyy, T. Lahdelma, S. Pohjola, E. Pitkäsalo, A walesi bárdok (The Bard of Wales), Bor vitéz (Knight Bor), Ágnes asszony (Matron Agnes), Toldi, Toldi esteje (Toldi’s Evening), Szondi két apródja (The Two Pages of Szondi), Mátyás anyja (The Mother of King Matthias).

SZÍJ ENIKŐ
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A Toldi szókészletének eredetéről*

1. Témaválasztás, előzmények és célok. Az Arany-év minden bizonnyal serkentőleg hat az olyan kutatásokra, amelyek eddig kevésbé vagy egyáltalán nem érvényesített szempontból közelítenek a gazdag életműhöz.

Közismert, vitán felül álló tény, hogy Arany János kiemelkedő nyelvművész volt. Azzal azonban (tudomásom szerint) még nem foglalkoztak, hogy írásaiban milyen arányban használta a különféle eredetű szavakat. Ezt most már – BEKE JÓZSEF szótárának (2017) köszönhetően – Arany teljes költői munkásságára nézve meg lehetne vizsgálni. Ennél azonban szerényebb célt tűztem ki magam elé: a Toldi szókészletének etimológiai statisztikai vizsgálatát, PÁSZTOR EMIL Toldi-szótárának (ToldiSz., 1986) alapján.

A magyar etimológiai statisztikai kutatások már majdnem százéves múltra tekinthetnek vissza, de az is igaz, hogy csak kevesen és ritkán vállalkoztak ilyen felmérésre. Az effajta vizsgálódás történetét még az ezredforduló idején tartott előadásomban tekintettem át (HORVÁTH 2000), és később (HORVÁTH 2002: 274) már csak egy-két tétellel egészíthettem ki az ott elhangzottakat. Az akkori szemlém felment a tudománytörténeti előzmények felsorolásának és értékelésének kötelessége alól, így csupán két klasszikussá vált tanulmányt említek meg: TOLNAI VILMOSÉT (1924) és BENKŐ LORÁNDÉT (1962). A mostani elemzésem közvetlenebb előzményeiként utalhatok itt azokra a tanulmányokra, amelyekben magam végeztem etimológiai statisztikai felmérést (HORVÁTH 2000, 2002, 2010, 2016; továbbá nyomtatásban közzé nem tett előadások: HORVÁTH 2004, 2012). – A BENKŐ-tanulmánynak (1962) és első ilyen tárgyú felmérésemnek (HORVÁTH 2000) az eredményeit egyesítve az egyetemi oktatásban használt szintézisben ZSILINSZKY ÉVA állított össze diakrón etimológiai statisztikát (2003: 813–815) a magyar szókészlet változásainak áttekintéséhez.

A vizsgálódás közege szerint az etimológiai statisztikának két fajtáját különböztethetjük meg: a szótári alapút és a használati típusút. Az eddigi felméréseim mindegyike az utóbbi típushoz tartozik.

A használati statisztikák hosszú időn át csakis írott szövegek vizsgálatán alapultak. Korpuszukat hol egy-egy szöveg vagy szövegrészlet alkotta, hol pedig több mű kisebb részleteiből állította össze a szövegmintát az elemző. Saját felméréseim között is van példa mindkét korpusztípusra. – A generációk nyelvhasználatával foglalkozó konferencián tartott előadásomban (HORVÁTH 2016) újdonságképpen spontán beszélt nyelvi szövegekben mértem fel az eredetkategóriák arányait.

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén 2017. október 3-án. Az írott változat elkészítését az OTKA Új magyar etimológiai szótár. Második ütem című, K 124127 számú projektuma támogatta, melynek munkálatai GERSTNER KÁROLY vezetésével folynak az MTA Nyelvtudományi Intézetében. Itt köszönöm meg a gondos munkát és a hasznos észrevételeket tanulmányom két lektorának, KOROMPAY KLÁRÁNAK és GERSTNER KÁROLYNAK.

Mivel az etimológiai statisztikák elkészítése meglehetősen munkaigényes, érthető, hogy az effajta feladatra vállalkozók általában megelégedtek rövidebb szövegek vagy szövegrészletek elemzésével. Ezzel a hagyománnyal elsőként tanítványom, CSISZÁR GÁBOR szakított: ő etimológiai statisztikai tárgyú szakdolgozatát (2002) Kosztolányi első verseskötetének teljes feldolgozásával írta.

Bennem is felvetődött és megerősödött az a gondolat, hogy a kisebb szövegek, szövegrészletek gyakorisági felmérése után érdemes és szükséges egy nagyobb terjedelmű teljes műnek a feldolgozására vállalkozni. Így jött létre – sakknyelvi kutatásaim részeként is – az első magyar sakk-könyv etimológiai statisztikája (HORVÁTH 2010). Igyekeztem úgy elkészíteni, hogy a sakk világában otthonosakénál szélesebb olvasói kör érdeklődésére is számot tarthasson. Önáltatás volna azonban azt hinni, hogy a könyv speciális, szaknyelvi volta nem szűkítette az érdeklődők táborát.

Megérett tehát bennem az elhatározás, hogy az első próbálkozás után olyan teljes mű legyen a következő etimológiai statisztikám tárgya, amelyet nagyon sokan ismernek és szeretnek. A választásom egyik ötletadója az Arany-év megünneplése volt. Másrészt azért döntöttem éppen a Toldi mellett, mert a valószínűleg legismertebb magyar elbeszélő költemény szókészletének etimológiai felmérését olyan témának tartom, amely valóban széles olvasói rétegeket vonzhat, emellett pedig az oktatásban is felhasználható lehet az általános iskolától kezdve egészen a doktoranduszképzésig.

Akadhatnak olyanok, akik talán szívesebben vennék a Toldi szókészletéből való etimológiai mazsolázgatást, most azonban nem ez a célom, hanem az, hogy a mű egészének szóállományában, valamint a szavak gyakoriságára tekintettel is felmérjem az eredetkategóriák arányait. Céljaim közé tartozik persze annak a megállapítása is, milyenek ezek az arányok a hasonló vizsgálatokban feltártakhoz képest.

2. Elvek, módszerek és feltevések. Mint említettem, vizsgálatom alapjául a ToldiSz. szolgált. Emiatt statisztikámat akár szótári alapúnak is lehetne nevezni. A dolog azonban nem egészen így áll. A ToldiSz. ugyanis nem más, mint a Toldi teljes szókészlete szótár formájú feldolgozásban, az adatok előfordulási számának gondos feltüntetésével. Munkám során olyan helyzetben érezhettem magam, mintha magának az elbeszélő költeménynek a szövegéből, azaz használati statisztikát készítve dolgoznék. A szótár azonban az adatok összegyűjtésével és csoportosításával megkímélt a „cédlulázástól”, pontosabban a szótárban létrehozott címszavakhoz saját feladatorként csak magát az etimológiai minősítést kellett hozzáfűzőm. Ez persze azt is jelentette, hogy elfogadtam segítségül azt a számomra előkészítő jellegű munkát, amelyet PÁSZTOR EMIL tanár úr a szótár összeállításával elvégzett, és meg kellett bíznom az ő pontosságában. Sajnos személyesen már nem köszönhetem meg neki azt, hogy művére ilyen mértékben építhettem, így be kell érnem ezzel, hogy elemzésem az ő emléke előtti hálás és tiszteltteljes főhajtás is legyen.

PÁSZTOR EMIL szótára a Toldi teljes szókészletét tartalmazza, összesen 2873 önálló szócikkbe rendezve (ToldiSz. 267). Etimológiai statisztikámat magam is úgy emlegetem, mint a Toldi szókészletének egésze alapján készültet. Ezt az egyszerűség kedvéért és annak jelzésére teszem, hogy nem csupán részletek alapján

dolgoztam. Be kell vallanom azonban, hogy statisztikám a szó szoros értelmében mégsem teljes: korábbi felméréseimhez hasonlóan ez sem tartalmazza a tulajdonneveket. A kihagyott tulajdonnevekről itt nem közlök teljes listát, csak példákat említek közülük: *Bence, György, Sámson, Laczfi, Toldi, Toldiné, Toldi Lőrinc; Bimbó* (ökör), *Rigó* (ló); *Hortobágy, Nagyfalu*. Magukon a tulajdonneveken kívül kihagytam képzős származékaikat és a tulajdonnévi elemű összetett szavakat is: így maradt ki a *Buda, Pest* és *Duna* mellett a *budai, a pesti* és a *Duna-part*. (Az utóbbiak kihagyása legalábbis vitatható; erre az egyik lektorom, KOROMPAY KLÁRA is felhívja a figyelmemet. Döntésemet nem is a mostani szóeredet-statisztika, hanem a majdani tőeredet-statisztika indokolja; a két felméréstípus szembeállítását l. később.)

A mű szókészletének többi elemét megtartottam, viszont nem követtem mindenben PÁSZTOR EMIL címszóválasztási elveit. – A ToldiSz.-ban a mutató névmások határozóragos alakjai (*abban, ahhoz, attól, azzá, ennek, erről* stb.) önálló címszavak. Én besoroltam őket a megfelelő névmáshoz, természetesen adatszámukkal együtt. – A ToldiSz.-ban önállóként szereplő határozóragos melléknveket szintén alapszavukhoz rendeltem: így került például a *hosszan* és a *könnyen* a *hosszú*, illetve *könnyű* címszóhoz. – A ToldiSz. indexes címszavainak egy részét szintén egyesítettem. A szótárban kettő-kettő van például a *derék, majd, örökös, világ* címszavakból; ezekből egyet-egyet hoztam létre. – Szintén összevontam az *azután* és *aztán*, a *gyerek* és *gyermek* címszavakat, valamint a *fi, fia, fiú* címszóhárom tagjait. – Egyesítettem a *fog* igét és segédigét, az *ő* és *ők* névmásokat, továbbá a *van* címszóhoz vontam a ToldiSz.-ban önálló *vala, volna, volt* alakokat.

Néhál ellenkező irányban változtattam, azaz a szótárban közös címszóban szereplő elemeket két szó képviselőivé választottam szét. – Így kerültek például az *azzal* adatai részint az *az* mutató névmáshoz, részint az általam önállóvá tett *azzal* 'akkor' határozószóhoz, az *egyszer* adatai pedig egyrészt az *egy* számnévhez, másrészt az önállósított *egyszer* 'valamely időpontban, hirtelen stb.' határozószóhoz. – A ToldiSz.-ban a *tán* és a *talán* is a *tán* címszó képviselője; én különválasztottam őket. – A ToldiSz.-tól eltérve és az EWUng.-ot követve kettéválasztottam a 'vérér', illetve 'patak' jelentésű *ér* főnevet. – Megszüntettem a szókapcsolati *hím farkas* és *hím szarvas* címszavakat: adataikat a *hím*, illetve a *farkas* és a *szarvas* képviselőinek tekintettem.

A változtatásokhoz tartozik az is, hogy néhányszor módosítottam a PÁSZTOR adta szófaji minősítést. Ez elsősorban melléknévi igenév → melléknév irányú átminősítést jelentett: *ápoló, dagadó, sistergő, főzött*. Van azonban másféle példa is: a 'többé' jelentésű *többször* minősítését ragos számnévről határozószóra változtattam.

Magától értetődik, hogy az etimológiai statisztika készítésekor nem vonhatók össze a *van : lesz, sok : több* típusú szuppletív párok tagjai. (Nem vonta össze őket egyébként PÁSZTOR EMIL sem.)

Korábbi gyakorisági vizsgálataimhoz hasonlóan most is készítettem mind állományi, mind előfordulási statisztikát. Az állományi statisztika csak azzal foglalkozik, melyek azok a szavak, amelyek a korpuszban megjelennek; ismétlődésükre, előfordulási számukra nincs tekintettel. Az előfordulási statisztika viszont természetesen fontos tényezőként veszi figyelembe az ismétlődést.

A ToldiSz. (267) összesítése szerint a szótár 2873 címszavát a Toldiban körülbelül 9900 előfordulási adat képviseli. A kihagyások, átsorolások következtében etimológiai statisztikám szóállománya 2806 elemből áll, 9601 előfordulással.

Azok a kutatók, akik használati típusú etimológiai statisztika készítésére vállalkoztak, hol a szövegben közvetlenül megjelenő szavakat minősítették eredetük szerint, hol visszavezették őket a tövükre vagy másfajta előzményükre, és úgy adtak minősítést, hol pedig mindkétféle módszert alkalmazták. (Részletesebben l. főleg HORVÁTH 2000.) Én már első etimológiai statisztikám összeállításakor úgy gondoltam, hogy mind a szóstatisztika, mind a tőstatisztika elkészítése fontos. – Az első magyar sakk-könyv szókincsét vizsgálva (HORVÁTH 2010) bevezettem egy harmadik statisztikafajta is: ez a lemmastatisztika. A lemma a szónál kissé elvontabb egység, lényegében úgy tekinthetünk rá, mint a lexikográfiában megszokott címszóra. A szóstatisztikában minden képzett szó külön egységnek számít az alapszavához képest. A lemmastatisztikában ellenben egyes képzőfajtaikat (az igenévképzőket, a ható, a műveltető és a szenvedő igék képzőit) lementszünk, és így adunk minősítést a megmaradt szórésznek. Ennek a „címszavasítási” eljárásnak a neve: lemmatizáció. – Lemmastatisztikát nemcsak a sakk-könyvről készítettem, hanem a nemzedékek spontán beszédének vizsgálatakor is (HORVÁTH 2016), sőt ott a lemmastatisztika önmagában, szó- és tőstatisztika nélkül szerepelt.

A mostani előadásomban a rendelkezésemre álló időbeli, illetve területi kerethez igazodva a Toldi szavainak és lemmáinak eredetstatisztikáját mutatom be. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a tőstatisztika összeállításáról és ismertetéséről lemondok, csupán más alkalomra hagyom.

A szavak (és lemmák) eredetminősítéséhez – mint a korábbiakban is – először az EWUng.-ot hívtam segítségül, és persze szükség esetén figyelembe vettem a szavak morfémaszerkezetét. Az EWUng.-beli minősítésen csak igen ritkán változtattam, például amiatt, hogy az ottani egyetlen egy címszó helyébe kettőt vettem fel: a számnévtől és névmástól elválasztottam a határozatlan névelőt, és az utóbbit szófajváltás eredményének tekintettem (részben a mutató névmásnak és a határozott névelőnek az elkülönítéséhez igazodva). – Más példaként megemlítem azt is, hogy tanulmányom kéziratában az EWUng.-ot követve (noha nem szívesen) megtartottam a „hangátvetés”-t mint eredetminősítést; KOROMPAY KLÁRA lektori bírálatának hatására örömmel hagytam el. (Érintettje egyébként itt csak a *sárga* szó volt.) – Az EWUng. után megjelent származtatási ötleteket (nyilvánvalóan vitatható döntéssel, de elvszerűen) „kanonizálatlanságuk” miatt, azaz összefoglaló etimológiai szótár által egyelőre (?) meg nem erősített voltuk miatt nem vettem figyelembe.

Eddigi elemzéseim többségében az egyes statisztikatípusokat két változatban készítettem el. Ezek a bizonytalan és vitatott eredetmagyarázatok kezelésében különböztek egymástól. Az I. változatban a bizonytalan és a vitatott eredetű elemek önálló kategóriákként szerepeltek, hasonlóan például az összetételekhez, az olasz jövevényekhez vagy az ismeretlen eredetűekhez. A II. változatban viszont megszüntettem a bizonytalanok és a vitatottak kategóriáját. A bizonytalan származásúakat az EWUng. szerint esetleg számításba vehető eredeztetésüknek megfelelően láttam el minősítéssel, míg a vitatottak az EWUng.-ban 1. helyen említett

eredetminősítést kapták. Ehhez hasonlóan számoltam fel az alapnyelvi örökségen belüli tisztázatlan rétegnek, a belső keletkezésűek tisztázatlan kialakulásmódú csoportjának, valamint a tisztázatlan átdó nyelvől való jövevényeknek a kategóriáját is. (A finomabb részletekhez l. főleg HORVÁTH 2000: 180, 321–322.) – Az I. és a II. változatot a Toldi etimológiai statisztikájában is megkülönböztetem: mind a szavakra, mind a lemmákra nézve.

A valószínű származtatásokat, akárcsak korábbi elemzéseimben, egyenértékűeknek tekintetem a biztosakkal (ennek megokolásához l. HORVÁTH 2000: 176).

A kategorizálás más részleteiben is lényegében alkalmazkodtam régebbi statisztikáimhoz. Az alapnyelvi örökség rétegeit megkülönböztettem egymástól. Nem differenciáltam a konkrétabb szóátadó nyelvek szerint az iráni, a török és a szláv jövevényeket, az újlatinokat viszont igen. – Az igekötős igéket az összetett szavak közé soroltam. Az *elfeledhet, előrehajolva* típust viszont, amelyben képző is van az igekötős ige, *elfeled + -het, előrehajol + -va* tagolásának, vagyis származéknak, nem pedig összetételnek tekintetem. – A további részletekkel kapcsolatban részint az eddigi írásaim, részint a statisztikák bemutatásakor következő példák nyújtanak felvilágosítást.

Mire számítottam az eredetkategóriák Toldi-beli arányait illetően munkám megkezdése előtt? Eddigi szóstatisztikáimban mindenütt a belső keletkezésű elemek uralkodtak; Arany nyelvhasználatára, valamint a Toldi műfajára, témájára, közegére gondolva azt feltételezhettem, hogy ezúttal a szokottnál is erősebb lesz a dominanciájuk. A jövevényyszavak közül inkább a magyarba simábban beilleszkedő, kevésbé idegennek érzett török és szláv elemek jelenlétére gondolhattam, mint a németekére vagy a latinokéra. Biztosra vettem, hogy nemzetközi szó egyáltalán nincs a műben, vándorszó viszont lehet. Valószínűtlennek tartottam a tükörszók megjelenését. Kíváncsian vártam és többsúlyűnek tartottam viszont a származékszók (képzett szavak) és az összetett szavak küzdelmét.

3. A Toldi szavainak eredetstatisztikája. Az I. típusú, azaz a „bizonytalan” és „vitatott” minősítéseket figyelembe vevő szóeredet-statisztikát az 1. táblázat mutatja be.

1. táblázat

A Toldi I. típusú szóeredet-statisztikája

Eredet	Szó	%	Előfordulás	%
uráli	43	1,53	378	3,94
finnugor	73	2,60	830	8,64
ugor	35	1,25	159	1,66
tisztázatlan rétegből	18	0,64	153	1,59
kétforrású örökség	1	0,04	18	0,19
örökség magyar képzővel	68	2,42	368	3,83
örökség összesen	238	8,48	1906	19,85
származék	820	29,22	1269	13,22

fiktív töből	63	2,25	150	1,56
képzőcserés	1	0,04	1	0,01
elvonás	14	0,50	22	0,23
szórővidülés	9	0,32	18	0,19
szóösszehúzás	5	0,18	13	0,14
jel- vagy ragszilárdulás	220	7,84	986	10,27
önállósulás	4	0,14	18	0,19
szófajváltás	57	2,03	1255	13,07
jelentéselkülönülés	2	0,07	3	0,03
szóhasadás	13	0,46	147	1,53
ikerszó	4	0,14	4	0,04
összetétel	817	29,12	1641	17,09
szóösszevonás	3	0,11	11	0,11
tükörösszetétel	1	0,04	1	0,01
onomatopoetikus	57	2,03	132	1,37
belső, de tisztázatlan	19	0,68	203	2,11
belső keletkezésű összesen	2109	75,16	5874	61,18
permi	1	0,04	6	0,06
iráni	9	0,32	37	0,39
török	61	2,17	201	2,09
német	31	1,10	71	0,74
latin	15	0,53	28	0,29
olasz	13	0,46	22	0,23
román	1	0,04	2	0,02
szláv	98	3,49	374	3,90
tisztázatlan nyelvből	4	0,14	8	0,08
közvetített	5	0,18	8	0,08
jövevény magyar képzővel	7	0,25	10	0,10
vándor	9	0,32	23	0,24
jövevény összesen	254	9,05	790	8,23
bizonytalan	93	3,31	527	5,49
vitatott	34	1,21	263	2,74
ismeretlen	78	2,78	241	2,51
tisztázatlan összesen	205	7,31	1031	10,74
Összesen	2806		9601	

A szóllomány háromnegyed része belső keletkezésű. A többi főkategóriához képest ez kiemelkedő részesedés, más statisztikáimmal összevetve azonban nem rendkívüli: lényegében megfelel a 20. század végi elbeszélésekben mértnek

(vö. HORVÁTH 2000: 317), az első (18. századi) magyar sakk-könyvben találtnál (vö. HORVÁTH 2010: 424) pedig 10 százalékponttal kisebb.

A másik három főkategória részesedése 10% alatti. A jövevények, az alapnyelvi örökség képviselői és a tisztázatlan eredetűek szorosan követik egymást.

A kategóriák összességét tekintve – és így persze a belső keletkezésűek között is – a képzett származékok és az összetett szavak óriási fölényrel, egymással szinte azonos, a 30%-ot megközelítő részesedéssel vezetik a listát. Rajtuk kívül egyetlen kategória sem éri el a 10%-ot; a harmadik helyezettek, a megszilárdult ragos és jeles alakulatoknak a részesedése is csak 8%-nyi. – Különösen az összetett szavak nagyarányú jelenléte érdemel figyelmet, mivel a 20. század végi elbeszélésekben 10 százalékpontnyi hátránnyal követik a származékokat.

A jövevénytiszavak között a várakozásnak megfelelően a szlávoké a vezető szerep; az sem meglepő, hogy a törökök következnek utánuk. – Az alapnyelvi örökség rétegei közül a finnugornak a képviselője a legnagyobb. – Az ismeretlen eredetű szavak részesedése nagyon hasonló a 20. század végi elbeszélésekben mérthez (vö. HORVÁTH 2000: 317).

Mivel a Toldi szóállományának összesen 2806 tagját 9601 előfordulási adat képviseli, egy-egy szóra átlagosan 3,42 előfordulás jut. (Összehasonlításul: a 18. századi sakk-könyvben 4,26 az átlag, a 20. század végi elbeszélésekben pedig 1,92.)

Az ismétlődés a Toldiban (akárcsak a másik két említett korpuszban) az alapnyelvi örökség elemeire a legjellemzőbb: előfordulási hányadosuk 8,01. Utánuk ez a sorrend: tisztázatlan eredetűek: 5,03; jövevények 3,11; belső keletkezésűek: 2,79.

A hányadosokat látva érthető, hogy a *s z ó e l ő f o r d u l á s o k* statisztikája erősen átrendeződik a szóállományéhoz képest.

Az előfordulások között is nagy fölényrel állnak az élen a belső keletkezésűek, de itteni részesedésük alig haladja meg a 60%-ot. A sakk-könyvnek és a 20. századi elbeszéléseknek az anyagát feldolgozva is azt tapasztalhattam, hogy a belső keletkezésű szavak részesedése az előfordulások között csekélyebb az állománybelinél, de a visszaesés mértéke amazokban kisebb.

Az átlagosnál sokkal sűrűbb ismétlődésüknek köszönhetően az alapnyelvi örökség elemeinek részesedése a szóelőfordulások között 20%-nyi.

A jövevénytiszavak ismétlődése átlagos mértékű. Előfordulási arányuk is hasonló a szóállománybelihez.

A tisztázatlan eredetűek az átlagosnál többször ismétlődnek, így az előfordulások között a részesedésük 10% fölé emelkedik.

A szóelőfordulásokból négy kategóriának van 10%-nál nagyobb részesedése. Mindegyik a *b e l s ő k e l e t k e z é s ű e k* hez tartozik.

A lista élén itt az összetett szavak állnak 17%-os képviselővel. Ismétlődési hányadosuk (2,01) kisebb a korpuszátlagnál; ezzel összefüggésben részesedésük 12 százalékponttal elmarad az állománybelitől. Első helyüket annak köszönhetik, hogy a származékok ismétlődése még ritkább (1,55). – Az összetett szavak gyakorisági listáját olyan elemek vezetik, amelyeknek az összetett volta már nagyon régen elhomályosult; itt és a következőkben zárójelben a Toldi-beli előfordulási számot adom meg: *is* (131), *és* (89), *sem* (54), *én* (28). Utánuk a sorban hozzájuk hasonlóan szintén nem fogalomszói elemek jönnek: *mintha* (28), *azután* (24), *ha-*

nem (24), *aki* (22). Az összetett fogalomszók közül a Toldiban az összetételként elhomályosult *ember* (17) a leggyakoribb, a világos fogalomszói összetételek közül pedig az *édesanya* (14). Az igekötős igék leggyakoribbja a *megöl* (11).

A második helyen álló származékokra még kevésbé jellemző az ismétlődés, mint az összetételekre. – Kiemelkedően leggyakoribb reprezentánsuk az *isten* (36), utána a *szól* (14), az *erős* (13) és a *kutya* (13) következik. Nem fogalomszói képviselőikből a *mind* (9) és az *olyan* (8) jelenik meg legtöbbször.

Más etimológiai statisztikákból is jól ismert jelenség, hogy a szóállományhoz képest az előfordulási statisztika leginkább a szófajváltásnak kedvez. Ennek a kategóriának az egy szóegyedre eső ismétlődési hányadosa más korpuszokban is igen nagy; a Toldiban 22,02. Nem csoda, hogy az előfordulások között a szófajváltás a kategóriák listájának a harmadik helyére kerül. – Leggyakoribb képviselői a határozott névelők: *a* (666), *az* (157). Utánuk kötőszók állnak: *hogy* (94), *de* (75). Itt következik az *egy* határozatlan névelő (59), majd megint két kötőszó: *mint* (46), *vagy* (25). Az ide tartozó fogalomszók közül a *farkas* (17) a leggyakoribb, az igenévi származásúakból pedig a *mező* (6).

Az átlagosnál sűrűbb ismétlődésnek (4,48) köszönhetően a megszilárdult ragos és jeles alakulatok kategóriája a szóelőfordulások között átlépi a 10%-os küszöbértéket. – A ragszilárdulásos típusnak a leggyakoribb képviselője a *ha* kötőszó (54), ezt a *most* (40) és a *minden* (26) követi. A jelszilárdulásos típus legtöbbször megjelenő reprezentánsai pedig a *maga* (52) és a *neki* (34).

A belső keletkezésűek körében az eddig bemutatottakon kívül még négy olyan kategória van, amelynek az előfordulási részesedése meghaladja az 1%-ot.

A fiktív tövű származékszavak között abszolút, illetve relatív töből létrejötteteket is találunk, a korpuszátlagnál ritkább ismétlődéssel (2,38). Listájukat a *szörnyű* (14) és a *kegyelem* (10) vezeti.

A szóhasadás reprezentánsainak feltűnően nagy az ismétlődési hányadosuk (11,31). Néhány közülük különösen gyakran fordul elő: *pedig* (43), *mert* (31), *még* (29), *vesz* (20).

A fiktív tövűekhez hasonlóan az onomatopoetikus elemek ismétlődése is kisebb az átlagosnál (2,32). Közülük csak a *jaj* igazán gyakori (21). A hangutánzó igék közül a *kiált* jelenik meg a legtöbbször (5).

Az olyan belső keletkezésű elemeknek az ismétlődési hányadosa (10,68), amelyeknek a keletkezésmódja tisztázatlan, megközelíti a szóhasadás kategóriáját. Elég sok olyan akad közöttük, amely különösen gyakorinak mondható: *ügy* (47), *így* (35), *egy* számnév és névmás (32), *hogy* 'hogyan' (24), *már* (24), *majd* (22).

A többi belső keletkezésű szó kategória 1%-nál ritkábban fordul elő. Ez persze összefügg azzal, hogy képviselőik között egyetlen olyan sincsen, amely feltűnően sűrűn (legalább 20-szor) bukkan fel a Toldiban. – Az elvonás leggyakoribb képviselője az *arc* (4), a szórövidülése a *kicsi* (4), a szóösszehúzása (vagyis az olyan rövidülés, ahol a szó nem a végén, hanem a belsejében rövidült meg) a *tán* (8), a szóösszevonás (csonkulásos összetétel) pedig a *midőn* (9). Az önállósulás képviselői közül a *testvér* elég sokszor tűnik fel (14). Jelentéskülönüléssel a szóállomány két tagja keletkezett: a *fok* (késé, váré) kétszer, az *avas* 'bozótféle' egyszer fordul elő. A korpusz négy ikerszavának mindegyike csak egyszer-egyszer

jelenik meg: *dibdáb, dínomdánom, hórihorgas, tarkabarka*. A képzőcserének a szóállományban csupán egyetlen képviselője van, egy adattal: a *hervatag*. – Noha előzetesen nem számítottam tükörfordítás megjelenésére, mégis akad egy belőle a Toldiban, ha egyetlen adattal is: ez a latin mintájú *feltétel*.

Az alapnyelvi örökség rétegei közül – akárcsak a szóállományban – az előfordulásokat tekintve is a finnugoré a vezető szerep. Részesedése önmagában is majdnem 9%-nyi. Ismétlődési hányadosa is nagyon tekintélyes (11,37). – Képviselői közül kettőnek a gyakorisága egészen kiemelkedő: a *nem* tagadószóé (181) és a *van* igéé (151). Ráadásul még hét reprezentánsának van 20-nál több adata: *ő* (39), *szép* (39), *ne* tiltószó (32), *fiú* (27), *kéz* (26), *öcs* (23), *ház* (22). A képhez persze az is hozzátartozik, hogy 23 finnugor eredetű elem csupán egy adattal jelenik meg a Toldiban. (Többek között ezért nem még nagyobb az ismétlődési hányados.)

Az uráli származású réteg képviselete az előfordulások között csaknem 4%. Az ismétlődési hányados itt is nagyobb a korpuszátlag duplájánál (8,79). – Az uráli eredetű szóállomány is bővelkedik gyakran használt elemekben; tagjai közül hétnek is 20-nál több adata van: *megy* ige (36), *szem* (36), *fej* főnév (29), *lát* (27), *szív* főnév (27), *tud* (26), *e* névmás (24).

Az ugor réteg képviselete sokkal kisebb, jöllehet ennek az ismétlődési hányadosa is átlagon felüli (4,54). – Reprezentánsai közül kettő igen gyakori: a *jó* (34) és a *szó* (27).

Az olyan alapnyelvi eredetű elemek, amelyekkel kapcsolatban nincs egészen tisztázva az, hogy melyik rétegből öröklődtek, az előfordulások között nagyjából olyan részesedésük, mint az ugorok; ismétlődési hányadosuk viszont sokkal nagyobb azokénál (8,50), inkább az uráliakéhoz áll közel. – Két kiemelkedően gyakori képviselőjük a finnugor vagy esetleg az uráli korból való örökség: a *ki* névmás (50) és a *két* számnév (36).

A „kétforrású örökség” minősítést a *hall* ige kedvéért kellett felvennem. Ez két alapnyelvi elemnek a sajátos, összetartó fejlődésével jött létre (a részleteket l. az EWUng.-ban). Ez az ige a Toldiban 18-szor bukkan fel.

Az „örökség magyar képzővel” minősítés azt jelenti, hogy a valamely alapnyelvi rétegből örökölt (és fiktív) tőhöz magyar képző járul, viszont a képzett morfémaegyüttes (vagyis szó) egésze nem rekonstruálható az alapnyelvre. Az ilyen szavakat a tő rétegbeli hovatarozása (uráli, finnugor, ugor) szerint nem differenciáltam. Ennek a kategóriának a részesedése a szóállományt tekintve alig marad el a finnugorétól. Az ismétlődési hányadosa nagyobb ugyan a korpuszátlagnál (5,41), de a finnugor és az uráli rétegénél sokkal kisebb, így előfordulási részesedése kissé elmarad az uráli elemekétől. – Az ide tartozó szavak közül három fordul elő a Toldiban 20-nál többször: *lesz* (55), *mond* (34), *anya* (26).

A *jövevényt* szavak között – még inkább, mint a szóállományban – a szláv eredetűeké a vezető szerep. Előfordulási részesedésük megközelíti a 4%-ot; körülbelül akkora, mint az alapnyelvi rétegek közül az uráliaké. Ismétlődési hányadosuk (3,82) valamivel nagyobb a korpuszátlagnál. – Ez az egyetlen olyan jövevényt réteg, amelynek vannak a Toldiban 20-nál nagyobb adatszámú képviselői. Öt ilyen is akad: *király* (41), *cseh* (26), *vitéz* (26), *dolog* (22), *szolga* (21).

A török elemek részeseződése kisebb a szlávokénál, a többi jövevényszórétéget azonban jóval felülmúlja. Ismétlődési hányadosuk (3,30) nagyon közeli a korpuszátlaghoz. – Négy olyan képviselőjük van, amelynek előfordulási száma 10 és 20 közötti: *erő* (14), *kis* (13), *bika* (12), *kar* 'végtag' (11).

A jövevényszavak közül a szóállományra nézve még a németeké nagyobb 1%-nál, de ismétlődésük ritkább az átlagosnál (2,29), így az előfordulások között már nem érik el az 1%-os küszöbértéket. – Leggyakrabban előforduló képviselőik adatszámja is 10 alatti: *marha* (7), *kanna* (6), *pár* (6), *tarsoly* (6).

Az irányi jövevények ismétlődése az átlagosnál sűrűbb (4,11), de kifejezetten gyakori szó nincs közöttük. – A legtöbbször megjelenő képviselőik: *asszony* (10), *kard* (7), *vár* főnév (5).

A Toldiban a latin jövevényszavak ritkán ismétlődnek (1,87). Még a legtöbbször felbukkanó reprezentánsaik sem gyakoriak: *mód* (6), *cifra* (4). – Ugyanezt mondhatom az olasz jövevényekről (1,69): *part* (5), *pajzs* (3). – A korpusz egyetlen román eredetű eleme a *cimbora* (2).

Permi jövevényszó szintén csupán egy van: *kenyér* (6).

Nincs tisztázva, honnan került jövevényként a magyarba a *köntös* és a *rúd* (3-3), továbbá a *bér* és a *tornác* (1-1).

Öt jövevényszó esetében (az EWUng. szerint) feltételezhető, hogy nemcsak egy nyelvből, hanem talán egy másik nyelv közvetítésével is jutott a magyarba: a latinból jövő *alamizsna* és *pogány* (2-2 adat) esetében szláv, az olasz származású *tréfa* (2) átvételében latin, a németből való *bitang*-gal kapcsolatban cseh, a török származású *dandár* esetében pedig szerbhorvát közvetítéssel lehet számolni. – Statisztikámban a talán közvetített jövevények kategóriáját az átadó nyelvek szerint nem differenciáltam.

Egységesen, az átadó nyelvektől függetlenül kezeltem azt a jövevényszótypust is, amelyben az átvétel magyar képző hozzáadásával (de nem szokásos honosító igeképzővel!) történt. – Közülük a Toldiban két-két alkalommal bukkan fel a *borul*, a *kocsmáros* és a *mészáros*, egyszer pedig a *bosszant*, a *gyaláz*, az *óbégat* és a *pallos*.

Tágabb értelemben természetesen a jövevényekhez tartoznak a vándorszók is. Ismétlődésük ritkább az átlagosnál (2,56). – Leggyakoribb képviselőik: *paripa* (5), *levente* (4), *tarisznya* (4).

A tisztázatlan eredetűek közül a bizonytalan származásúak ismétlődési hányadosa (5,67) nagyobb a korpuszátlagnál; ennek köszönhetően a részeseződésük az előfordulások között jelentősebb az állománybelinél: 5% feletti. – Két képviselőjük adatszámja kiemelkedően nagy; mindkettő talán finnugor származású: *s* (132), *nagy* (85). Az olyan bizonytalan eredetűek közül, amelyekkel kapcsolatban a belső keletkezés jöhet szóba, a *föld* a leggyakoribb (talán származék; 20 adat); amelyeknek a származtatásában pedig jövevényszó voltak vetődik fel, a *gyermek* (talán török; 15) és a *nád* (talán iráni; 10).

A vitatottak ismétlődési hányadosa (7,74) a bizonytalan eredetűekénél is nagyobb, de előfordulási számuk így sem éri el amazokénak a felét sem. – Itt is két olyan elem vezet a gyakorisági listát tekintélyes adatszámmal, amelyek esetében elsősorban a finnugor származás jöhet számításba: az *az* (105) és *ez* (43) mutató

névmások. Az ide tartozó leggyakoribb fogalomszóknak az EWUng.-ban 1. helyen álló eredeztetése viszont a török: *örög* (20), *úr* (14).

A Toldi ismeretlen eredetű szavai az átlagosnál kissé ritkábban ismétlődnek (3,09), de részesedésük a szóelőfordulásokat tekintve éppen úgy 2 és 3% közötti, mint a szóállományban. – Kiemelkedően gyakori képviselőjük csupán egy van: *csak* (61); ezt a *nap* 'Sonne, Tag' (14) és a *hisz* ige (10) sokkal lemaradva követi.

A Toldi II. típusú szóeredet-statisztikáját – a 2. pontban tárgyalt módon – a bizonytalan és vitatott kategóriák felszámolásával hoztam létre. Az átminősítéssel szintén megszűnt a tisztázatlan rétegű örökségnek, a tisztázatlan kialakulásmódú belső keletkezésűeknek és a tisztázatlan nyelvből átvett jövevényszavaknak a kategóriája; sőt így járt a közvetített jövevényszavaké is, mivel egyik reprezentánsuknak sem biztos a közvetített volta. (Az utóbbiak a II. statisztikában „fő” átadó nyelvük képviselőivé váltak.) – Az átrendezéssel kialakult képet a 2. táblázat mutatja be.

2. táblázat

A Toldi II. típusú szóeredet-statisztikája

Eredet	Szó	%	Előfordulás	%
uráli	49	1,75	397	4,13
finnugor	103	3,67	1365	14,22
ugor	46	1,64	204	2,12
kétforrású örökség	1	0,04	18	0,19
örökség magyar képzővel	95	3,39	450	4,69
örökség összesen	294	10,48	2434	25,35
származék	831	29,62	1335	13,90
fiktív töből	83	2,96	191	1,99
becéző	1	0,04	14	0,15
képzőcserés	2	0,07	2	0,02
elvonás	16	0,57	24	0,25
szóróvidülés	11	0,39	21	0,22
szóösszehúzás	5	0,18	13	0,14
jel- vagy ragszilárdulás	225	8,02	1146	11,94
önállósulás	4	0,14	18	0,19
szófajváltás	64	2,28	1263	13,15
jelentéselkülönülés	5	0,18	8	0,08
szóhasadás	15	0,53	153	1,59
ikerszó	4	0,14	4	0,04
összetétel	818	29,15	1648	17,16
szóösszevonás	3	0,11	11	0,11
tükörösszetétel	1	0,04	1	0,01
onomatopoetikus	59	2,10	134	1,40

belső keletkezésű összesen	2147	76,51	5986	62,35
permi	2	0,07	7	0,07
iráni	15	0,53	64	0,67
kaukázusi	1	0,04	1	0,01
török	77	2,74	280	2,92
német	36	1,28	86	0,90
latin	18	0,64	34	0,35
francia	1	0,04	1	0,01
olasz	15	0,53	31	0,32
román	1	0,04	2	0,02
szláv	102	3,64	389	4,05
jövevény magyar képzővel	10	0,36	22	0,23
vándor	10	0,36	24	0,25
jövevény összesen	288	10,26	941	9,80
ismeretlen	77	2,74	240	2,50
Összesen	2806		9601	

A táblázatból kitűnik, hogy a bizonytalan és vitatott minősítések felszámolása két új jövevénytörzskategóriának a megjelenésével is járt. Igaz, ezeknek csak egy-egy képviselőjük van, 1-1 adattal: a kaukázusi jövevény az I. statisztika szerint bizonytalan eredetű *réz*, a francia pedig az I. statisztikában a vitatott eredetűekhez tartozó *kilincs*.

Az átrendezés miatt a belső keletkezésű kategóriák sora is gyarapodott egy-egyvel: a becező szóalkotással. Egyetlen képviselője van, de 14 adattal: az I. típusú statisztikában a vitatottakhoz számító *bátya*.

A II. statisztikát létrehozó átminősítések az alapnyelvi örökség főkategóriájának nagyobb mértékben kedveztek, mint a belső keletkezésűeknek és a jövevénytörzseknek: az örökséghez tartozók részesedése a szóállományban 10% fölé, a szóelőfordulásokat tekintve pedig 25% fölé került. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen az I. statisztikával kapcsolatban láthattuk, hogy a leggyakoribb bizonytalan és vitatott eredetű szavaknak éppen a finnugor minősítésük vehető leginkább számításba. – Így persze az sem véletlen, hogy a II. típusnak az alapnyelvi rétegek közül éppen a finnugor a fő kedvezményezettje, különösen az előfordulásokra nézve: részesedése itt önmagában is 14%-ra nő.

Az ismeretlen eredetűek a II. statisztikában főkategóriává válnak, de részesedésük az I.-höz képest lényegében nem módosul.

4. A Toldi lemmáinak eredetstatisztikája. Ahogy arról a 2. pontban már szó esett, a lemmastatisztikát az igenevek képzőinek, valamint a ható és a műveltető igék képzőjének a levágásával készítettem elő; szenvedő igével itt nem volt dolgom. – A művelet persze nem érinthette a melléknévesült, a főnévesült vagy más szófajváltáson átment igeneveket, hiszen ezek már az alapigétől elszakadt,

önálló szótári egységek: például *füstokádó*, *döglött*; *kopó* 'vadászkutya', *üldöző*; *múlva*. A műveltető képzővel létrejött, de lexikalizált *sért*, *veszt*-féle igékről sem metsztem le a képzőmorfémát.

Az átalakítás többféle következménnyel járt. Egyfelől eltüntette a szóállomány igeneveit, továbbá ható és műveltető igéit. Másfelől ezek helyébe vagy új szereplőként lépett az alapigéjük, vagy a korpuszban már eleve meglévő alapige adatait szaporították az igenevektől, illetve származékigéktől átkerülők. – A Toldi szókészletében nincsen például *tüzel* ige, *tüzelve* igenév viszont van. A lemma-statisztikához a *-ve* képzőt levágtam, így a lemmakészletben új elemként jelent meg a *tüzel*. – A *jár* ige önmagában is megvan a Toldi szavai között, 7 adattal. Van azonban *járhat* és *járván* is, 1-1 adattal. A ható ige és a határozói igenév a szókészletből a lemmakészletbe nem került át, viszont adatszámuk nem veszett el: a lemmák között gyarapítja a *jár* adatait, így ennek a lemmastatisztikában 7 helyett 9 adata van.

Mindebből következik, hogy a lemmák állománya természetesen kisebb lett a szavakénál, viszont a szelőfordulásoknak és a lemma-előfordulásoknak a száma megegyezik. A Toldi lemmaállománya 2672 tagú (a szavaké 2806), 9601 előfordulással. Egy lemmára tehát 3,59 előfordulás jut (míg egy szóra 3,42).

A Toldinak az I. típusú, azaz a bizonytalanság és vitatottság kategóriáit figyelembe vevő lemmaeredet-statisztikáját a 3. táblázat foglalja össze.

3. táblázat

A Toldi I. típusú lemmaeredet-statisztikája

Eredet	Lemma	%	Előfordulás	%
uráli	43	1,61	392	4,08
finnugor	75	2,81	842	8,77
ugor	35	1,31	163	1,70
tisztázatlan rétegből	18	0,67	156	1,62
kétforrású örökség	1	0,04	21	0,22
örökség magyar képzővel	72	2,69	390	4,06
örökség összesen	244	9,13	1964	20,46
származék	605	22,64	1044	10,87
fiktív töből	74	2,77	164	1,71
képzőcserés	1	0,04	1	0,01
elvonás	14	0,52	22	0,23
szóróvidülés	9	0,34	18	0,19
szóösszehúzás	5	0,19	13	0,14
jel- vagy ragszilárdulás	220	8,23	986	10,27
önállósulás	4	0,15	18	0,19
szófajváltás	57	2,13	1255	13,07

jelentéselkülönülés	2	0,07	3	0,03
szóhasadás	13	0,49	151	1,57
ikerszó	4	0,15	4	0,04
összetétel	865	32,37	1728	18,00
szóösszevonás	3	0,11	11	0,11
tükörösszetétel	1	0,04	1	0,01
onomatopoetikus	63	2,36	150	1,56
belső, de tisztázatlan	20	0,75	204	2,12
belső keletkezésű összesen	1960	73,35	5773	60,13
permi	1	0,04	6	0,06
iráni	9	0,34	37	0,39
török	62	2,32	204	2,12
német	32	1,20	73	0,76
latin	15	0,56	28	0,29
olasz	13	0,49	22	0,23
román	1	0,04	2	0,02
szláv	98	3,67	374	3,90
tisztázatlan nyelvből	4	0,15	8	0,08
közvetített	5	0,19	8	0,08
jövevény magyar képzővel	7	0,26	13	0,14
vándor	9	0,34	23	0,24
jövevény összesen	256	9,58	798	8,31
bizonytalan	96	3,59	547	5,70
vitatott	34	1,27	269	2,80
ismeretlen	82	3,07	250	2,60
tisztázatlan összesen	212	7,93	1066	11,10
Összesen	2672		9601	

A szóállományhoz képest a lemmállományban a főkategóriákat tekintve nő az alapnyelvből örököltnek, a jövevénytörzseknek és a tisztázatlan eredetűeknek a részesedése, de mindegyiké csak 1 százalékpontnál kevesebbel. A belső keletkezésűek viszont veszítenek, de 2 százalékpontnyinál kevesebbet.

Ha a lemmastatistika létrehozásának módjára gondolunk, egészen természetes, hogy a lemmatizáció a származékokat érinti leghátrányosabban: körülbelül 7 százalékpontot veszítenek a részesedésükből. Emiatt nemcsak búcsúzni kénytelenek az első helyüktől, hanem 10 százalékpontos hátránnyal szorulnak a második helyre az összetett szavak mögé. Az összetett szavak viszont 30%-nál jobb eredménnyel kerülnek az élre. A két kategória helycseréjében fontos szerepe van annak, hogy a 2. pontban említett *elfeledhet, előrehajolva* típusú származékszavak a lemmatizáció révén átkerülnek az összetettekhez (*el + feled, előre + hajol*).

A lemma-előfordulásokat tekintve a szóstatistikához képest lényegében ugyanúgy változik a főkategóriák részesedése, mint az állományban: az örökségé, a jövevényeké és a tisztázatlanoké nő, a belső keletkezésűeké pedig csökken.

A lemma-előfordulások között az összetettek részesedése 1 százalékponttal nagyobb, mint a szóstatistikában. A származékok viszont csökkenő számuk miatt a változatlan eredményű szófajváltás mögé szorulnak a kategóriák listáján.

Mivel lemmastatistikát korábban a 18. századi sakk-könyvből és 21. századi beszélt nyelvi szövegekből készítettem (vö. HORVÁTH 2010: 427, 2016: 314–315), a Toldiét ezekkel tudom összehasonlítani. Mindkettőhöz viszonyítva ugyanolyan irányú az eltérés: a másik két korpuszban 80% feletti, azaz a Toldi-belinél nagyobb a belső keletkezésű lemmák részesedése, míg a másik három főkategória képviselője a Toldiban jelentékenyebb. Ezt most csak tényként állapítom meg, a különbség okainak feltárása külön, részletes elemzést kívánna és érdemelne.

A lemmák II. típusú, vagyis a bizonytalanság és vitatottság kategóriáit felszámoló statisztikáját az I.-höz képest ugyanúgy alakítottam ki, mint a szavak esetében. Az eredményt a 4. táblázat mutatja be.

4. táblázat

A Toldi II. típusú lemmaeredet-statisztikája

Eredet	Lemma	%	Előfordulás	%
uráli	50	1,87	413	4,30
finnugor	106	3,97	1385	14,43
ugor	46	1,72	211	2,20
kétforrású örökség	1	0,04	21	0,22
örökség magyar képzővel	100	3,74	481	5,01
örökség összesen	303	11,34	2511	26,15
származék	617	23,09	1112	11,58
fiktív töből	94	3,52	206	2,15
becéző	1	0,04	14	0,52
képzőcserés	2	0,07	2	0,02
elvonás	16	0,60	24	0,25
szórővidülés	11	0,41	21	0,22
szóösszehúzás	5	0,19	13	0,14
jel- vagy ragszilárdulás	225	8,42	1146	11,94
önállósulás	4	0,15	18	0,19
szófajváltás	64	2,40	1263	13,15
jelentéselkülönülés	5	0,19	8	0,08
szóhasadás	15	0,56	157	1,64
ikerszó	4	0,15	4	0,04
összetétel	866	32,41	1735	18,07
szóösszevonás	3	0,11	11	0,11

tükörösszetétel	1	0,04	1	0,01
onomatopoeitikus	65	2,43	152	1,58
belső keletkezésű összesen	1998	74,78	5887	61,32
permi	2	0,07	7	0,07
iráni	15	0,56	64	0,67
kaukázusi	1	0,04	1	0,01
török	78	2,92	286	2,98
német	37	1,38	88	0,92
latin	18	0,67	34	0,35
francia	1	0,04	1	0,01
olasz	15	0,56	31	0,32
román	1	0,04	2	0,02
szláv	102	3,82	391	4,07
jövevény magyar képzővel	10	0,37	25	0,26
vándor	10	0,37	24	0,25
jövevény összesen	290	10,85	954	9,94
ismeretlen	81	3,03	249	2,59
Összesen	2672		9601	

A lemmatizáció (a II. szóeredet-statisztikához viszonyítva) itt is csak a belső keletkezésűek főkategóriájának okozott veszteséget, és csupán 1 százalékpontnyit.

A legnagyobb vesztes a kategóriák közül itt is a származékoké. Az előfordulásokat tekintve a belső keletkezésűek közül az összetételen kívül a szófajváltás és a szilárdulás is gyakoribb nála.

Az előfordulásokra nézve kiemelés érdemelnek a finnugor elemek: akárcsak a II. szóeredet-statisztikában, a lemmák között is csak az összetettek állnak előttük.

5. Összegzés. Nem állíthatom, hogy a Toldi szókészletének etimológiai statisztikai vizsgálata nagy meglepetésekkel járt. Úgy vélem, mégsem volt hiábavaló az elvégzése, mivel eredményei – mind a korpusz terjedelmének köszönhetően, mind Arany Jánosnak és Toldijának a jelentőségére tekintettel – tájékozódási pontul, összehasonlítási alapul szolgálhatnak más hasonló tárgyú felmérésekhez, és általában véve is fogódzót nyújthatnak az etimológiai kérdésekben való eligazodáshoz.

Ne feledjük: a tőstatisztika elkészítése még hátra van, a kép azzal válik majd teljessé.

Biztos vagyok abban, hogy a Toldi etimológiai statisztikájának számszerű eredményei és módszertani tanulságai az oktatásban is hasznosíthatók. Hogy annak a különböző szintjein mely részleteket és milyen szempontból érdemes kiemelni, annak eldöntésében természetesen elsősorban a tanárok, oktatók az illetékesek.

Kulcsszók: állomány és előfordulás, Arany-év, etimológiai statisztika, szóstatisztika és lemmastatisztika, Toldi.

Hivatkozott irodalom

- BEKE JÓZSEF 2017. *Arany-szótár* 1–3. Anyanyelvápolók Szövetsége – Inter, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1962. Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához. *Nyelvtudományi Közlemények* 64: 116–136.
- CSISZÁR GÁBOR 2002. *Kosztolányi első verseskötetének etimológiai vizsgálata*. Szakdolgozat. Kézirat. ELTE, Budapest.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995. + *Register*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2000. Etimológiai kategóriák arányai mai elbeszélésekben. *Magyar Nyelv* 96: 170–181, 316–332.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2002. Az Ómagyar Mária-siralom etimológiai statisztikája. *Magyar Nyelv* 98: 265–282.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2004. *Két Halotti beszéd az etimológia tükrében*. Előadás. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, 2004. 02. 26.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2010. Az első magyar sakk-könyv etimológiai statisztikája. *Magyar Nyelvőr* 134: 421–436.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2012. *Három Halotti beszéd az etimológiai statisztika tükrében*. Előadás. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, 2012. 11. 20.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2016. Nemzedékek spontán beszéde etimológiai megközelítésben. In: BALÁZS GÉZA – VESZELSZKI ÁGNES szerk., *Generációk nyelve*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter – Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest. 309–317.
- ToldiSz. = PÁSZTOR EMIL 1986. *Toldi-szótár: Arany János Toldijának szókészlete*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- TOLNAI VILMOS 1924. Halhatatlan magyar nyelv. *Magyar Nyelv* 20: 50–59.
- ZSILINSZKY ÉVA 2003. Az újabb magyar kor. Szókészlettörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 804–823.

On the origin of the word stock of Arany's Toldi

The author of this paper, one of the contributors to *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, has been doing etymological statistics for almost 20 years now. Several of his publications discuss present-day Hungarian texts and/or documents of various genres from earlier periods in that respect. This time, he commemorates the 200 years anniversary of János Arany, the writer of the most widely know Hungarian epic poem, *Toldi*, by presenting an etymological statistics of that poem. The author explores the ratios of various categories of origin in the word stock of the poem, both in terms of types and tokens. The results are compared to those of the author's earlier investigations. All that is done in the hope that this analysis will be able to serve both as a baseline for future studies and as educational material from primary schools to PhD courses.

Keywords: Arany anniversary, etymological statistics, word statistics and lemma statistics, *Toldi*, type and token.

HORVÁTH LÁSZLÓ
MTA Nyelvtudományi Intézet

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Arany János és a magyar református énekek

Cikkem egyrészt több olyan – a szakirodalomban sem ismeretlen – adalékot gyűjt össze, amely a cikkcímben jelzett tágabb témakörbe tartozik. Másrészt – ezekkel mintegy háttérként – Arany János egy írásához és az abban szereplő énekrészlethez nyújt filológiai kiegészítést és korrekciót.

Arany János már gyermekkorától fogva ismert számos, reformátusok használta egyházi éneket (s ezekből nem egy a közös protestáns örökség részeként az evangélikusok énekeihez is hozzátartozott). Gyulai Pálhoz Nagykőrösről 1855. június 7-én keltezett önéletrajzi levelében többek között ezeket olvashatjuk: „Kedves Palim! Ideje volna beváltanom ígéretemet, s megküldeni az autobiographiát, melly iránt felszólítottál. (...) Szüleim már mindketten öregek, mikor születtem (...) szerettek is az öregség minden vonzalmával, mindig körükben tartottak, és rendkívül vallásosak lévén, e hajlam rám is korán elragadt: az ének és a szentírás vonzóbb helyei lettek első tápja gyöngé lelkemnek. A szoltárokat, a biblia vonzóbb történetei – emlékezetem meghaladó idő előtt, hallásból már elsajátítottam, – alig 3–4 éves koromban apám, ki értelmes, írástudó paraszt ember volt – hamuba irt betűkön megtanítva olvasni, úgyhogy mire iskolába adtak (...) már nemcsak tökéletesen olvastam, de némi olvasottsággal is bírtam, természetesen olly könyvekben, mellyek kezem ügyébe kerültek s mellyekhez inkább vonzódtam, mint bibliai történetek énekei, a ponyva irod[alom] némelly terméke etc.” (Arany 1855/1982: 554–557; 559–560). S aztán később beszámol magyar és világirodalmi olvasmányairól, a latin klasszikusokkal való ismerkedéséről is stb.

Számunkra most az a fontos, hogy Arany már gyermekként szert tett egyházi ismeretekre, az egyházi énekléssel kapcsolatosakra is. Amikor tizennégy éves elmúlván Szalontán praecceptor lett, s a tanulás mellett tanított is, az ő kötelessége is lett „a temetéseken éneklés, főképpen az éneklő gyermekekre való felvigyázás” (DEBRECZENI 1968: 10). A zenéhez is jó érzéke volt. Maga is játszott gitáron, valamint zongorán, dalokat is szerzett, kéziratossá népdalgyűjteményét pedig Kodály Zoltán és Gyulai Ágost tette közzé 1952-ben. Arany zenei műveltségéről, népdalgyűjteményének kiadásáról megemlékezik például a Zenei Lexikon (M[AJOR]. E[RVIN]. 1965. 1: 82, *Arany János*) és SZÖNYINÉ 2017 is. Idős és beteges már, amikor 1877-ben írt Tamburás öreg úr című versében tulajdonképpen magáról írja, hogy „mikor az ihlet s unalom megszállja”, veszi a rozszant tamburáját (egyfajta gitárhoz hasonló hangszert), s többek között régi protestáns egyházi énekeket is játszik: „Olykor egy-egy ének nyújt neki vigaszt; | A hitújítás kora szülte még azt: | Benne a tört szív, bünt-vallva, leverve, | Vagy erős hittel Istenhez emelve.” Mindezt azért írom, hogy lássuk, megvoltak az ismeretei ahhoz, hogy az egyházi énekek ügyéhez hozzászóljon. A magyar nemzeti versidomról című tanulmányában (ARANY 1856/1962: 218–258; vö. még: 602–607) számos, költöktől, népdalokból vett példa mellett egynéhány 16. századi, de később is használt egyházi ének kezdő sorait is idézi. Például az „Emlékezzél | Mi történék | Uram mi raj- | tunk” (RPHA. 0366) és az „Örül mi | szívünk || mikor ezt | halljuk || a templomba mégyünk” (RPHA. 1160)

a mai magyarországi református énekeskönyvben (pl. Énekeskönyv 1948/1995) is szerepel, a 386., illetve a 163. dicséret (az utóbbi ritmikai okokból *Örvend* kezdőszóval). MAJOR ERVIN, illetve a Zenei Lexikon (i. h.) szerint „ő a legelső és legjelentősebb hirdetője annak a tételnek, hogy a magyar versformák dallamalakzatokat tükröző fejlődmények”.

A szövegahagyományozódás okán ARANY e tanulmányának néhány sorát külön is idézem. „Így főntebb az 5. szám alatt megemlíthettem volna Szegedi Kis István énekét, mely tisztán magyar ütemekre oszlik, s melynek dallamát is jól ismerem: »Szánja az Úr | isten | híveinek | romlását;« – párhuzamba tehetém vala Balassa ime sorait: »Ezeket | íráom | a tenger | partján || Óceánus | mellett,« a ma is, nálunk reformátusoknál, ismert templomi ének e sorával: »Örül mi | szívünk || mikor ezt | halljuk || a templomba mégyünk,« mert mindenkiben ugyanazon magyar rhythmus érezhető;” (ARANY 1856/1962: 243). Az említett 5. sorszám alatt az előző oldalon ARANY olyan sorokat mutat be, amelyeket négy, három és két szótagos ütemek alakítanak. Összefoglaló kézikönyvében CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN (1950: 173) külön kitér rá, hogy a „Szánja az Úr Isten híveinek romlását” kezdetű jeremiádra „Arany János kedvesen emlékszik vissza mint gyermekkori kedvenc énekére, megjegyezvén, hogy dallamát is jól ismeri és versformáját nagyon szép, tiszta magyar üteműnek tartja. (...) Arany János 1817-ben született, az általa idézett ének pedig már az 1720. évi lőcsei kiadás óta hiányzik a magyarországi és erdélyi református egyházi énekeskönyvből; annál jelentősebb tehát, hogy azt dallamával együtt gyermekkorától fogva jól ismerte, mert ez azt bizonyítja, hogy igen sok, a szalontai egyszerű parasztszaládhoz hasonló református háznép talán nyomtatott, vagy írott betű, de többnyire (a dallam tekintetében pedig jóformán kizárólag) *szájhagyomány útján* több mint száz esztendőn *át tudta örökíteni* azt a keresztyén hagyományt”, amit ez az ének képvisel, és amit a későbbi kor mellőzött. (Más kérdés, hogy a „Szánja az Úristen” kezdetű ének szerzőjének a RMNyt. [1]: 897 már Szegedi Gergelyt tartja.)

ARANYnak két olyan rövid írása van, amely kifejezetten a református énekekkel foglalkozik. Az általa szerkesztett Szépirodalmi Figyelő 1861. jan. 16-i számában (ARANY 1861: 175, kiemelések az eredetiben) a Vegyes rovatcím alatt névalírás nélkül olvashatjuk a következőket: „A »Prot. egyh. és isk. lap[«-]ban igen ok- és időszerű felszólalás olvasható a protestans egyházi énekek átnézése és részben újradolgozása mellett, melyhez mindenki szívvel-lélekkel fog járulni, a ki főleg az erdélyi ref. énekeskönyv sajnálatosan felszeg és gondolatlan összeállítását ismeri. Ott van:

Bethlehem kis város, de nagy,
Mert onnan jött a *főhadnagy*,
Kenyérnek háza méltán,
Mert ott született a manna,
A vén Simeon és Anna
Örültenek *azér tán*,

stb., stb. Soha meg nem bocsájtható az illető gyülekezetek- és egyházi hatóságoknak, hogy az énekek készítésekor jobb költőinket nem szólították föl közreműködésre, mit bizonyosan készséggel fogadtak volna meg, s minek most adandó alkalommal nem is szabad elmaradni. – A magyarországi reformátusok ugynevezett »uj« énekeskönyvében sok szép ének található, melyek a bibliai és költői *kenetet* lelkesen tudták összeegyeztetni s melyektől a nép nem is válna meg öröme. De abban is volna mit javítani; csakhogy

a javítás ne álljon felcizfrázásból, világi tulipánnal, rózsával, népieskedő affectatióval; s az ott található – sokszor igen talpraesett rímelés ne cseréltesse föl esetlen asszonáncz-kopogással, értem, a milyen világi kötetünket elborítja. Mi olvastunk néhány újabb korban keletkezett vallási éneket, de megvalljuk, egyikben sem találtuk azon negélylés nélküli, igaz bensőséget, azon szívből buzgó vallásos érzelmet, a melytől régibb énekeink jobbjai át vannak hatva. »Igazság!« itt is, mint a költői productio minden ágában: ha ez nincs, akkor a szép szavak árja: csak *zengő ércz és pengő czimbalom.*”

Ezt a szöveget közli a kritikai kiadás is, a jegyzetei pedig az ARANY említette egyházi hetilap adatát: „A felhívás GÁSPÁR JÁNOSNAK (I. 329. üz.) a könyvismertetés c. rovatban közölt címtelen cikkében található (1860. 51–52. sz.), de egy külön kis sorozat is foglalkozik e kérdéssel: *Egyházi énekeink története, ismertetése, átnézése*” (I. ARANY 1861/1963: 16–17; 368).

Nem közlik azonban honnan, melyik énekből való az Aranytól idézett részlet. Ezt – immár kritikai apparátussal is ellátva – megállapíthatjuk. A „Szívünk vígsaggal ma be tölt;” kezdetű karácsonyi ének hetedik versszakának első feléről van szó, amelyet a RMKT 17. század című sorozat tavaly megjelent 17. számában az első ismert kézirat betűalakjaival, helyesírásával (és tördelésével) közölnek a 39. énekként, a kötet végén pedig jegyzeteket fűznek hozzá (RMKT. 17. század, 17: 109–112; 885–886).

A RMKT. megfelelő adatait kiegészíthetjük azzal, hogy erre az énekre ARANY JÁNOS is utalt, illetve idézett belőle, s mint írja, az „erdélyi ref. énekeskönyv”-ből, tehát gyülekezeti énekként is funkcionált. Az idézett szövegrész és egyben az egész ének megtalálható az 1837-ben megújított, s 1838-tól több kiadásban megjelent erdélyi református énekeskönyvben a „Karácsoni énekek” között, a sorszáma CI, a kezdősora: „Szívünk vígsaggal ma bé-tölt”. Az első versszaknál közli a kottát, s alá írja soronként a szöveget. A további szöveget versszakonként elkülönítve s azokon belül folyamatosan közli, a nagybetűvel való kezdet jelzi az új sort. Magam az 1838-as (Énekeskönyv 1838), az 1856-os és az 1871-es kiadást tudtam megnézni, az 1867-est pedig az Országos Széchényi Könyvtárban Pojjákné Vásárhelyi Judit volt szíves kérésemre megtekinteni (ezúton is köszönöm). Megállapítható, hogy a szöveg a különböző kiadásokban egyezik, legfeljebb olykor a központosításban vagy az ékezetek használatában van egy-két eltérés (pl. *Simeon* vagy *Siméon*). Mint látom, az 1838-as és az 1856-os kiadásnak a címlapszövege is lényegében teljesen egyező. Az 1856-os kiadásból közlöm a hetedik versszak szövegét: „7. Bethlehem kis város, de nagy; Mert onnan jött a fő hadnagy; Kenyérnek háza méltán; ∴ Mert ott adatik a manna, Kin a vén Siméon s Anna Örültének azértan: Melyel teljel kegyes lélek, ’s mondjad élek e’ kenyérrel, Hintetvén szent drága vérrel” (Énekeskönyv 1856: 139).

A 7. versszakban említett vén Simeonról és Anna prófétanőről Lukács evangéliuma második részében olvassuk, hogy amikor az újszülött Jézust szülei a Mózes törvénye szerint bemutatják a jeruzsálemi templomban, hálát adnak, hogy láthatták, és prófétálnak róla. A „Kenyérnek háza méltán” sor pedig arra is céloz, hogy a *Bethlehem* városnév jelentése ’a kenyér háza’. (Ezzé azonban csak később értelmezték át, eredeti jelentése ’Lahamu [istennő] háza’ volt; I. FNESz.) A *fő hadnagy* érteleme pedig itt ’fővezér’ (metaforikus használat) és Jézusra vonatkoztatva).

Az énekszöveg viszont esetünkben filológiai problémát vet fel. Az Arany-idézetben ugyanis a *született* szó áll az énekeskönyvbéli *adatik* helyén, az *azértan* helyett pedig *azér tán*. Különösen az első esetben nem lehet a nyomdász hibájával vagy esetleges „korrekció-

jával” számolni. Inkább arra gondolnék, hogy Arany ezt az éneket is annak idején valamilyen kéziratos másolaton alapuló vagy a szóbeliségben variálódó változat nyomán ismerte, és/vagy emlékezetből pontatlanul idézte. Az „új” erdélyi énekeskönyvnek több kiadása volt, mi az említetteket tudtuk megszerezni, megtekinteni. Mivel azokban mindig egyforma a szöveg, nem hiszem, hogy lett volna olyan kiadás, amely az ARANY által idéztet vizsgálgazzon. ARANY kritikája azonban akkor is jogos, még ha az egyházi nyelvbe nem illő anyag használatú *azér tán* nem is az énekeskönyv hibája. Az ének (és az énekeskönyv) szövege sokszor esetlen, nem véletlenül kurziválta ARANY a *főhadnagy* szót is. A későbbi szakirodalomnak is kifejezetten rossz véleménye volt az 1837-ben megújított erdélyi református énekeskönyvről. CSOMASZ TÓTH (1950: 181) például leginkább egyes alkalmi énekeinek „ma már végképpen megfakult, olcsó stílusnegedésségeit” tette szóvá. – Mindenesetre látható: az Arany-kritikai kiadás megfelelő helyét is ki tudjuk egészíteni: az idézett énekrészlethez csatolhatjuk a teljes ének és az azt tartalmazó énekeskönyv címét, az ének forrásadatait, valamint megjegyezhetjük, hogy az idézetben két szó eltér az énekbelitől.

Térjünk azonban vissza még az *azértan* szóra. Ez az *azért*-n határozóraggal ellátott (nyomatékosított) alakja, amely előfordult a régiségben (I. EtSz.; NySz.), s az ÚMTsz.-ben is van rá egy adat. Szenci Molnár Albert zsolttáraiban hatszor fordul elő, a következő zsolttárakban és versszakokban: 33/1, 41/5, 46/3, 52/3, 68/17, 78/11. (Az adatok A. MOLNÁR FERENC – BODA ISTVÁN KÁROLY, Szenci Molnár Albert zsolttárfordításainak konkordanciája című készülő munkája alapján.) Ezekből az első kettő: „Áldjátok *azértan* | Hangos citerában” [az Urat]; illetve: „Légy kegyelmes *azértan* Úr Isten | Illy nagy szükségemben.”. Nem gondolhatjuk tehát, hogy Arany ezt a szót nem ismerte, annál kevésbé, mert legalábbis költői műveiben kétszer is használja, például: „Hivatá *azértan* cigányok vajdáját, | Ledi-csérte rútol az egész fajtáját,” (A nagyidai cigányok 1/10; vö. BEKE 2017: I:132). BEKE az *azértan*-t itt ’a szóban forgó ok miatt’ jelentéssel veszi föl. Ami a Szépirodalmi Figyelő kis cikkét illeti, itt már könnyebben mondhatnánk, hogy netán a nyomdász „értelmesítette”, olvasta tévesen a régies szót: *azértan* → *azér tán*, de inkább föltehető, hogy Arany egy már romlott szövegvariánsra emlékezett. S noha az adott helyen az *azértan* sem hangzott volna a legjobbban, az ő nyelvérzéke „magától” nemigen hajlott volna e félrehallásra, módosításra.

ARANY az alább idézendő feljegyzésében is egy készülő gyülekezeti énekeskönyv számára Szenci Molnár zsolttárszövegeinek csak igen kismértékű módosítását javallaná. 1882-ben, halála évében arra kérték, nézze át egy készülő református énekeskönyv (vagy abban csak a Szenci Molnár-féle zsolttárak) szövegét. Nem vállalta, a felkérésre röviden ezt válaszolta: „Nem vagyok oly helyzetben, hogy olvassak, összehasonlítást tegyek, bíráljak. Az eredeti szöveget kellene értenem, Marot és Beza költői paraphrasisával egybevetnem, ezeket Molnárral s az új dolgozattal hasonlítani össze; de a zsidót nem is tudom, a többi munkára szemem képtelen. Részemről azt hiszem, Molnár elég lett volna egészen szokatlan archaizmusaitól megszabadítani; mert az ő szövegét a nép már szinte egyenesen Szent Dávidénak tartja, s úgy tiszteli. [Bekezdés] A *dicseretekre* nézve sem gondolom, hogy a köznép jobban értené a *felvirágozott*, mint a *bibliai* nyelvet, vagy, hogy a Csokonai-iskola teljes rímeinél jobban kapna toldott-foldott assonáncokon. *Jó éneket írni nincs a mai kor szellemében*, mert vallási ihlet nélkül költői sincsen.” A kritikai kiadásban az e szöveghez csatlakozó jegyzetben többek közt ezt áll: „Arany László a következő előzetes magyarázó megjegyzést illesztette e szöveg elé: »A budapesti ref. egyház részéről Arany, mint tanácsbíró, 1882-ben a zsolttárak újonnan tervezett szövegét, bírálat s véleményadás

végett’ megkapván a füzetke hátlapjára a következő jegyzetet írta: «... Csak fogalmazvány volt-e ez a hátlapi jegyzés, s a purumot elküldte-e az illetékeseknek, erre nincs adatunk» (ARANY 1882/1968: 555; 874). Ehhez még hozzáteszem, hogy Arany neve a Dunamelléki Helvét Hitvallású Egyházkerület jegyzőkönyveiben 1860-tól szerepel, s az egyházkerület közgyűlése 1867-ben tanácsbírává választotta. Ő azonban, mint a jegyzőkönyv is mutatja, levélben jelezte, hogy egészségi állapotára való tekintettel nem vállalhatja el e tisztséget. A gyűlés azonban az iránta érzett „kitűnő tiszteletnek” a jeléül, megkérte az elnökséget, hogy újra kérje fel tanácsbírának, azt is jelezvén neki, hogy tisztében „kíméletes figyelmet” fognak tanúsítani, akár egészségi állapota, akár hivatalos teendői vagy egyéb körülményei igénylik ezt. „A jegyzőkönyvekben ezt követően nem szerepel Arany János neve” (KIS 2017: 7). Tartózkodó természetű egyébként is került a közszereplést. Reformátuságát, kálvinizmusát elsősorban puritán erkölcsé tükrözte (vö. pl. IMRE 2017a, 2017b).

Témánk szempontjából még az is figyelemre méltó, hogy Arany János olvasta-átnézte a Protestáns egyházi és iskolai lapokat, és az abban megjelent híradásra gyorsan, értően és javító szándékkal reagált is.

Jó gyülekezeti énekeskönyvek összeállítása mindig is gondja az egyes egyházaknak, a reformátusoknál pedig fokozottabban is jelentkezik a szövegahagyományhoz, ebben a Szenci Molnár fordította zsoltárokhoz is való viszony kérdése; és jó esetben az a törekvés, amely a hagyomány és az újítás közti megfelelő egyensúlyra törekszik.

Kulcsszók: Arany János, református énekek, erdélyi református énekeskönyv, szövegahagyományozódás

Hivatkozott irodalom

- ARANY JÁNOS 1855/1982. Arany János – Gyulai Pálnak. In: *Arany János összes művei XVI. Levelezés II.* Sajtó alá rendezte SÁFRÁNY GYÖNGYI. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 554–564.
- ARANY JÁNOS 1856/1962. A magyar nemzeti versidomról. In: *Arany János összes művei X. Próza művek I.* Sajtó alá rendezte KERSZTURY MÁRIA. Akadémiai Kiadó, Budapest. 218–258; 602–607.
- [ARANY JÁNOS] 1861. Vegyes. In: *Szépirodalmi Figyelő* 11: 175.
- ARANY JÁNOS 1861/1963. A Szépirodalmi Figyelő 11. sz.-ből a 36. sorszámmal ellátott szerkesztői megjegyzés. In: *Arany János összes művei. XII. Próza művek 3.* Sajtó alá rendezte NÉMETH G. BÉLA. Akadémiai Kiadó, Budapest. 16–17; 368.
- ARANY JÁNOS 1882/1968. [Új zsoltárszövegekről]. In: *Arany János összes művei XI. Próza művek 2.* Sajtó alá rendezte NÉMETH G. BÉLA. Akadémiai Kiadó, Budapest. 555; 874.
- BEKE JÓZSEF 2017. *Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete* 1–3. Anyanyelvpolitika Szövetsége – Inter, Budapest.
- CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN 1950. *A református gyülekezeti éneklés.* Magyar Református Egyház, Budapest.
- DEBRECZENI ISTVÁN 1968. *Arany János hétköznapijai.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Énekeskönyv 1838. *Megújított énekeskönyv az Erdélyi Nagy Fejedelemségbeli Evangelico-Reformata Anyaszentegyház használatára.* Evang. Ref. Kollégium, Kolozsvárt.
- Énekeskönyv 1856. *Megújított énekeskönyv az Erdélyi Nagy Fejedelemségbeli Evangelico-Reformata Anyaszentegyház használatára.* Evang. Reform. Kollégium, Kolozsvárt.
- Énekeskönyv 1948/1995. *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára.* Magyarországi Református Egyház, Budapest.

- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymológiai szótár*. MTA, Budapest, 1914–1944.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- IMRE LÁSZLÓ 2017a. Arany János és a kálvinizmus. *Alföld* 68. 2: 48–52.
- IMRE LÁSZLÓ 2017b. Arany János és a kálvinizmus. *Confessio* 41. 2: 46–50.
- KIS DOMOKOS DÁNIEL 2017. Pap volt és presbiter. *Presbiter* 26. 3: 7.
- M[AJOR] E[RVIN] 1965. Arany János [lexikoncikk]. In: BARTHA DÉNES főszerk., *Zenei Lexikon* 1–3. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1963.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvelmélektől a nyelvújításig* 1–3. Szerk. SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest, 1890–1893.
- RMKT. XVII. század, 17. = *Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*. Szerk. és a jegyzeteket írta H. HUBERT GABRIELLA, a szövegeket VADAI ISTVÁN, a dallamokat ECSEDI ZSUZSANNA rendezte sajtó alá. Balassi Kiadó, Budapest, 2016.
- RMNyt. [1.] = *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- RPHA. = *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* 1–2. Direction IVAN HORVÁTH assisté par GABRIELLA H. HUBERT. Nouvel Objet, Paris, 1992.
- SZÖNYINÉ SZERZŐ KATALIN 2017. *Arany János „Koszorús” barátja, Bartalus István*. [http://www.\[-\]parlando.hu/2017/2017-2/Szonyine-Arany-Bartalus.pdf](http://www.[-]parlando.hu/2017/2017-2/Szonyine-Arany-Bartalus.pdf) (2017.10.27.)
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

János Arany and Hungarian Reformed hymns

János Arany (1817–1882), the great Hungarian poet knew hymns of the Reformed Church ever since he was a child. In his works, he refers to them several times. In a brief paper published in 1861, he criticizes the Transylvanian Calvinist hymnal of the time and even cites a few less well-written lines from it. The present paper shows that the citation is from a Christmas carol taken from a hymn-book first published in 1838. However, Arany may have known a slightly different version of the song, as his citation is not quite accurate. In general, he thought that textual traditions of the congregational songs should be adhered to as far as possible, it is not a good practice to modify them to conform to the fashions of the day.

Keywords: János Arany, Calvinist hymns, Transylvanian Hymn-book of the Reformed Church, text traditions.

A. MOLNÁR FERENC
Miskolci Egyetem
Debreceni Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Kerimbózsál

1. A *kerimbózsál* ige Babits Mihály egyik regényében fordul elő: „Méhek és pillangók végső zavarban *kerimbózsáltak* a megcsonkított, özvegy lombok körül, néha le-lecsapódtak a földre, ahol kupacokba gyűlt a lenyírt virág, egy pöször nagy zengéssel a Gizi borzas hajába akadt [...]” (Babits 1937: 63). A szó nem szerepel a CzF., az ÉrtSz., a TESz., a SzT. anyagában, a MNSzt. a Babits-regénybeli szövegrészt tartalmazza, a szó más előfordulását nem. Megtalálható az ige az ÚMTsz.-ban, amelynek földrajzinév-rövidítéseit első előfordulásukkor {}-ben oldom; a „tn” rövidítést (tárgyatlan) viszont nem, megtartom a szótár forrásjelzési számait a visszakeresését megkönnyítendő.

„**kerimbózsál** tn ige *kerimbózsányi* (Légrád 1411: 42) | *kerimbózsál* (uo. 709, 29; Csersegtomaj 2024): *kerimbózsál* (N. {agy} szakácsi 2092): *kering. mindig is kerimbózsál ez a góla* (uo.) 2. *kerimbózsát* (múlt idő Zala m. 1393: 397) | *kerembózsál* (N. {agy} kanizsa 1503: K 19) | *kerimbózsász* (egysz 2. sz. Zala m. {egye} [?], So. {mogy} m. [?] 2376) | *kerimbózsál* (So. m., Szé. {kely} föld); *kerimbózsál* (N. kanizsa 2031: 21): maga körül körben forog. *A mi kutyánk kerembózsát, osztán agyonlőttük* (1393: 379) | *kerimbózsál* (Csersegtomaj 2024): szédelegve, kábultan imbolyog, forgolódik maga körül. *Ummég vágtam ek karóval, hocsak uk kerimbózsát ide-oda.*”

NB. A nagykanizsai adathoz nem tartozik a jelentésleírás, az ÚMTsz. hivatkozása SZABÓ LAJOS munkájára vonatkozik, ebben a gyakorító igekepzés példái között fordul elő szó, de jelentés nélkül, továbbá a mű Szókinés című része sem tartalmazza (SZABÓ 1907: 21). A „1393: 379” példaszövege pontosítva: „A mi kutyánk *kerembózsát* (forgolódott önmaga körül), *osztán agyonlőttük*” (VOLÁK LAJOS 1896: 379).

2. Az ÚMTsz. az ige feltehető tövét is szótárázta: „**kerimbózsá** fn *kerembózsá* (Göcsej, Hetés 656: 48): <leányok játékaként:> szemben állva, két kézzel összefogózva forgás, csórás. | **a. kerembuózsá** (Z. {ala} egerszeg i. h.) | *kerembuózsá* (uo.): <az azonos nevű játék mondókájban>. *Kerembuózsá, Kutba káso, Riészeg ember házo.* (uo.)”

Ez a szócikk GÖNCZI FERENC gyűjtésére hagyatkozik, amelyben a gyermekek játék közbeni mondókáit, dalszövegeit közli. A *kerembózsá* más neveit is felsorolja (*csuórás, kacsázás, kocsikázás, keringüős*), és leírja a hozzá tartozó cselekedetet és dalt: „Két vagy három, rendesen egyenlő magasságú leány két kézzel összefogózik, lábfejeiket szorosan egybevetik úgy, hogy azok egyvonalba, egymás mellé essenek. [Azután forognak.] Forgás közben az alábbi verseket mondják. *Kerembuózsá, | Kutba káso, | Riészeg ember házo.* (Zalabesenyő) – *Kerembuózsá, kutba káso, | Mére van a biru házo? | Bécsbe, Budábo, | Kiskanizsa uccábo.* (Zalabesenyő)” (GÖNCZI 1948: 48).

A *kerimbózsá* főnév és a *kerimbózsál* ~ *kerimbózsál* ige két szóból vonódhatott össze. Az előtag bizonyára a *kering* „4. <Ember, állat, tárgy> egy helyben v. kis helyen körben mozog, forog” (ÉrtSz.), illetőleg a *kereng* „Kering (kül.[önösen] az 2, 4, 6–7 jelentésben)” (ÉrtSz.), ez tájnyelvi meg irodalmi nyelvhasználatú a szótár szerint.

A szó második részben a *bizserog* ~ *bozszorog* igecsaláddhoz tartozó elem lehet. A TESz. hangutánzó-hangulatfestő szócsaládról ír: „Hangalakja a nyüzsgést, sürgés-forgást, zsongást, gyakori mozgást és az ezzel gyakran együtt járó susogó hangot érzékelheti. [...] A *bozszog* szintén szűkebb területen: a mozgás, nyüzsgés jelentésében használatos” (vö. EWUng. *bizserél*). Számon tart egy *bozszonyog* alakváltozatot is a szótár, ezt Tapolcáról adatolja VÁZSONYI IZIDOR (1900: 430): „Jaj de maradhatlan ev vászonceléd. *Bozszonyog*, mind a hanygyál”. SZABÓ (1907: 60) ’mozog’ jelentésű *bozszog* igét is följegyzett. Már a CZF. is hasonlóképp vélekedik a szócsaláddhoz vehető *bozszong* ige kapcsán: „(bozs-ong) önh. m. bozszong-tam, ~tál, ~ott. Erősebb neszszel, folyvástabb, nagyobb sokaságban nyüzszög, zszibong, mozog”. Az *-ng* képzőre l. D. BARTHA 1992: 58–59. A megfelelő szócikk az ÚMTsz.-ban: „**bozszorog** tn ige **1.** *bozszorog* (N.kanizsa 1503: B 24): <vmely testrészt> kis mértékben fáj. *Hű, de bozszorog a fogam!* (uo.) **2.** *bozszorog* (So. {omogy}acsa 773): <vkinek a vére> pezseg, nyugtalankodik. *Úgy bozszorog a vérem* (uo.) **3.** *bozszorog* (Ba. {laton}szepezd 1410: 334): <csirke a tojásban> mozogni kezd, megmozdul. || **Vö.** *bizserog*.” – (Az 1. számú adatot l. KiskSz.-ban is! – Magam nagykanizsai lévén ismerem az igét, de ’több apró’ tárgy, dolog, élőlény (rovar), fényjelenség mozog(ni kezd)’ jelentésben.

A *kerimbozsál* szó második részében ’nyüzszög, mozog, mozogni kezd, megmozdul’ jelentéskört földidőző szó van: **bozs*, amely különféle képzésű alakokban él(t) a nyelvjárá-sokban, ezekhez tehető egy **bozsál* derivatum is.

A kislányoknak a GÖNCZI által főntebb leírt játékanak – és általában az efféle játékok lefolyásának menetéhez hozzátartozik, hogy valamelyik gyermek fölszólítja pajtásait: *Játsszunk keringőst* ~ **bozsálóst!*, vagy: *Keringjünk*, **bozsáljunk!* Végül a különböző beszédhelyzetekben a két szó összevonódásából kialakulhatott a *kerimbozsál* ~ *kerinbozsál* (← *kering* + *bozsál*), amely alakulás a zszibongó gyereksoport beszédében jöhetett létre a rendszeresen együtt mondott két szónak találkozása félrehallásból alaktani rendszerben, beleértve a megfelelő (ige)ragozást. Egyébként a *zsál* tetragrammájú szavainkból mindössze nyolc van (igekötősökkel tizenegy) a VégSz.-ban (*lazsál*; *mázsál*, *el~*, *meg~*; *strázsál*; *protezsál*; *karimzsál* ’*karmol(gat)*’; *avanzsál*; *morzsál*, *el~*). A MMNyR. (1: 351) számon tart igékhez járuló cselekvő igéképzőket („*-zsol* ~ ? *-zsel* ~ *-zsol*, *-zsol*”) mondván, hogy „[a] származékokat alig-alig tudjuk elemeikre bontani”, **-zsál* képzőről nincs tudomásom, vö. D. BARTHA 1992: 55, 100.

Az efféle szóvegyülés nem ritka, (vö. MOKÁNY SÁNDOR 1995: 77–81), továbbá megjegyzendő, hogy nem mindig a szokásos hangváltozások alakítják.

2.1. Ugyanezt a gyermekjátékot a *kerimbókázik* ige is jelöli, erre az ÚMTsz. adatai: „**kerimbókázik** tn ige **1.** *kerinbógázik* (Szé. {kely}föld 1415: 45–46): körben forog | **a.** *gerembódázik* (Barkaszó {Barkaszovci, Szovjetunió; ma Barkaszove, Ukrajna} 2378): egy lány egyedül vagy kettő keresztezett kézzel összefogódzkodva körben forog | **b.** *kerembókázik* (K. {is}várda, T. {isza}bezdéd 1330. 261): kábultan maga körül forog **2.** *kerimbókázik* (Fényeslitke 701): <kaszával> félkört ír le a levegőben maga körül.”

A forgó játék nemritkán a lányok szédülésével ért véget, kétféle dülöngélve lépdettek, amíg a kábulat elmúlt. Ezt többször láttam, amikor 1960 és 1974 között Nagykanizsa mellett, Palinban tanítottam általános iskolában; akkoriban a lányok gyakran kerimbózsáltak az iskolaudvaron. Az efféle játékkal együtt járó szédülés elnevezéssé is vált, LÁZÁR KATALIN (1990: 588) a *páros forgó* nevű játék több nevét sorolja: *pórumozás*, *kocsizás*,

husizás, szédülés. A LÁZÁR (1990) könyvfejezet 74. számú képmelléklete: „Sergőzés. Göcsej, 1977”, keresztezett kézfogású, forgó kisgyermekek láthatók, a sergőzés mibenléte sajnos nincs leírva. Ugyancsak a szédülés adja az alábbi elnevezéseket is: „szédibaba fn *szédibaba* (Kajdacs 1228): gyermekjáték, melynek során két játékos egymás kezét összekulcsolva körbeforog, amíg el nem szédülnek.”; „szédibabázik ige **1.** tn *szédibabáz* (N{agy}.kanizsa 2031: 65; So{mogy}. m. 1395>5252; Kajdacs 1228) | *szédibabázik* (Polgárdi 1449: 242), *szédibabázni* (Mélykút 1228; Hídvégardó 222) | *szédübéllázik* (Lovászpata 756: 71): szédibabát játszik **2.** tn *szédibabázik* (Kánya 1246): szédül **3.** ts *szédibabázod* (Ba. {laton}endréd 1396: 520): szédít, bolondít. *Te Jóska! mit szédibabázod azt a kis lányt* (uo.). || OrmSz. *szédübabázik*.”

Az illetén megnevezésű gyermekjáték fölbukkan a szépirodalomban: „Olyan próféták voltak ők, amilyenek még ma is akadnak Keleten. Mint a táncoló dervisek. Amilyenek a sámánok voltak. Vagy a gyerekek szoktak »szédibabát« játszani [...]” (Kodolányi 1973³: 926); „– Éljen! – kiált a kicsi, és kitárt karokkal *szédibabázik*” (Lázár 1973). A *szédibabázik* összefüggése az alább előforduló *kerimbabázik* igével nyilvánvaló.

Valószínű: a *kerimbókázik* ~ *kerinbógázik* ~ *gerembógázik* szavak a *kering* ige és a *bóka* főnév vegyüléséből származik. Az ÚMTsz.-ben az alapszó is megvan: „**kerimbóka** fn *gerembóka* (B{ere}g. vm. 1413: 45) | *kerembóka* (Fényeslitke 701): olyan gyermekjáték, amelynek a körbenforgás a jellemző eleme.”

Az alakváltozatok elhasonulások lehetnek; a *gerembóka* utótagjában a *bódít*, *bódul* igék töve is fölismerhető, ezt a szójelentés meg is engedi (‘kábulatba esik’, TESz. *bódít*). A *bóka* az ÚMTsz.-ben: „**bóka**¹ I. mn *bóka* (Barkóság 1400: 520; Bo. {rsod}vm. 1399: 218; Er.[dó]vidék 1228: bolondos, féleszű. **II.** fn *bóka* (Gy. {ör}sz{en}tmárton, Pázmánd 1399: 215) részeg ember || **Ö:** *süke*~, *süket*~, *süle*~.”

E szó jelentéséhez adalék az ÚMTsz. másik szócikke: „**bóka**² I. fn *bóka* (Debrecen 1399: 218) gyerek **II.** msz *bóka*, *bóka* <többször ismételve gyerekeknek mondják, miközben fejét játékosan hajlítgatják>.”

Az itt leírt mondatszór többször ismételt mozgással, mozgatással jár együtt, amelynek pszichés hatása némi bódultság lehet. A ’részeg ember’-t jelentő *bóka* hasonló (’,bolondos’) tudatállapot. Fontos adalék ehhez, hogy a GÖNCZI által lejegyzett zalabesenyői mondóka „*Riészeg ember házo*” részében meg is jelenik a részegség. Figyelembe vevendő még: „*bókás* mn *bókás* (Gecse 107: 30): részeg” (ÚMTsz.). Az ÉrtSz. és a Nszt. a ’növény(nemzetség); *Astragalus*’ jelentéssel írja le a *bóka* főnevet (vö. TESz.).

A játékok lefolyásának menetéhez – amint említettem – hozzátartozik, hogy valamelyik gyermek föl szólítja pajtásait: **Játsszunk keringőt* ~ *bókást!*, vagy: **Keringjünk, bókázzunk!* Ezekből a beszédhelyzetekből születhetett meg a *kerimbóka* és a *kerembókázik* szóvegyüléssel, kombinációs szóalkotással éppen úgy, mint a *kerimbózza* és a *kerimbózsál*. A szóvegyülést rokonértelműség (*kering* ≈ *bozs*-[og; -ong; -orog]), illetőleg jelentésbeli kapcsolat segítheti (a [’részegség], a [’szédelgés] és a [’kábultság] szemantikai jegyei kapcsolód(hat)nak a *bóka*, *bókás* szavakhoz, vagyis társulási valenciájuk van (l. KÁROLY 1970: 63) a már említettem alaktani rendszert követő igei használatuk szintaktikai kötöttsége mellett.

2.2. Minden bizonnyal a szóban lévő gyermekjáték van meg az ÚMTsz. következő szócikkében: „**kerimbábó** fn (Szé. {kely}föld) 1415: 45) *kerim-bábó*; *kerinbábó* (N. {agy}

bacon 1413: 105) olyan gyermekjáték, amelynek a körben forgás jellemző eleme. || SzamSz. – **Vö. keringőbábó.**”

A *kerimbábó*-nak a főntiekből már ismeretes előtagja után a *bábó* ’kisgyermek lábacska’ (Nsz.) jelentésű szót SIMONYI ZSIGMOND nyomán KOVÁCS MÁRTON (1915: 221; 1917: 19) a *láb* ~ *lábikó* gyermeknyelvi származékának tartja a *bábi*, *bábika* változatokkal együtt; vö. TESz. Sem ma, sem régebben nem csupán kicsi gyermek lábára vonatkozhatott csak a *bábó*, mint ahogyan a *baba* főnév sem kizárólag ’csecsemő’ jelentésű, lehet ’(fiatal) nő’ is, vö. Nsz. A *bábó* a keringős játék megnevezéséhez utótagként jelentéssel kapcsolattal társulhatott, hiszen a kislányok lábfejeiket szoroson egymáséi mellé helyezik, hogy azok egyvonalba, egymás mellé essenek. Ilyeténképpen a *kerimbábó* megnevezés ’keringőláb-játék; forgóláb-játék’ jelentésű.

A szó efféle jelentése persze változhatott, az ÚMTsz. szócikke mutatja is: „**kerimbábózik** tn ige **1.** *kerimbábózik* (Szé. {kely} föld 1415: 459; *kerinbábózik* (N. {agy} bacon 1413: 105): maga körül körben forog; **2.** *kerimbábózik* (Bélfenyér 1800: 357): gyermek oly módon játszik, hogy egy fát átteleve addig forog, amíg el nem szédül || SzamSz.”

Ezekben a leírásokban inkább a keringés, kerengés jelentéselem látszik fontosabbnak, vö. **kerimbábóztat** ige I. *meg*- (ÚMTsz.).

A *bábó* hangalaki hasonlóság folytán a *baba* ’gyereklány; (fiatal) nő’ főnév, illetőleg a *bába* ’(öreg)asszony’ főnevekre emlékeztető utótaggal alakult: „**kerimbába** fn *kerimbába* (Szé. {kely} föld 1415: 45): kerimbábó”; „**kerimbábázódik** tn ige *kerimbábázódik* (Gyimes-v. {= a Gyimesi szoros völgyeinek vidéke} 1799: 106) körben forog” (ÚMTsz.) Az utótag értelmessé tétele a *babázik* ige révén jól látszik az ÚMTsz. ebben a szócikkében: „**kerimbabázik** tn ige *kerimbabáz* (Szé. {kely} föld 1415:45) | *kerimbabáz* (So. m. i. h.): körben forog | **a.** *kerimbabáz* (Gyimes-v. {= a Gyimesi szoros völgyeinek vidéke} 1799: 111) | *kerimbabázik* (Jászság 1387: 91) : <pl. gyerek játék közben> ide-oda futkos, pörög, forog.”

Itt a jelentésleírásban ugyancsak a |forgás| jelentésjegy van kiemelve. Hasonlóképpen e jegy engedte a „<kaszával> félkört ír le a levegőben maga körül” cselekedet megnevezését is a *kerembókázik* igével. Van néhány példa az ÚMTsz.-ban arra is, hogy a szónak, illetőleg változatainak a mozgásra vonatkozó jegyeit használatosak a játékkal kapcsolatos |részegség|, a |szédéltség| és a |kábultság| asszociációs jegyek nélkül: „**kerimbából** tn ige (F {e} k {ete} .-Körös-v. {ölgy} 453: 83): *kerimbából*nak <kígyó> karikába tekeredik.”; „**megkerimbábóztat** ts ige *megkerimbábóztat* (Dés 441: 38): megforgat. *Az asszonyt felkapta* [a boszorkány] *a levegőbe, ott jól megkerimbábóztatta* (uo.).”

Van a szócsaládban olyan szó is, amelyiknek a |keringés| jelentésjegyet tartalmazó előtagja után a *borsózik* ige ismerhető föl: „**kerimborsózik** tn ige *kerimborsózik* (Bukovina–D {unán} túl 2039. 13, 18): körbejár, kerülget vmit.”

A *borsózik* ’<hidegtől, lelki hatástól borzong, lúdbörzik’ alapjelentés(ek)kel van szótárazva (CZF., ÉrtSz., ÚMTsz., Nsz.). Így a *kerimborsózik* jelölheti az egész testet körüljáró borzongást, továbbá magát a |körbejárás| jelentésjegyet. Ha a *kerimbából* ige az elsődleges, amelynek jelentését a beszélők nem ismerték, akkor a *kerimborsózik* is nyilván a szóértelmesítés esete, népetimológia. Hasonlónak tartható a *kerimbabázik* is (l. fentebb a *kerimbabázik* szócikkidézeten).

2.3. A fentebb idézett a szövegfordulások táj szerinti megoszlásában észre vehető, hogy az adatok jobbára a magyar nyelvjárásterület nyugat-, közép- és dél-dunántúli nyelvjárásterületről származnak: Zala (vár)megye: Légrád, Nagykanizsa, Zalabesenyő; Zalaegerszeg, Göcsej, Hetés – Győr-Sopron megye: Győrszentiván – Somogy megye: Nagyszakácsi, Somogyacsa – Veszprém megye: Balatonszepezd, Cserszegtomaj, Gecse. A gyermekjátékkal kapcsolatba hozható szavak másik része északkeleti és székely nyelvjárásterület: Szabolcs-Szatmár megye: Fényeslitke, Kisvárd, Tiszabездé – Bihar vármegye: Bélfenyér, Barkaszó, Fekete-Körös-völgy – Bukovina, Dés, Gyimes, Nagybacon, Székelyföld, Udvarszék. Ez az áttekintés két nagyobb tájegységre vall a vizsgálatba vont szóanyag tekintetében, ebből azonban aligha lehet különösebb következtetést levonni, minthogy az adatok időben és gyűjtési módban is különböznek, továbbá bizonyos esetlegességük ugyancsak fennáll. A KiskSz. a *kerembózsál* igét csak 'kering' jelentésben adatolja („*Ékezdőt kerembózsányi, aztán csak megdöglött*)”, jöllehet a környéken használatos volt, ugyanígy: a somogyi gyermekjátékokról írott munkában nem szerepel a játék (GÖNCZI 1949). A KiskSz. anyagát MARKÓ IMRE LEHEL körülbelül 1955-ig gyűjtötte, az ige a kiskanizsai gyermekjátékokról szóló dolgozatában sem szerepel mint a szóban forgó játék neve, viszont *csikomozás* néven ismertet egy játékot, amelyet leányok játszanak: „Keresztelve kezet fognak, lábukat összevetve megfeszítik a karjukat, és körbe fogognak.” A mellékelt rajzon a GÖNCZI által leírt *kerimbózsza* nevű játék ismerhető föl (MARKÓ 2014: 40).

3. A gyermekjátékot megnevező főnév és igei derivátuma a játék soron történő |keringés|-jegyet tartalmazó szó és a tényleges keringéssel összefüggő testrészt, a láb (*bábó* vagy változatai) megnevezésének együttes előfordulásából alakulhatott (elsőként talán) gyermeknyelvben. A keringést kísérő körülmény a |szédület|, a |kábulat|, a |bóka|, a |bozsorgás| jelentésszavakat tartalmazó szavakkal való kontingencia hasonlóképpen alakíthatta a vizsgált szavakat. Egyes esetekben pedig az értelmesítés éppúgy szerepet játszott, mint az értelmetlenedés más gyermekjáték-kiolvasókban, például SZABÓ (1907: 57) följegyzéséből: „Endi mendi cukormendi | Divi dávi doff.”

A kerimbózsál méhek és pillangók mellett egy pöször is röpköd Babits leírásában. A *pöször* 'poszméh, *Bombus terrestris*', az ÚMTsz. egy adatát tartalmazza (*földi-pöször*) Kuláról, amely Bácska középső részén lévő település a mai Szerbiában, a Tolna megyével való tér- és nyelvkapcsolat nyilvánvaló. A Somoggal földrajzilag is érintkező tolnai városban, Szekszárdon született Babits Mihály megismerhette a *kerimbózsál* igét (és a *pöször* főnevet) még gyerekkorában, esetleg fogarasi tanárkodása idején is. A fentebb említett kisregénye a Dél-Dunántúl és embereinek ábrázolása, ehhez tartozik a tájszóhasználat.

Hivatkozott irodalom

- Babits Mihály 1937. *Hatholdas rózsakert*. Athenaeum, Budapest.
- D. BARTHA KATALIN 1992. Az igeképzés. In: TNyt. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest. 55–119.
- CZF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv / Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.

- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- GÖNCZI FERENC 1948. *Göcsej népköltészete*. Zalai Tudományos Gyűjtemény. Zalaegerszeg.
- GÖNCZI FERENC 1949. *Somogyi gyermekjátékok*. A Dunántúli Tudományos Intézet Kiadványai 12. Kultúra Könyvnyomda, Kaposvár.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KiskSz. = MARKÓ IMRE LEHEL 1981. *Kiskanizsai szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kodolányi János 1973. *Az égő csipkebokor*. 3. kiadás. Magvető Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS MÁRTON 1915. A szófejtő szótárhoz *Magyar Nyelvőr* 44: 210–223.
- KOVÁCS MÁRTON 1917. A szófejtő szótárhoz *Magyar Nyelvőr* 46: 18–24.
- Lázár Ervin 1973. Buddha szomorú. In: *Magyar történeti szövegtár*. <http://nytud.hu/hhc> (2016. 12. 6.)
- LÁZÁR KATALIN 1990. Játéktípusok. A játékok rendje. In: DÖMÖTÖR TEKLA főszerk., *Népzene, néptánc, népi játékok*. Magyar néprajz nyolc kötetben. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988–2011. 6: 344–647.
- MARKÓ IMRE LEHEL 2014. *Válogatott néprajzi és nyelvészeti tanulmányai*. Együtt Kiskanizsáért Egyesület, Nagykanizsa, 2014. 15–76.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan* 1–2. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961–1962.
- MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. [http://corpus.nytud.\[-\]hu/mnsz](http://corpus.nytud.[-]hu/mnsz) (2016. 12. 6.)
- MOKÁNY SÁNDOR 1995. A népetimológia mint szóalkotási mód. *Hungarológia* 8: 3–108.
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–[6]. Főszerk. ITTÉZS NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006–[2016].
- SzT. = Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc. 1975–2014.
- SZABÓ LAJOS 1907. *A nagykanizsai nyelvjárás*. Nyelvészeti Füzetek 48. Athenaeum, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÓRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VÁZSONYI IZIDOR 1900. [Szólások.] *Magyar Nyelvőr* 29: 430.
- VégSz. = *A magyar nyelv szövegmutató szótára*. Szerk. PAPP FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.
- VOLÁK LAJOS 1896. Beszédtörödékek. *Magyar Nyelvőr* 25: 396.

BÜKY LÁSZLÓ
Szegedi Tudományegyetem

ÉLŐNYELV

Nyelvjárási jelenségek hatása általános iskolás tanulók írásgyakorlatára Tornalján

1. Bevezetés. A nyelvjárásokra irányuló kutatómunkák jelentős része kizárólag a beszélt nyelvvvel foglalkozik. Lényegesen kevesebb azon kutatások száma, amelyek a nyelvjárási háttér írásbeli nyelvhasználatra való hatásának vizsgálatára irányulnak. A kisebbségben élő magyarság esetében az anyanyelv elsajátítása korántsem zökkenőmentes folyamat. A szlovákiai magyar közösség kétnyelvű beszélőközösség, s az általa használt nyelvváltozatok kontaktusváltozatok (VANČONÉ 2010: 213), ugyanakkor népnyelvi eredetű regionalizmusok is színezik.

A tanulmány alapjául szolgáló kutatást a tornaljai Kazinczy Ferenc Magyar Tanulmányú Általános Iskolában végeztem. Kutatásom arra irányult, hogy feltérképezzem, milyen mértékben fordulnak elő a vizsgált diákok írásgyakorlatában nyelvjárási jelenségek, s változik-e írásbeli nyelvhasználatuk az általános iskolai képzés felső tagozatának kezdeti szakasza (ötödik osztály) és a képzést záró utolsó (kilencedik) évfolyam között.

Tornalja Szlovákiában, a Besztercebányai kerület Nagyrőcei járásában, Rimaszombattól (Rimavská Sobota) mindössze harminc kilométerre terül el. Szlovákiában az utolsó népszámlálás 2011-ben volt. Az adatok szerint Tornalja összlakosságának száma ekkor 7509 fő. A lakosság 65%-ban magyar, 35%-ban pedig egyéb nemzetiségű: szlovák, roma, cseh, ukrán, ruszin, lengyel, bolgár, zsidó és horvát.

A tornaljai nyelvjárási típusba sorolását illetően kijelenthetjük, hogy az *a* fonéma illabiális [á] és az *á* labiális [ā] realizációja folytán a palóc régióba tartozik. A palóc nyelvjárásterületen belül IMRE SAMU a régi Gömör-Kishont megye területének nyelvjáráseit a középpalóc nyelvjárástípusba sorolta (IMRE 1971: 349–351). A településtől néhány kilométerre található Gice község, amely A magyar nyelvjárások atlaszában a Cssz-20. számú kutatópontként szerepel. Tornalja véleményem szerint a középpalóc és a keleti palóc nyelvjáráscsoportok között helyezkedik el: megfigyeléseim során ugyanis mindkét nyelvjárási hangtani sajátosságaival szembesültem.

2. A kutatásról. A Tornalján végzett kutatómunka három egymásra épülő fázisban zajlott 2011 és 2013 között.

2.1. Az adatközlőkről. BALOGH LAJOS meghatározása szerint az adatközlő az a személy, akit a gyűjtő különböző szempontok alapján kiválaszt, s akitől az adatokat nyeri (BALOGH 2001: 160). Jelen kutatás esetében az adatközlőket az általános iskola ötödik, hatodik és kilencedik osztályos tanulói jelentették. Az adatközlők száma összesen 84. Az ötödik osztályos tanulóakra azért esett a választásom, mert KISS JENŐ megfogalmazása szerint: „a gyerekekben az általános iskola (felső tagozat) idején fejlődik ki a bidialektális nyelvi kompetencia, s ez egybeesik az érték- és előítéletstruktúrák kiépülésével” (KISS 1989: 40). A kilencedik osztályos tanulók vizsgálatát azért tartottam fontosnak, mert

ahogy azt PLETL RITA is megfogalmazta, az alapvető közműveltség színvonalát az általános iskolai képzés alakítja ki, ezért az írásbeli közléskultúra szintjét is érdemes a képzés záró pontján mérni (PLETL 2010: 105).

2. 2. Az adatgyűjtés módszerei. A kutatás első fázisát a szakirodalom feltárása töltötte ki, ezt követően a második fázisban az összegyűjtött adatok feldolgozásával foglalkoztam. Figyelembe véve azt a tényt, hogy az adatgyűjtés hosszú és meglehetősen igényes folyamat, a vizsgálathoz szükséges tollbamondásfüzeteket már a tanév kezdetén összegyűjtöttem. A vizsgálat részét képezte az a nyelvtani gyakorlatokból összeállított feladatlap is, amelyet a diákok tanáruk jelenlétében, a magyar nyelvtan óra folyamán dolgoztak ki.

2. 3. A kérdőíves vizsgálat. A kérdőív segítségével végzett vizsgálat során alkalmazott feladatlap öt feladattípust tartalmazott, megoldásukra eredeti terveim alapján 25 percet szántam. A tanulók között szétosztott feladatlap összeállításában SÁNDOR ANNA, a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Magyar nyelv és irodalom intézetének tanára volt segítségemre. A feladatok összeállításánál azt tartottuk fő szempontnak, hogy a diákok helyesírásában leginkább nehézkesnek tűnő, s leggyakrabban megjelenő hibatípusoknak megfelelő gyakorlatokat állítsunk össze. A kérdőív összeállításánál a kutatás első fázisában nyert eredményekre alapoztam. Ezek alapján tudtam, mely hibatípusok okozzák a legtöbb nehézséget, s melyekre kell különösképpen odafigyelni. A kérdések a következő hibatípusok feltérképezésére irányultak: rövid vagy hosszú mássalhangzóra utaló betűhasználat, szószervezetek kiegészítése a megfelelő ragokkal.

2.3.1. A kérdőíves vizsgálat eredményei. Az alábbi táblázat a kérdőíves vizsgálat eredményeit tartalmazza, osztályokra tagolva, százalékarányban.

1. táblázat

A kérdőíves vizsgálat helyesírási hibaszázalékai

	1. feladat	2. feladat	3. feladat	4. feladat	5. feladat
5. A	30%	23%	27%	7%	13%
5. B	41%	22%	28%	3%	6%
9. A	59%	0%	25%	16%	0%
9. B	56%	0%	31%	0%	13%

2.4. A tollbamondások vizsgálata. A vizsgálat során a három évfolyam tanulóitól összesen 127 füzet állt a rendelkezésemre. Kutatásom során KISS JENŐ 1989-ben, a rábaközi Mihályiban végzett vizsgálatát vettem alapul. KISS a vizsgált hibákat a következő csoportokra osztotta (KISS 1999: 375): 1. a hiba forrása a tanuló nyelvjárásfüggősége; 2. a hiba forrása nem a tanuló nyelvjárási meghatározottsága. Kutatásom során a következő kategóriákat határoztam meg: 1. Nyelvjárási kiejtésfüggő helyesírási hibák; 2. Köznyelvi és nyelvjárási kiejtésfüggő helyesírási hibák; 3. Kiejtéstől független helyesírási hibák.

2.4.1. A tollbamondások helyesírási hibaszázalékai

2. táblázat

Az ötödik A és B osztály eredményeinek összegzése

Nyelvjárási jelenség	A hiba gyakorisága 5. A	A hiba gyakorisága 5. B
A szótagzáró <i>l</i> fonéma kiesése	9%	10%
<i>-ba/-be -ban/-ben</i> helyett	7%	15%
A szótagzáró <i>z</i> fonéma kiesése	4%	14%
Köznyelvi és nyelvjárási kiejtésfüggő hibák	34%	29%
Hosszú msh. köznyelvi rövid msh. helyett vagy hiperkorrekció	33%	29%
Rövid msh. köznyelvi hosszú helyett	13%	13%

3. táblázat

A kilencedik A és B osztály eredményeinek összegzése

Nyelvjárási jelenség	A hiba gyakorisága 9. A	A hiba gyakorisága 9. B
A szótagzáró <i>l</i> fonéma kiesése	11%	9%
<i>-ba/-be -ban/-ben</i> helyett	23%	22%
A szótagzáró <i>z</i> fonéma kiesése	0%	0%
Köznyelvi és nyelvjárási kiejtésfüggő hibák	27%	20%
Hosszú msh. köznyelvi rövid msh. helyett vagy hiperkorrekció	33%	42%
Rövid msh. köznyelvi hosszú helyett	6%	7%

3. A kutatás eredményeinek összegzése. A vizsgálatot egy hipotézis megfogalmazásával indítottam. Feltételeztem, hogy a vizsgált ötödik és kilencedik osztályos tanulók helyesírása bizonyos jelenségek vonatkozásában nyelvjárási meghatározottságú. Hipotézisemet arra alapoztam, hogy miután összegyűjtöttem a tanulók dolgozatait, majd futólag átlapoztam azokat, az esetek többségében a nyelvjárási háttérrel összefüggésbe hozható hibatípusokat véltem fölfedezni. A kutatás első fázisában az ötödik osztályos tanulók dolgozatait vizsgáltam meg. Az ötödik osztályos tanulók esetében hipotézisem igazolódott: a vizsgált helyesírási hibák jelentős része a tanulók nyelvjárási háttérével hozható összefüggésbe. A kutatás második fázisában a kilencedik osztályos tanulók dolgozatainak vizsgálatával foglalkoztam. Feltételeztem, hogy mivel a kilencedik évfolyam az általános iskolai képzést záró évfolyam, a diákok írásbeli dolgozataiban csak elenyésző számban fordulnak elő a nyelvjárási háttérből adódó helyesírási hibák. Feltételezésem a kilencedik osztályos tanulók esetében is igazolódott. – A következőkben kísérletet teszek a kutatás során észlelt hibatípusok előfordulásának magyarázatára.

3.1. Hosszú mássalhangzó használata köznyelvi rövid mássalhangzó helyett. A tanulók dolgozataiban leggyakrabban előforduló hibatípusról van szó. A hibatípus előfordulása véleményem szerint részben a hiperkorrekcióval hozható összefüggésbe. A hiperkorrekció (túlhelyesbítés) a nyelvi attitűdnek egy sajátos megnyilvánulási formája. KISS JENŐ meghatározása szerint hiperkorrekcióról akkor beszélünk, amikor „helytelennek tartott, hibásnak érzett nyelvi formák kerülésének a szándéka, illetőleg tudatalatti mechanizmusa, tehát a stigmatizálódástól való félelem (...), túlhelyesbített, hiperkorrekt formákat eredményez” (KISS 1995: 147). A túlhelyesbítés jelensége a beszélt és írott nyelvben egyaránt előfordulhat. A szakirodalom a *téves visszaiítés*, *(téves) regresszió*, *hiperurbanizmus*, *hiperkorrekció*, *túlzott javítás*, *túlkompensáció* terminusokkal jelöli. A hiperkorrekció általában olyan helyzetekben jelentkezik, amikor a nyelvi rendszeren belül valamilyen bizonytalanság van (KISS 1995: 147). A hiperkorrekt helyesírási hibák összegzése során felkeltették az érdeklődésemet azok a hibatípusok, amikor a tanulók intervokális helyzetben köznyelvi rövid mássalhangzó helyett hosszú mássalhangzót jegyeztek le (*elbeszélő*, *pontossan*). Annak érdekében, hogy kiderüljön, nyelvi bizonytalanság vagy a szóbeli nyelvhasználat írásbeli nyelvhasználatra való hatásáról van-e szó, újabb adatgyűjtési módszerre volt szükség. A felolvasási feladat esetében a diákok egyenként olvasták fel a feladatlapra található öt mondatot, amelyek az említett hibatípus feltérképezésére irányuló kifejezéseket tartalmaztak. Az ötödik A osztály húsz tanulója közül mindössze 2 diák akadt, aki a *repülő* és az *elbeszélő* kifejezésekben a köznyelvi rövid *l* fonémát hosszan ejtette. Az ötödik B osztályban szintén két tanuló ejtette hosszan a köznyelvi rövid *l* fonémát, azonban mindketten szinte azonnal kijavították az elhangzottakat, így ez az adat nem értékelhető, akár nyelvi botlásként is elkönnyvelhető. A kilencedikes tanulóknál három esetben fordult elő, hogy köznyelvi rövid mássalhangzót a diák hosszan ejtett, viszont meg kell említenem, hogy az újraolvasás során már egyikük sem ejtette hosszan az adott kifejezést. Ezt az adatot nem tartom értékelhetőnek, mivel a diákok kijavították a hibát.

Fontos megjegyezni, hogy a felolvasási feladat esetében a tanulókra hatással lehetett az íráskép is, ezért tartottam indokoltnak a képről való meséltetés módszerének alkalmazását. Az ábrák kiválasztásánál azokra a fogalmakra koncentráltam, amelyek a tanulók dolgozataiban is szerepeltek. A vizsgálat eredményeinek összegzése egyértelműen arról tanúskodik, hogy mindhárom évfolyam esetében a diákok a köznyelvi rövid mássalhangzókat nem csupán hosszan jegyzik le, hanem a szóbeli megnyilvánulásuk során is hosszan ejtik. Hosszú mássalhangzó használata köznyelvi rövid mássalhangzó helyett két okból kifolyólag is előfordulhat. Az egyik, hogy a tanuló az adott kifejezést a szóbeli megnyilvánulás során is hosszan ejti. Ebben az esetben a szóbeli és írásbeli nyelvhasználat szoros összefüggéséről beszélhetünk. A hibatípus előfordulásának másik oka a nyelvi bizonytalanságból fakadó túlhelyesbítés.

3.2. Köznyelvi és nyelvjárási kiejtésfüggő helyesírási hibák. Ebbe a csoportba azokat a hibatípusokat soroljuk, amelyeket a köznyelvben és a nyelvjárási formában is egyformán ejtünk (*lesz, egy*), valamint azokat a kifejezéseket, melyekben érvényesül valamilyen fonetikai törvény, esetünkben többnyire részleges hasonulás (*azonban, különben*). Ezekben az esetekben egyértelmű az összefüggés a szóbeli és az írásbeli nyelvhasználat között. Amennyiben a tanuló nem ismeri a helyesírást valamely alapelvét, előfordulhat, hogy az adott kifejezést olyan formában fogja lejegyezni, ahogy azt hallja.

3.3. Rövid mássalhangzó jelének használata köznyelvi hosszú mássalhangzó jele helyett. A dolgozatokban magas számban fordult elő rövid mássalhangzó jelének használata köznyelvi hosszú mássalhangzó jele helyett (*mondogaták, felmeni*). A hibatípus előfordulásának egyik lehetséges okaként ismét a szóbeli és írásbeli nyelvhasználat összefüggését tartottam. A hipotézis megerősítésére szükséges volt a diákok körében végzett passzív megfigyelés, mely során a diákok között elvegyültem, hogy spontán beszédüket tanulmányozzam. Spontán beszéden a tanulók azon megnyilvánulásait értem, melyeket a tanítási órák közötti szünetekben, az egymással való kommunikáció során használnak. A spontán beszéd megfigyelése során nem találkoztam olyan esettel, hogy a tanuló a szóbeli megnyilatkozásában köznyelvi hosszú mássalhangzó helyett rövid mássalhangzót használna. Ebben az esetben tehát valószínűnek tartom, hogy a tárgyalt hibatípus esetében kizárható a szóbeli és írásbeli nyelvhasználat összefüggése. A hibatípus előfordulásának gyakoriságát a tanuló nyelvi, illetve helyesírási bizonytalanságának tulajdonítom.

3.4. Az *l* fonéma kiesése a *-ból/-ből, -ról/-ről* ragok végéről. Az *l* fonéma kiesésének (elhagyásának) jelensége egyértelműen a szóbeli és írásbeli nyelvhasználat szoros összefüggését mutatja (*osztálybó, beszédjérő*). A gyermek először a beszédet sajátítja el, s csak később az írást. A tornaljai nyelvjárásban az *l* fonémát nem mindig ejtik. Amennyiben a kisgyermek az adott kifejezést nyelvjárásias formában tanulja meg, az írás elsajátítása után is ilyen formában fogja lejegyezni. Az *l* fonéma eltűnése más nyelvjárásokban is előfordul. Az alábbi hibatípusok előfordulását szintén ezzel a magyarázattal indoklom.

3.5. A *-ba/-be* határozórag használata *-ban/-ben* helyett. A *Hol?* kérdésre felelő szavakban a *-ban/-ben* határozóragokat *-ba/-be* alakkal helyettesítették (*koromba, barlangokba*). Általános nyelvjárás jelenségként tartjuk számon.

3.6. A *z* fonéma kiesése *-hoz/-hez/-höz* rag végén. A vizsgálat során néhány esetben előfordult a *z* fonéma kiesése rag végén (*felekezetéhe, megméréséhe*). A jelenség más nyelvjárásokban is előfordul.

3.7. Hangkivetés, valamint az *-rt* hangcsoport eltűnése rag végén. A tornaljai nyelvjárásban gyakori a hangkivetés, s erre a jelenségre a vizsgált dolgozatokban is volt néhány példa (*majnem*). Jellemző továbbá a szóvégi *-rt* lerövidülése vagy eltűnése (*azé*). Kivételt képeznek bizonyos elhomályosult ragos alakok (*mert*). A tárgyalt jelenség más nyelvjárásokra szintén jellemző.

4. Kutatómunkám során arra törekedtem, hogy az adatok összegyűjtésével és a vizsgálati eredmények lehető legpontosabb interpretációjával olyan tanulmány szülessen, amely a gyakorlatban is jól felhasználható. Tornalja településről mind az általános, mind az alkalmazott nyelvjárás kutatás terén meglehetősen kevés adatunk van. Hasznosnak tartanám, ha a vizsgált térségben dolgozó tanárok folytatnák az ehhez hasonló kutatásokat, s a magyar nyelv és helyesírás tanítása során – a pozitív nyelvjárás tudat megerősítése mellett – az ily módon feltárt írásbeli hibatípusok kiküszöbölésére is kellő figyelmet fordítának (vö. még: PÉNTEK 2002; BODA 2011; HANICZKO 2012).

Kulcsszók: palóc nyelvjárás, alkalmazott dialektológia, nyelvjárás háttér hatása a helyesírára, helyesírás-tanítás, Tornalja.

Hivatkozott irodalom

- BALOGH LAJOS 2001. A nyelvjárási anyaggyűjtés. In: MDial. 157–174.
- BODA ANNAMÁRIA 2011. A helyesírás tanítása nyelvjárási háttérű tanulók számára. *Anyanyelv-pedagógia* 2011/3. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=333> (2016. 04. 21.)
- HANICZKO ANNA 2012. A nyelvjárási háttér hatása a tornaljai alapiskolások helyesírására. In: PRESINSZKY KÁROLY – VARGOVÁ ZUZANA szerk., *Cesty k vede. Utak a tudományhoz*. Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra, 33–42.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 1989. Egy nyelvészociológiai szempont a dialektológiában: az életkor. *Magyar Nyelv* 85: 40–47.
- KISS JENŐ 1995. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 1999. Az anyanyelvoktatás, a nyelvjárások és a nyelvjárási háttérű iskolák. *Magyar Nyelvőr* 123: 373–382.
- KISS JENŐ szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KOZMÁCS ISTVÁN – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ szerk. 2010. *Közös jövőnk a nyelv II. Nyelvtudomány és pedagógia*. FŠŠ, UKF, Nyitra.
- MDial. = *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- PÉNTÉK JÁNOS 2002. A nyelvi környezet és a helyesírás. *Magyar Nyelvőr* 126: 257–262.
- PLETL RITA 2010. Az anyanyelvoktatás helyzete Erdélyben. In: KOZMÁCS ISTVÁN – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ szerk. 2010. 105–115.
- VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ 2010. Attitűdök a szlovákiai magyar pedagógusok nyelvhasználatában. In: KOZMÁCS ISTVÁN – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ szerk. 2010. 213–220.

The effect of dialect phenomena on the spelling habits of primary school children in Tornalja

The present study is aimed at the exploration of the written language use of 11 to 15-year-old schoolchildren living in Tornalja (Slovakia), a settlement of the Palóc dialect region. On the basis of school essays written by 11-year-olds and 15-year-olds, as well as in a questionnaire study, I tried to find out whether dialect has an effect on the pupils' writing habits (spelling proficiency) and if it does, to what extent. The paper gives a detailed analysis of the types of spelling mistakes that occurred, attempts to explain them, and draws the reader's attention to the practical applicability of other similar studies.

Keywords: Palóc dialect, applied dialectology, the effect of dialect background on spelling, the teaching of spelling, Tornalja (Slovakia).

HANICZKO ANNA
Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra

SZEMLE

Hendrik J. Kockaert – Frieda Steurs eds., Handbook of Terminology Volume 1.

John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2015. 539 lap

A modern tudományosságban az interdiszciplinaritás fontossága tagadhatatlan: az egyes tudományterületek nem egymástól szigorúan elhatárolva léteznek, sokkal inkább kölcsönhatásban állnak, kitekintenek egymásra és felhasználják egymás tudományos eredményeit. A terminológia már önmagában is interdiszciplinaritást képvisel. Alapjaiban kapcsolódik a nyelvészethez, hiszen mindig egy adott szaknyelvet vizsgál, emellett elválaszthatatlanul kötődik az adott szakterülethez, mindezek mellett pedig szem előtt kell tartania az aktuális társadalmi, politikai, technológiai stb. változásokat és igényeket is.

Ez a fajta sokszínűség és tudományköziség az egész terminológiai kézikönyvet áthatja. A szerkesztők nemcsak azt tűzték ki fő célul, hogy a kötet átfogó és modern terminológiai ismereteket közvetítsen, de összefoglaló és közvetlen hozzáférést is kívánnak biztosítani a terminológiához köthető különféle témakörök, gyakorlati jellegű ismeretek és módszerek széles skálájához a lehető legszélesebb közönség számára. Ez a közönség kikerülhet egyrészt a közvetlenül a terminológiával foglalkozó diákok, kutatók, oktatók és szakemberek közül, de a kötet más területek, így a különféle természettudományok vagy akár a jog szakértői számára is sok érdekességet tartogathat, és olyan rokon nyelvészeti területekkel is érintkezik, mint a fordítás- és szerkesztéstudomány, interkulturális nyelvészet, szociolingvisztika stb.

A kézikönyv bevezetőjében és előszavában a szerkesztők igyekeznek összefoglalni azokat a legfontosabb jellemzőket, irányvonalakat és módszereket, amelyek a terminológiát az utóbbi pár évtizedben jellemezték. Felvázolják azokat az esetleges kihívásokat is, melyekkel a tudományterületnek valószínűleg szembe kell néznie a közeljövőben. Fontosnak tartják leszögezni, hogy a terminológia olyan sokoldalú tudományággá nőtte ki magát, mely saját jogán létezik, és nemcsak olyan nyelvészeti irányzatoktól merít(ett), mint a számítógépes és korpusznyelvészet, a szociokognitív és szociokommunikatív nyelvészet vagy a keretszemantika, hanem olyanokból is, mint a mesterséges nyelvészet vagy a nyelvi tervezés. Maga a terminológia mint tudományág heterogén, állandóan változik, és számtalan megközelítést nyújt a standardizáló-előírótól egészen a prototípus és felhasználó alapú irányzatokig. A kézikönyv a jelenkori terminológia legfontosabb újdonságainak a felhasználó-központú és felhasználóbarát megközelítések megjelenését, legrelevánsabb feladatainak az online korpusz világának felderítését és a különböző szakterületek közötti hatékony kommunikáció megteremtését tartja.

A szerkesztők a bevezetésben fontosnak tartják kiemelni, hogy a terminusok – vagyis az egyes szaknyelvek lexikai komponensei – mindig elméleti és technikai újítások és változások eredményeképp jöttek létre. Az új tudományos koncepciók, eszközök és ötletek megjelenése megváltoztatja az egyes szakterületek fogalmi és gyakorlati környezetét, e folyamatok pedig természetesen bővítik az adott terület szókincsét is. A terminológia te-

rületén végbemenő elméleti és gyakorlati változások párhuzamba állíthatók a tudományos és technológiai környezetben történt változásokkal. Jelen kézikönyv különösen fontos és hasznos lehet amiatt is, hogy a terminológiai kutatások legfrissebb eredményeiből merít, épp ezért az adott diszciplínák elméleti és gyakorlati hátterének kulcsfontosságú fejlődési folyamataival egyszerre vizsgálható.

A terminológiai kutatások és a nyelvészet közötti kapcsolatban is alapvető változásoknak lehetünk tanúi. A 20. század második felében a terminológia és a kortárs nyelvészeti kutatások közötti kapcsolódási pontok száma meglehetősen behatárolt volt. Ennek egyik oka, hogy a terminológia mint önálló kutatási terület is hajlamos volt szigorúan korlátozódni a WÜSTER-féle hagyományos terminológiaelméletekre (később ebből alakult ki a 60-as években a terminológiai kutatások fő elméleti kerete). Másrészt a század második felének meghatározó nyelvészeti irányzatai és trendjei több szempontból is szembekerültek a terminológiával, hiszen az a szintaxis vizsgálata helyett a lexikont helyezte előtérbe, az univerzális vagy elméleti problémák helyett elsősorban gyakorlati és nyelvspecifikus beállítottság jellemezte, ezenfelül pedig nagyban támaszkodott a strukturalista alapú lexicológiára is (ez utóbbi tény még inkább eltávolította a generatív meghatározottságú elméleti irányzatoktól). E folyamatokkal egyidőben azonban alaposan megváltozott az elméleti nyelvészet helyzete is. A posztchomskyánus és a funkcionális-kognitív irányzatok megjelenésével a terminológia és a nyelvészet közötti szakadék egyre szűkebbé vált. A lexikon tanulmányozása nemcsak a posztchomskyánus irányzatokkal kapott új lendületet, hanem olyan nyelvészeti iskolák és megközelítésmódok előtérbe kerülésének köszönhetően is, mint a kognitív nyelvészet, a prototípus-elmélet, a konceptuális metaforaelmélet, a keretszemantika (és általánosságban a lexikális szemantika), a poliszémia kutatás és a természetes nyelvek iránti egyre nagyobb érdeklődés.

A lexikon felé irányuló megnövekedett érdeklődés nemcsak a terminológiai kutatások és az elméleti irányzatok közötti szakadék áthidalására jó lehetőség, hanem kihívás is egyben. Arra készíti a kutatókat, hogy olyan új utakat keressenek, mellyel az újabb leírási módszerek beépíthetők az eddigi kutatásokba, és hogy újragondolják a szaknyelv sajátosságait más nyelvhasználati formákhoz viszonyítva.

A bevezető fejezeteket azzal a fontos megjegyzéssel zárják a kézikönyv szerkesztői, hogy a terminológiai fejlődés technológiai változásai és kihívásai talán még szembetűnőbbek, mint az elméleti oldaléi. Itt elsősorban a digitális forradalom meghatározó szerepét emelik ki, hisz egyrészt a digitális szövegek bőséges választéka példátlan számú dokumentumot kínál a terminológia kutatóinak: minden eddiginél több szöveg válik elérhetővé a terminológiai leírások és elemzések számára. Ez a folyamat lehetővé teszi az együttműködést a korpusznyelvészettel és a számítógépes nyelvészettel, másrészt a digitális környezet megváltoztatja a nyelvhasználati szokásokat is. Az interneten fellelhető szakirányú információk széles körű elérhetőségével a szaknyelv is szélesebb rétegek számára válik elérhetővé: a digitálizált források sokkal több nyelvhasználóhoz jutnak el, mint a csak a szakértők által forgatott, hagyományos papíralapú dokumentumok. Ennek következtében a szaknyelv a nyelvközösségen belüli megosztottságát tekintve egyre kevésbé „szakosodott”.

Tartalmi keretét tekintve a Terminológiai kézikönyv egy, az előzetes tervek szerint öt kötetből álló sorozat első része. Az itt bemutatott első kötet általánosságban a terminológia fontos alapelveit, kérdéseit járja körül, szem előtt tartva azokat a módszertani

és szemléletmódbeli újdonságokat, melyek segíthetik a kutatókat korunk megváltozott adatfeldolgozási folyamataiban.

Az első kötet hat nagyobb fejezetből áll: 1. A terminológiai fejlesztés alapjai, 2. Módszerek és technológia, 3. Kivitelezés és minőségbiztosítás, 4. Esettanulmányok, 5. Nyelv és terminológia: nyelvi tervezés és nyelvpolitika, 6. Terminológia és kultúráköziség. A hat nagyobb fejezet összesen 25 cikket takar, ezek meglehetősen változatos tartalmakat, problémaköröket és tudományterületeket járnak körül. Az egyes fejezetek tartalmilag fokozatosan haladnak az általánostól a specifikus felé (vagyis míg az első három fejezet viszonylag általánosabb terminológiai kérdéseket boncolgat, addig a kötet második fele már esettanulmányokkal és konkrét problémakörökkel foglalkozik). Így a legtöbb tanulmány (tíz) értelemszerűen az első fejezetben kapott helyet, míg az utolsó három nagyobb fejezet csak két-két, illetve egy tanulmánnyal képviselteti magát.

Az első nagyobb fejezet, A terminológiai fejlesztés alapjai elsősorban olyan korszerű elméleti keretek közé igyekszik helyezni a terminológiát, mint a kognitív nyelvészet és a prototípus-elmélet (PIUS TEN HACKEN, *Terms and specialized vocabulary: Taming the prototypes*), a keretszemantika (PAMELA FABER, *Frames as framework for terminology*) vagy épp a modern lexikográfia (KYO KAGEURA, *Terminology and lexicography*). Érdekes jelenség, hogy a fejezetben kiemelt szerepet kap a szaknyelvhez és a terminusokhoz köthető definíciók tárgyalása. A már említett PIUS TEN HACKEN-tanulmány azt (is) vizsgálja, hogyan lehet a prototípus-elmélet élelten határait és skaláris értékfelfogását összeegyeztetni a terminológiai definíciók gyakran szigorú meghatározottságával és elsősorban elégséges és szükséges feltételeken alapuló jellegével. GEORG LÖCKINGER, HENDRIK J. KOCKAERT és GERHARD BUDIN írása (*Internsional definitions*) elsősorban praktikus segítséget kíván nyújtani a nyelvészeknek és hasonló szakkutatóknak, hiszen munkájuk során gyakran kényszerülnek arra, hogy maguk is intenzionális definíciók formájában fogalmazzák meg a terminológiával és szövegalkotással kapcsolatos szaktudásukat; HENRIK NILSSON pedig arra hoz példákat, melyek azok a helyzetek és témakörök, ahol még mindig van létjogosultsága az extenzionális definíciók használatának (*Enumerations count: Extensional and partitive definitions*). Bár e fejezet döntő részben elméleti alapvetést tűz ki feladatául, gyakorlatiasabb szempontú tanulmányok is helyet kaptak benne. LOIC DEPECKER (*How to build terminology science?*) tanulmányában annak a fontosságát tárgyalja, hogy szükség van egy olyan önálló szaknyelv létrehozására a terminológiában belül is, mely reflektálni képes a tudományág elméleti alapjaira; CLAUDIA DOBRINA pedig részletesen bemutatja hogyan épül fel, milyen lépéseket követ, milyen szempontok alapján szerveződik egy úgynevezett terminológiai projektmunka (*Getting to the core of a terminology projekt*).

A kötet második, Módszerek és technológia címet viselő fejezete a kézikönyv már egy olyan gyakorlatiasabb egysége, melynek tanulmányai nemcsak a konkrét technikai eszközökről és módszerekről adnak részletes információt, de bevezető fejezeteikkel általános terminológiai ismereteket is közvetítenek, jól illeszkedve ezzel az első nagyobb fejezethez. A tárgyalt módszerek és eszközök között megjelennek azok a számítógépes eszközök, melyek a terminusok automatikus szövegbeli kinyerésére tesznek kísérletet (KRIS HEYLEN – KIRK DE HERTOG, *Automatic Term Extraction*), a terminológiai kutatásokhoz (is) felhasználható digitális eszközök és szoftverek (FRIEDA STEURS – KEN DE WACHTER – EVY DE MALSCHE, *Terminology tools*), a terminológiai koncepciómodellezés számítógépes mo-

dellezés segítségével (BODIL NISTRUP MADSEN – HANNE ERDMAN THOMSEN, Concept modeling vs. data modeling in practice), valamint a terminológia a természetes nyelvek közötti gépi fordításban és fordítómemóriában (PETER REYNOLDS, Machine translation, translation memory and terminology management).

A következő, Kivitelezés és minőségbiztosítás című rész kétségkívül a kötet leggyakorlatiasabb fejezete, hiszen elsősorban olyan tanulmányok kaptak itt helyet, melyek azt vizsgálják, hogy az előző fejezetekben megismert alapfogalmak és eszközök hogyan ültethetők át a gyakorlatba. BARBARA INGE KARSCH a crowdsourcing jelenségét igyekszik adaptálni a terminológiára; megvizsgálja, hogy a *crowdsourcing* alatt értendő emberi közreműködés és tudásmegosztás milyen előnyökkel és hátrányokkal járhat, ha terminusokat érintő kérdésekben alkalmazzák (Terminology work and crowdsourcing: Comint to terms with the crowd). LYNN BOWKER a terminológia és a fordítás kapcsolatát vizsgálja, szem előtt tartva azokat a kihívásokat, melyekkel szembe kell néznie a fordítónak az esetleges terminológiát érintő kérdésekben (Terminology and translation), SILVIA CERELLA BAUER pedig az első fejezetben megismert terminológiai projektek gyakorlati kivitelezését fejti ki (Managing terminology projects). MONIKA POPIOLEK azt vizsgálja, hogy professzionális munkakörnyezetben milyen feltételek és lépések kelljenek egy hatékony terminológiai projekt kivitelezéséhez és a hatékony lektorálási folyamatokhoz (Terminology management within a translation quality assurance process), de a kereskedelmi és a piac vezérelte szektorokban felmerülő kérdések és problémák is ebben a fejezetben kapnak helyet (KARA WARBURTON, Managing terminology in commercial environments).

A három rövidebb zárófejezet a korábbi egységek általánosabb és gyakorlatiasabb tematikájával ellentétben már a terminológiát érintő egészen szűk részproblémákat és konkrét eseteket dolgoz fel. A negyedik, Esettanulmányok című rész egyik tanulmányának szerzője részletesen bemutat egy olyan ingyenes, online kétnyelvű (portugál–angol) lexikai forrásadatbázist, amely kifejezetten jogi terminológiát fed le (JANINE PIMENTEL, Using frame semantics to build a bilingual lexical resource). A fejezet másik tanulmánya arra a jelenségre hívja fel az olvasó figyelmét, hogy mivel az egyes, főleg modern technológián alapuló szolgáltatások nem korlátozódnak egy régióra vagy országra, az ezekhez tartozó terminológiát is át kell ültetnünk a megfelelő környezetbe; gondoljunk csak a különféle termékspecifikációkra, leírásokra és használati útmutatókra, dokumentációkra (KLAUS-DIRK SCHMITZ, Terminology and localization). A nyelvpolitikát tárgyaló fejezetben (Terminológia: tervezés és politika) két olyan tanulmányt találunk, mely két- és többnyelvű nyelvközösségekben mutatja be a terminológia nyelvpolitikán belüli helyét. Az első ide tartozó tanulmány a Dél-Afrikai Köztársaság posztapartheid nyelvpolitikai programjában vizsgálja a terminológia helyét és szerepét, illetve bemutatja az eddig elért eredményeket, a nyelvpolitikai-terminológiai elképzelések bevezetésének nehézségeit és az ezek megoldására született szociolingvisztikai paradigmákat (BASSEY E. ANTIA, Language policy and terminology in South Africa). A másik tanulmány szintén többnyelvű közösségből hoz példát (NELIDA CHAN, Language policies and terminology in Canada); elsősorban azokat a nyelvi tervezést és nyelvpolitikát érintő kihívásokat listázza, amelyek kapcsolódnak a szaknyelv(ek)hez, és amellyel a többnyelvű Kanadának a különböző szinteken szembe kell néznie. Az utolsó, legrövidebb fejezet, a Terminológia és kultúrákötés az egyetlen olyan tanulmány, amely a terminológia társadalmi és szervezési kontextusait mutatja be (ANJA DRAME, The social and organizational context of terminology work: Purpose, environment and stakeholders).

A Terminológia kézikönyv logikus felépítésű, könnyen átlátható munka, amelynek legnagyobb erénye, hogy úgy mutat be nagy alaposággal egy diszciplínát, hogy közben nem feledkezik meg annak legfrissebb eredményeiről és kihívásairól. Ahogy a szerkesztők maguk is elismerik, a kötet épp egy nagy változást hozó korszak közepén kívánja körbejárni a terminológiát, melyet a ránehezedő kihívások éppúgy meghatároznak, mint az eddig felmutatott eredmények. A kézikönyv remélhetőleg hosszú ideig referenciaként szolgálhat majd a terminológiát érintő kutatások számára, nemcsak azért, mert rendszeresen széles képet ad a kortárs kutatásokról, hanem mert az egész diszciplína elméleti és gyakorlati színtereit a maga változásában láttatja. Izgalmas idők várhatók a terminológiában, ez a könyv pedig jól érzékelteti ezeket a változó időket.

GYÓI RENÁTA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai

Tanulmánykötet Zsilka János professzor (1930–1999) tiszteletére

Szerk. Ladányi Mária, Hrenek Éva. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék,
Budapest, 2016. 275 lap

Kétségtelen, hogy ZSILKA JÁNOS munkássága szerves része a magyar nyelvről való gondolkodásnak. Az azonban már kétséges, hogy ugyanilyen szerves része-e a magyar nyelvről folytatott tudományos diskurzusnak. Az ismertetett kötet szerkesztői, szerzői ezen kívántak változtatni, két célt tűzve ki maguk elé: meghatározni a szerves-dialektikus nyelvelmélet „tudománytörténeti értékét”, valamint rámutatni e kiindulópont mai hasznosíthatóságára napjaink nyelvéírásában. A tanulmánykötet tehát valódi hermeneutikai vállalkozást próbál teljesíteni azzal, hogy a szerves-dialektikus nyelvelméletet hagyományként mutatja fel az olvasók számára, továbbá azzal, hogy ZSILKA JÁNOS összetett modelljének valódi megértését nem valamilyen külsődleges tárgy vizsgálataként, hanem egy „hagyománytörténetbe való bekerülésként” (GADAMER 2003: 325) kezdeményezi. Saját olvasói élményem mindenekelőtt az volt, hogy a tanulmányok szerzői egytől egyig megtapasztalták a hagyomány megértésének kétarcúságát, az ugyanis egyfelől „önmagunk újrafelismerése, (...) a hagyomány teljesen elfogulatlan magunkhoz alakítása”, ugyanakkor egyúttal ápolás is, amely „nem kevésbé szabad viszonyulás, mint a hirtelen fordulat és az újítás” (GADAMER 2003: 316). Mindannyian, akik ZSILKA JÁNOS életművéhez fordultak ebben a kötetben, ezt a megőrző megértés, illetve a fenntartó továbbalakítás jegyében tették. Következésképpen a munka méltó örököse a nagy előd tevékenységének, és rendkívül termékenyen tesz kísérletet a mai magyar nyelvtudományi diskurzus hagyománytörténeteseken keresztüli megújítására. Akkor járok el magam is helyesen, ha a tanulmányokat nem önmagukban próbálom meg bemutatni, hanem abból a perspektívából tekintek a kötet egészére, amely ZSILKA munkásságát a mai magyar nyelvészet élő hagyományaként kívánja felmutatni, és ha e vállalkozás sikerét is a hagyománnyá tétel eredményessége alapján vonom meg. Ez ugyanis sokkal nehezebb feladat, mint pusztán felidézve bemutatni a szerves-dialektikus nyelvelmélet téziseit vagy egyes részleteit: nem

elég párbeszédbe kerülni ZSILKÁval (együtt, párhuzamosan beszélve vele a magyar nyelv jelenségeiről) – dialógust kell kialakítani, a „valódi kommunikációs partner” (GADAMER 2003: 397) rangját előlegezve meg neki, és ez bizony helyenként a vitatás és változtatás aktusát is szükségessé teszi. Az ismertetett tanulmánykötet egésze élő párbeszédben áll a függetlenben közölt kerekasztal-beszélgetés és személyes emlékezések révén is megidézett professzorral, és igazi erénye a munkának, hogy számos ponton dialógust is folytat vele, amely igen nagy hozzájárulás a magyar nyelvtudománynak.

Az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének egykori tanszékvezetője maga is benne állt egy több ezer éves tradícióban, miként erre VLADÁR ZSUSZA tanulmánya rámutat: a nyelvleírás alapkérdéseit a klasszikus európai grammatikákig visszanyúlva vetette fel, tehát a hagyományból mintegy kitekintve mutatta be újszerű válaszait. Ez a példa hatott ösztönzően azokra a szerzőkre, akik nem a szerves-dialektikus nyelvelmélet szűkebb értelemben vett területét, a nyelvi szerkezetek egymáshoz való viszonyát vizsgálják, hanem kitekintenek az ókori retorika (VLADÁR ZSUSZA), a nyelvtipológia (HAVAS FERENC), a kommunikációelmélet (SPANNRAFT MARCELLINA) vagy az etimológia (HORVÁTH KATALIN) kutatási terepére. E tanulmányokban közös, hogy ZSILKA JÁNOS nyelvelméletének szemléletmódját (dialektika és a szerkezet típusok kapcsolata), vagy annak kitüntetett fogalmait (mint a *pars pro toto* elve, a jelentésintegráció és a tulajdonképpeni jelentés) adaptálják új jelenségek leírására. Amikor arra látunk példát, hogy 1. az ókori retorikai művek is termékeny kezdőpontjai lehetnek nyelvhasználati jelenségek rendszerszerű leírásának; 2. a szerkezetek szerves rendszerének rekonstruálása mintát adhat a nyelvtípusok történeti összefüggéseinek feltárására (megkerülve mindennemű értékalapú levezetést); 3. a többszoros kommunikációs folyamat elemezhető és ugyanakkor együttesen értelmezhető a zsilikai jelentéskomponensek és a jelentésintegráció alapján; illetve hogy 4. a megnevezés nyelvi aktusának háttérében a jelentésintegráció szinkdochikus és a *pars pro toto* elvén alapuló folyamata áll, akkor egyúttal a hagyomány aktív megőrzését figyelhetjük meg, amely egyértelművé teszi, hogy az életmű lezárulta nem jelenti a szemléletmód zártságát, és éppen a hagyománnyá tétel során válik nyitottá a korábbi rendszer. Ennek során azonban érdemes ügyelni arra, hogy amikor kikerülnek a fogalmak a szerves-dialektikus nyelvleírás autentikus közegéből, és tágabban vonatkoztatják azokat más, esetenként nem közvetlenül nyelvi jelenségekre is, fennáll a parttalanság veszélye. Hiszen például kellő távlatból tekintve gyakorlatilag bármely kommunikációs viselkedés tekinthető jelentésintegrációnak, ez ugyanakkor feloldja a fogalom eredeti pontosságát. Ez esetben felmerül, hogy bár együtt beszélünk a nagy előddel, de nem ugyanarról beszélünk, mert (már) nem ugyanazt értjük a fogalmak alatt. Hasonló a helyzet akkor, amikor ZSILKA rendszerét összehangolhatónak véljük más korokból származó munkákkal: a *quintilianusi proprium* jelentés ugyan sok átfedést mutat a tulajdonképpeni jelentés fogalmával, ám az utóbbi szerves viszonyban áll a metaforikussal, míg az antik retorikában a szó szerinti jelentés az egyirányú levezetés kiindulópontja. Vagyis ezúttal az összekapcsolás el is fed valamit a zsilikai rendszer árnyalt fogalomhasználatából, noha a kapcsolat lehetőségének felmutatása mindenképpen fontos. (Megjegyzendő, hogy a tulajdonképpeni jelentés azonosíthatósága a szó szerinti/literális jelentéssel korántsem egyértelmű, e tekintetben a tanulmányok között némi feszültség figyelhető meg (lásd TOLCSVAI NAGY GÁBOR, illetve ANDOR JÓZSEF és VLADÁR ZSUSZA írásait). Ez azonban jótékony feszültség, amely további pontosításra, árnyaltabb fogalomhasználatra és recepcióra ösztönözhet.)

Már a kötet előszava is kijelöli a szerves-dialektikus nyelvelmélet tudománytörténeti pozícióját, a tanulmányok pedig szinte kivétel nélkül megállapítják, hogy ZSILKA JÁNOS nyelvelmélete „párhuzamba állítható” a funkcionális kognitív nyelvészettel, annak „előfutaraként ismerhető el”, voltaképpen „kognitivistá jellegű keretben” vizsgálódott. Ez tehát az összeállítás egyik fő tézise: ZSILKA nyelvről való gondolkodása leginkább a mai kognitív nyelvészet felől tekinthető és tekintendő hagyománynak. Eltérőek azonban azok a stratégiák, amelyekkel ez a retrospektív hagyománytörténet kibontakozik. IMRÉNYI ANDRÁS a kétféle nyelvelméleti kiindulópont közötti párhuzamok alapján mutatja be mondatípusok funkcionális kognitív leírására kidolgozott saját javaslatát. A nyelv szerves-dialektikus magyarázata valóban sok ponton támogatja az új javaslatot, a mondatípusok rendszerének szerves jellege pedig visszamenőleg is kidomborítja a hagyomány egy fontos aspektusát. Ám az elméleti előfeltevések közötti eltérések deklarált háttérbe tolása néhol inkább további kérdésekhez vezet. Egy példa: mivel ZSILKA JÁNOS megfogalmazásában „nyelvi-logikai általánosítás” vezet el a hipotetikus rendszerhez, amelyből „az egymással konkrét összefüggésekben álló mondatok deduktíve levezethetők” (ZSILKA 1975: 12), nem tisztázott kellőképpen, hogy a hipotetikus és a konkrét jelentés kapcsolata megfeleltethető-e a séma és a megvalósulás kognitív nyelvtan által tételezett dinamikus kölcsönviszonyának. A jelentések közötti dinamikus mozgás a szerves-dialektikus modell inherens tényezője, miközben magának a leveleztésnek a magyarázatbeli státusa, illetve a hipotetikus jelentés kialakulása és funkcionálása elbizonytalanítja a megfeleltethetőséget. Ezért a hipotetikus jelentés sémaként történő azonosítása további kutatásokat tesz szükségessé. Ugyancsak a szerves rendszer kialakítása vezet el az alapbeállítás, a legegyszerűbb mondatípus kijelöléséhez, amelyet IMRÉNYI ANDRÁS a kijelentő mondatban talál meg. Érvei igen meggyőzőek, ám a polaritás kapcsán felvethető, hogy vajon valóban szükségszerű-e egy jelenet affirmatív reprezentálása a tagadás feldolgozásához: empirikus tesztek sora vizsgálja ezt a kérdést (I. HASSON–GIORA 2007: 307–308), és igen változatos eredményeket mutatnak fel konkrét és absztrakt állítások, illetve különböző jelentésű melléknevek vizsgálatával. Vagyis a szerves-dialektikus nyelvelmélet kétségkívül sok ponton támogatja a kognitív nyelvészeti rendszeralkotást, ám legalább ennyire fontos hozzáadéka lehetne e kapcsolatnak, ha újabb empirikus vizsgálatokat ösztönözne, nem korlátozódva elméleti következtetésekre.

LADÁNYI MÁRIA tanulmányában az igék jelentésrendszerét vizsgálja, a jelentések alakulását mutatja be, láthatóvá téve a kettős mozgásokat, a jelentések folyamatos újraértelmezését. Látványosan és részletesen taglalja a szerves nyelvelmélet dinamikus személelmódját, és meggyőzően érvel amellett, hogy a mai kognitív nyelvészeti kutatások sikerrel hasznosíthatják mind ZSILKA JÁNOS fogalmait, mind az általa kidolgozott elemzéseket. Ezúttal is felmerülhet azonban az olvasóban, hogy a jelentések mint mentális reprezentációk vizsgálata nélkül a dialektikus rendszer fogalmai, jelentésszintjei kizárólag a leírásban tételeződnek-e, vagy van elmebeli realitásuk is. Összességében meg kell állapítani, hogy a szerves-dialektikus nyelvleírás nem általában véve a kognitív nyelvészettel, hanem annak bizonyos irányzataival, leginkább a kognitív nyelvtannal tűnik igazán összehangolhatónak. Amint a nyelvi jelentések kutatása az elmebeli vagy a közönségen belüli reprezentáltság kérdéseit veti fel (hol és hogyan adódnak ezek a jelentések, jelentéskomponensek a nyelvész leírásán túlmenően), márpedig a kognitív nyelvészet számos ága (a nyelvi szerkezetek létrehozásának és megértésének kísérleti vizsgálatától a kognitív korpusznyelvészetig) e kérdések köré szerveződik, ZSILKA rendszere inkább

vizsgálандó hipotézisek megfogalmazásában hívható segítségül. Hasonló benyomásai támadhatnak az olvasónak HRENEK ÉVA tanulmánya kapcsán, amely az igei vonzatkeret változásának szemantikai motiváltságát mutatja be. Az igen alapos és részletgazdag leírás a metaforizálódás folyamatát tárgyalja, legfőbb tézise, hogy a vonzatkeret átalakulásának hátterében jelentésintegráció áll. A szerző nem törekszik a kognitív nyelvészeti eszköztár mozgósítására, és ez nem csökkenti kutatása érvényességét. Így azonban még szembetűnőbb, hogy egyfelől a metaforizációra adott példáinak egy része sokkal inkább metonimikus jelentésváltozás (miként erre VLADÁR ZUZSA is felhívja a figyelmet tanulmánya 13. lábjegyzetében), amelynek megkülönböztetése talán az eredeti modellt is pontosíthatná; másfelől az elemzések során megadott jelentések az intuíción veszélyét hordozzák, hiszen nem derül ki, hogy az igei jelentés részekre bontása, az adverbialis jelentésmozzanat megfogalmazása milyen előzetes vizsgálatokon alapul, miért éppen a felsorolt jelentéskomponensek, és miért éppen abban a formában képezik részét az ige jelentésének – ez a további kutatásokban feltétlenül tisztázandó. Mindenesetre a tanulmány következtetéseit olvasva felvetődik, hogy a zsilkai metaforizálódás nem a kognitív nyelvészetben bevett metaforaértelmezéssel, hanem HALLIDAY grammatikai metafora fogalmával hozható termékeny összefüggésbe (l. HALLIDAY–MATHIESSEN 2006: 227–296).

A kötetben közölt tanulmányok egy része tehát abban érdekelt, hogy összekapcsolja a szerves nyelvelméleti kutatásokat a funkcionális kognitív vizsgálatokkal, illetve hogy felmutassa ZSILKA JÁNOS rendszerének további kidolgozhatóságát. Más tanulmányok – némi hangsúlyáthelyezéssel – arra törekednek, hogy a szerves-dialektikus és más kortárs nyelvészeti kutatások ötvözését valósítsák meg, mégpedig oly módon, hogy az elméleti kiindulópontok egymás komplementereiként járuljanak hozzá egy nyelvi jelenség magyarázatához. KUGLER NÓRA a többség fogalmának *-ék* morfémás jelölését tárgyalja: míg a konstruálási folyamatok kognitív nyelvészeti elemzése a többség nyelvi szimbolizációjának variabilitására mutat rá, hálózatba rendezve a jelentéskalkulációs módokat, addig a kettős mozgások bevonása a mai és történeti korpuszokból származó empirikus adatok összefüggéseit segíti feltárni. Úgy vélem, kiemelkedően szép példája ez a kutatás a hagyománytörténésnek, amelyben a nyelvelméleti modellek dialógusba kerülnek egymással, köztük funkciómegoszlás figyelhető meg, és kölcsönösen segítik egymást: a szerves-dialektikus modell a mozgásokra és a folyamatok motiváltságára irányítja a figyelmet, míg az abból hiányzó empirikus adatgyűjtést és az adatok elemzését, elrendezését a kognitív szemantikai eszközök segítik. DÉR CSILLA ILONA is két perspektíva együttes érvényesítésével, diskurzusba hozásával valósítja meg az igei jelentés határozói kiegészülésének mint grammatikalizációs folyamatnak a leírását. A szerző felfigyel arra a hiányra, amely a grammatikalizációs kutatásokban mutatkozik a határozói jelentések beépülése terén, és ennek kitöltésére ad javaslatot a szerves-dialektikus nyelvelmélet által felkínált jelentésintegrációs elemzések alapján. Összefüggéseket talál az adverbialis kiegészülés ZSILKA JÁNOS által leírt jelensége és a szubjektívizált konstruálási mód nyelvi megvalósítása között, azokra alapozva pedig kezdeményezi a jelentésintegráció fogalmának bevonását a grammatikai kategóriák kialakulásának magyarázatába.

A kölcsönös kiegészítésen alapuló receptív struktúrát fogalmazza meg általános érvennyel KOMLÓSI LÁSZLÓ IMRE, aki a szerves-dialektikus nyelvelmélet prekognitív jellegét a kognitív szemantika kanonikus modelljeivel (mentális terek, fogalmi integráció és erődinamika) való összevetés mentén mutatja be. Mint írja, olyan aktuális nyelvreírás

eszközöket keres, amelyek „rezonálnak” ZSILKA JÁNOS elemzési és rendszeralkotási javaslataira, ezáltal pedig segíthetnek a metaforikus és hipotetikus jelentés egymásra rétegződését igazolni. Ez a megközelítés tekint a legszabadabban a kötet tárgyát képező nyelvelméleti hagyományra, így a kritikai attitűd, elsősorban az intuitív módszertan határainak tudományelméleti megvonása, illetve ezzel összefüggésben a hiányok megjelenítése talán itt bontakozik ki leginkább. Igen termékeny azonban ez a viszonyulás is, hiszen a zsilikai nyelvelmélet hipotézissteremtő potenciálját hangsúlyozza: „a Zsilka-módszerrel készült elemzések olvasása felkelti és felélénkíti az olvasó nyelvi elemzési vágyát, és továbbgondolásra készíti az embert” – ez a megállapítás is azt mutatja, hogy a hagyomány bírálata is az azzal folytatott aktív dialógus részét képezi. Egyúttal kijelöli egy újabb alkalmazását a szerves-dialektikus rendszernek, az ugyanis nagy mennyiségű nyelvi adat elemzésén alapul, így bőséges forrása lehet napjaink nyelvtudományának. Az adatok ugyanakkor nem a tényleges nyelvhasználatból származnak – ANDOR JÓZSEF mindenekelőtt ezt hangsúlyozza tanulmányában, és innen kiindulva veti fel a korpuszvizsgálatoknak és a pszicholingvisztikai (elfogadhatósági) teszteknek a szükségességét. A korpuszpéldák alkalmazása, kollokációk kvantitatív kutatása, továbbá a nyelvhasználók által természetesnek tekintett szerkezetek középpontba állítása révén azt a stabil alapot kaphatja meg a szerves-dialektikus nyelvelmélet a mai nyelvészeti kutatástól, amelyre építve a rendszer dinamikája és összetettsége még jobban látható. Ezen túlmenően a szerző felveti a szövegre, diskurzusra történő kiterjesztés lehetőségét, amely a ZSILKA JÁNOS által azonosított szerkezettypusok pragmatikai, regiszterbeli variabilitását tárhatja fel. Végül kiemelendő, hogy a kognitív szemantika és nyelvtan, valamint a grammatikalizációelméletek mellett a konstrukciós nyelvtan is megjelenik a szerves-dialektikus nyelvelméleti hagyomány örököseként.

A kognitív nyelvészettel vagy más nyelvleírási modellekkel párhuzamokat, kapcsolatokat kereső fejezetek mellett legalább ennyire fontosak azok a tanulmányok, amelyek a nyelvről és a jelentésről vallott előfeltevések mentén árnyalják a szerves-dialektikus nyelvelmélettel létesíthető diskurzus eredményeit. KÁLLAY GÉZA átfogó tanulmánya alapján ZSILKA JÁNOS munkássága nem korlátozódhat a nyelvtudományra, az ugyanis inkább sajátos filozófia, amely a nyelv rekonstruálásán keresztül bontakozik ki. És bár ezúttal is arra a megállapításra juthatunk, hogy ennek a filozófiának a természetes szövetséges elsősorban a kognitív szemantika, fontossá válnak az eltérések is: többek között, hogy a szerves-dialektikus nyelvelmélet nem tematizálja az elme működését, nem foglalkozik a jelentések mentális reprezentációjával, vagy hogy elsősorban ontológia, és a megismerés módozataira nem terjed ki a modell. A leginkább sokatmondó azonban a professzor időszemléletének felvázolása (amely erőteljes rokonságot mutat HUSSERL időelőadásainak egyes téziseivel), továbbá a kifejített hivatkozás a zsilikai nyelvelmélet fenomenológiai alapjaira. Világossá válhat a tanulmány révén, hogy a szerves-dialektikus nyelvmodell valódi integrálásához, hagyományhá tételéhez nem elegendő bizonyos kapcsolódási lehetőségek kiemelése: átfogó, az elméleti előfeltevésekre kiterjedő alapoázás szükséges, amely számot vet a fenomenológiai alapokban rejlő lehetőségekkel, azok felől kérdez rá a kognitív nyelvészetre, illetőleg más kiindulópontok nyelv- és jelentésfelfogására, és az ismeretelméleti keret mentén hozza diskurzusba a hagyományt az új fejleményekkel. Ugyanerre a belátásra juthatunk TOLCSVAI NAGY GÁBOR alapos jelentéselméleti tanulmányának elolvasása során, amely a tulajdonképeni jelentés értelmezését tűzi ki célul, és amely az érintkezési pontokon túl az eltérésekre is összpontosít. Kiemeli a szerves-dialektikus fogalmak és a fenomenológiai

tudatelmélet szoros kapcsolatát, az intencionalitás husserli kategóriájára mint a jelentések közvetlenségére való visszavezethetőséget, a pszichologizálás hiányát, illetve a metaforáról való gondolkodás sajátosságait a kognitív nyelvészeti metaforakutatáshoz képest. Egyúttal azonban utat nyit egy tágabb, átfogóbb szintézis felé, amely az ismeretelmélet és a világról, a tudásról, valamint a nyelvről vallott háttérfeltevéseink reflektált összehangolása alapján teszi majd lehetővé ZSILKA JÁNOS örökségének hasznosítását a magyar nyelv kognitív leírásában (nemzetközi párhuzamként erre l. GALLAGHER–SCHMICKING eds. 2010).

Nagyon sokszínű tehát az a mintázat, amellyel a tanulmánykötet szerzői a szerves-dialektikus nyelvelméletet saját hagyományukká avatják. A módszertani mintakövetéstől és a rendszer további részletezésétől a saját innovációk megtámogatásán és a komplementer dialóguslétesítésen át az elméleti tisztázásig, a különbségek alapos bemutatásáig terjed a skála, ez pedig egyben a zsilikai örökséggel szembeni – a teljes elfogadástól a viszonylagos távolságtartásig eljutó – attitűdöket is felmutatja. Sokféle módon kezdeményez tehát a tanulmánykötet párbeszédet a szerves-dialektikus nyelvelmélettel, és ezek mindegyike igen tanulságos, noha más-más szempontból. Ráadásul a kötetet összeállítók munkáját nem csupán a gondos szerkesztés, a szaktanulmányok és az egyéni, személyes visszaemlékezések egységbe rendezése miatt dicsérhetjük, hanem a sokféleség mellett érvényesülő belső koherencia miatt is. A tanulmányok szinte párbeszédben állnak egymással, az egyik ponton megfogalmazódó elméleti felvetések gyakorlati megvalósulását látjuk visszaköszönni máshol, a különböző kiindulópontú rendszeralkotási kísérletek szépen felelnek egymásnak, rámutatva arra, hogy ZSILKA JÁNOS munkássága a számvetés és a továbbépítés mellett újabb, emergens dialógusok lehetőségét is hordozza. Éppen ezért – TOLCSVAI NAGY GÁBOR megfogalmazását átvéve – nem csupán a szerves-dialektikus nyelvelmélet tekinthető valamilyen körvonalazatlan hiány megnyilvánulásának, hanem a róla emlékező, vele társalgó, órá építő tanulmánykötet is. Bizom abban, hogy az egyetemi hallgatóktól a kutatókig mindenki haszonnal forgatja majd, megtalálva benne a saját tanulságát és hagyományát, és pár év múlva újabb eredményekről számolhatnak majd be a zsilikai örökséget megszólító szerzők.

Hivatkozott irodalom

- GADAMER, HANS-GEORG 2003. *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Osiris Kiadó, Budapest.
- GALLAGHER, SHAUN – SCHMICKING, DANIEL eds. 2010. *Handbook of Phenomenology and Cognitive Science*. Springer, Dordrecht, New York – Heidelberg – London. [https://doi.org/10.1007/\[-\]978-90-481-2646-0](https://doi.org/10.1007/[-]978-90-481-2646-0)
- HALLIDAY, M. A. K. – MATTHIESSEN, CHRISTIAN 2006⁵. *Constructing Experience through Meaning. A Language-based Approach to Cognition*. Continuum, London – New York.
- HASSON, URI – GIORA, RACHEL 2007. Experimental methods for studying the mental representation of language. In: GONZALEZ-MARQUEZ, MONICA – MITTLEBERG, IRENE – COULSON, SEANA – SPIVEY, MICHAEL J. eds., *Methods in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 302–322. <https://doi.org/10.1075/hcp.18.20has>
- ZSILKA JÁNOS 1975. *A jelentés szerkezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SIMON GÁBOR

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Pécseli Király Imre, Bevezetés a retorikába két könyvben

Anyanyelvápolók Szövetsége – Trezor Kiadó, Budapest, 2017. 267 lap

Bár könyvének ajánlásában égi és földi, egész pontosan komáromi mecénásainak érdemeit felnagyítandó rendkívül szerényen szól munkájáról („babérfa oltógacskája”, „csekély és kicsiny kis ajándék”, „zsenge hajtásom”), a PÉCSELI KIRÁLY IMRE által írt Bevezetés a retorikába két könyvben kiemelt fontosságú a magyar retorika- s kultúrtörténetben.

Az 1612-ben latin nyelven kiadott könyv ugyanis az első átfogó elméleti mű a retorika tárgy körében, sőt ezt követően az egész évszázad folyamán rajta kívül csak egyetlen retorika jelent meg, Buzinkai Mihályé. Az 1970-es évek óta az addig csak költőként számon tartott PÉCSELI irodalomelméleti-retorikai munkásságát is méltatják a kutatások, ezen művének teljes értékelése és fordítása azonban mostanáig váratott magára. A fordítónak, CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSÁNAK a retorika (és PÉCSELI) felé fordulása azon szerencsés körülménynek köszönhető, hogy a magyarra áültethető fontosabb grammatikák „elfogytak”, megjelentek a Magyar Nyelvtudományi Társaság sorozatában (MNYTK.).

A Bevezetés a retorikába két könyvben egyes részeinek Mikó Gyula általi (mintegy 70 oldalt kitevő) fordítása már megjelent az Imre Mihály szerkesztette Retorikák a reformáció korából című, 2003-as kötetben. A Mikó-féle változathoz hasonlóan az irodalmi idézetek meglévő műfordításai szerepelnek az új – immáron teljes – fordításban is, de ahol a retorikai cél megkívánta (elsősorban a trópusokra, alakzatokra hozott példák esetében), újrafordításra volt szükség. Ezt és a magyar nyelven még soha meg nem szólaltatott versek átültetését Constantinovits Milán András végezte el.

A teljes fordítás nem a komáromi diákság számára megírt 1612-es első kiadás alapján készült, hanem az 1639-es harmadik kiadás szolgált alapul a fordítóknak. Ez utóbbit PÉCSELI már nem kizárólag a komáromi diákság, hanem az egész nemzet számára írta, amely gesztust a könyv és a szerző méltatói nemzettudatunk kialakulása szempontjából nagy jelentőségűnek tartják. (Csak a teljesség kedvéért megjegyzendő, hogy második kiadásról nem tudunk.)

PÉCSELI művének ajánlásában egyszerre érvényesül a mélyen hívő protestáns alázata és a rendkívüli műveltséggel bíró humanista büszkesége, ennek tükrében két szövegrészt érdemes kiemelni. Egyrészt a szerző megemlíti, mintegy munkája színvonalának mentségeként, hogy azt tanulmányai „sűrűbb elfoglaltsága közben”, töredék óráiban állította össze, ahogy majd pár évtizeddel később a barokk költő és hadvezér Zrínyi tetszi eposza olvasónak címzett bevezetőjében. Illetve PÉCSELI reflektál könyvének terjedelmére is, amely „a vártnál vékonyabb”. De ahogy a teljes fordítás ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA által írt utószava is figyelmeztet, a 16. századi protestáns tankönyvek alapvetően gyakorlatcentrikusak voltak, ezért viszonylag rövidek, ezt erősíti PÉCSELI esetében az a tény, hogy kifejezetten kezdők számára készítette el a Bevezetést, és mivel kerüli a hosszabb elméleti fejtegetéseket, a könyve „vékony”.

Ez a terjedelemre vonatkozó megállapítás azonban relatív, hiszen az Anyanyelvápolók Szövetsége és a Trezor Kiadó által megjelentetett könyvből 231 oldal PÉCSELI keze munkája, ehhez járul még a közel 25 oldalas utószó, a trópusok és figurák figyelemre méltó függelékével, valamint egy irodalomjegyzék.

Az általános bevezetés előtti oldalakról ki kell emelnünk még egy megjegyzést, amely PÉCSELI ciceróniánus voltára világít rá. Magyarország tanuló ifjúságához intézett szavai így hangzanak: „Kis csatornácskákat ástam, melyeken át Cicero forrásának vizét [...] vezetem át a komáromi szemináriumba. [...] ha ezeket tartjátok mindig szem előtt tanulmányotok pályáját bejárva, akkor Cicerónak, az igazi ékészülés igaz atyjának, aki felé köztudottan törekednetek kell, a tanításától sosem tévedtek el.”

Mi sem bizonyítja jobban Pécseli Király Imre műveltségét és nyitottságát, hogy ciceróniánus volta ellenére nagy valószínűséggel még Ramus, a retorikatörténet egyik legmegosztóbb alakja is hatással volt rá (például a trópusok felosztásának, sorrendiségének tekintetében), illetve a klasszikusokon kívül (Arisztotelész, Cicero, Quintilianus többek között) az egyházatyáktól is idéz, mint például Szent Ágostontól. Leginkább azonban a *Rhetorica ad Herennium* szerzőjére hivatkozik és támaszkodik, akit sokáig – még Pécseli idejében is – Ciceróval azonosítottak.

Legfőképpen a módszer az, amelyben tetten érhető a két könyv kapcsolata. PÉCSELI e tekintetben ugyanazt a receptet követi, amely a *Rhetorica ad Herennium*ot népszerűvé tette: a fejezetek elején található rövid, precíz meghatározásokat egy-két példával világítja meg, a kifejtések után összefoglalja a szabályokat, majd gyakorlati tanácsokat ad „megjegyzések” címszó alatt. (Csak egy példa, hogy mennyire szemléletes a szerző: az elrendezésnél felhívja a figyelmet, hogy „a bizonyításra felhozott érvekkel ne mindig ugyanazt a nótát húzzuk, mint a gyakorlatlan citerás, aki csak egy húron tud játszani”). Az elmélet illusztrálására felhozott mintabeszédek nagyon fontos részét képezik a tanításnak. Mindezek rávilágítanak arra a hagyományra, amelynek keretében Pécseli megszerezte sokrétű tudását, másrészt az ő magas szintű, gyakorlatias képzettségét is mutatják.

A Bevezetés szerkezete is a klasszikus példák nyomán jár, hiszen nagyobb hangsúlyt helyez az inventióra és az elocutióra. A dispositiót az első könyv végén tárgyalja röviden, a memóriát és a pronuntiatiót elhagyja. (Gondoljunk bele, milyen aránytalanság jellemzi PÉCSELI művét: az eredeti latin szövegben az inventio 162, a dispositio 7, az elocutio 107 oldal.) Az elhagyásnak két oka lehet, egyrészt általában az előadásmód annyira egyéni, hogy nem tanítható jól. Másrészt a nyomtatott szöveg előtérbe kerülésének hatására a szóbeliség az idő tájt némileg visszaszorulhatott, illetve a retorikák az írásművekre is vonatkoztak, ezért gyakori volt a korabeli munkákban, hogy a szónok feladatai közül az említettek kihagyták.

PÉCSELI műve, ahogy a címe is mutatja, két könyvből áll. Az első az inventiót bemutató részt az ügyekkel és az azokhoz kapcsolódó beszédfajtákkal kezdi, itt is és ezt követően a beszéd szerkezeténél (hatos felosztás) is a *Rhetorica ad Herennium* szerint halad, a részek közül a bevezetést tárgyalva a legrészletesebben.

Ezután a beszédfajták közül a tanító az első, melyet a protestáns retorikák a három klasszikus beszédfajta (törvényszéki, tanácsadó, bemutató) mellé Melanchton nyomán felvettek negyediknek. Ezt a prédikátorok tanító szándéka indokolta, de a későbbi retorikák visszatérnek Arisztotelész hármass felosztásához, a tanító beszédeket a tanácsadókon belül tárgyalva. Ennél a résznél kiemelt fontosságúak a már említett mintabeszédek. (Emeljük ki külön a Cicero követését javasoló tanácsadó mintabeszédet.)

Mivel kezdőknek szánja könyvét PÉCSELI, méghozzá gyakorlati jelleggel, az érvforrásokat taglaló rész elég vázlatos, bár a beszédfajtáknál és az alakzatoknál is ír róluk. Az első könyv első része az érzelmek bemutatásával fejeződik be, majd a második részben a dispositio tárgyalatik, elég röviden.

A második könyv az elocutiót veszi témául. Az első bekezdésben PÉCSELI KIRÁLY IMRE megjegyzi, hogy a stílus tartozik legszorosabban a retorika mesterségéhez, szemben a feltalálással és elrendezéssel, mely más mesterségekkel is közös. A későbbiekben az érvforrásokat, az érvelést összekapcsolja a stílussal, jól megvilágítva a különbséget az akkori és a 19. századbeli, a retorikát a stilisztikától különválasztó felfogás között. Majd a Herenniusnak ajánlott retorika nyomán beszél a stíluerényekről, a herenniusi *dignitas* fogalmát is használva, továbbá a compositióról, kiemelve a szórendet és a körmondatot.

A második könyv harmadik fejezetében érhető tetten a már említett ramusi hatás, hiszen a szóbeli trópusok részletezése a metonímiával kezdődik, és PÉCSELI végigveszi a négy alaptrópus (metonímia, szinekdoché, metafora, irónia). Az elsődleges és másodlagos trópusok után a szó- és gondolatalakzatok következnek. A terminológiával kapcsolatban megjegyzendő, hogy a kötet készítői, CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA, ADAMIK TAMÁS és ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA törekedtek a pontos és következetes szóhasználatra, az irányadó munkájukban a Retorikai lexikon volt. A retorikai terminusok, azon belül is elsősorban a trópusok és figurák problematikusságát, a klasszikusok óta jelenlévő elágazódásokat, keveredéseket, következetlenségeket (melyeket csak fokoztak például a liège-i csoport tagjai) jól mutatja a szóalakzatok között elsőként tárgyalt 12 fajtája az ismétlésnek. Hosszas számolgatás után sem sikerül egyértelműen beazonosítani és elkülöníteni, hogy melyik tizenkettőre gondolt PÉCSELI, és maga az ismétlés fogalma gyűjtő kategória, vagy ugyanúgy szóalakzat, mint az anafora, az epifora és a többi.

A gondolatalakzatok második csoportja érvforrások szerint van csoportosítva, sokkal kimunkáltabban. Az érvforrások rendszere itt sokkal jobban kirajzolódik, mint a korábbi fejezetben, mely kifejezetten ezeket tárgyalja. Ez leginkább az akkoriban még jelenlévő tudásra világít rá, mely szerint az emberi gondolkodás és a trópusok, figurák szoros összefüggést mutatnak.

Végül a második könyv 19. fejezete a stílusnemeket mutatja be („a három beszédem”: egyszerű, fennkölt, közepes), a kötet záró gondolatainak tükrében a retorikát és ezt a munkát is befolyásoló isteni hatalom és gondviselés számszimbolikájának tudatos megidézésével.

PÉCSELI KIRÁLY IMRE 1612-es, illetve 1639-es kiadványának legfőbb forrásai között elsősorban a *Rhetorica ad Herenniumot* említettük meg. Minden módszerbeli, strukturális és tartalmi, terminológiai azonosság mellett fontos közös vonása a Herenniusnak és a magyarországi diákságnak ajánlott retorikának, hogy mindkettő hosszú ideig szolgált tankönyvként, természetesen az előbbinek majd kétezer éves sikertörténeténél PÉCSELI könyve szerényebb eredménnyel büszkélkedhet, de tény, hogy még a 18. században is használatban volt.

A 2017-es, immáron teljes fordítás törekedett arra, hogy méltó legyen az eredeti mű retorika- és magyarságtörténeti jelentőségéhez. Ez megmutatkozik a több mint négyszáz éves tankönyvi szöveg fordításának minőségében, a le- vagy újrarendezett példák, irodalmi idézetek tartalmi és formai jegyeiben, a gazdag, informatív lapalji jegyzetapparátusban, a részletes, jól felépített utószóban, a trópusok és alakzatok közötti eligazodást segítő függelékben, a körültekintően megválogatott irodalomjegyzékben.

Bár nem sikerült PÉCSELI oldaljegyzeteit technikailag megvalósítani, mint a Mikóféle részfordításban, a lábjegyzetekben külön jelzéssel mindent megtalálunk. A borító ékítésére választott kép pedig – Antonius Julius Caesar fölött mondott beszéde, amely történelmi, irodalmi, retorikai és retorikatörténeti (I. KENNETH BURKE elemzését EDWARD CORBETT kötetében: CORBETT, EDWARD P. J. ed. 1969. *Rhetorical Analyses of Literary*

Works. University Press, Oxford) szempontból is kiemelkedő – nagyszerűen illeszkedik PÉCSELI KIRÁLY IMRE retorikai munkájának jelentőségéhez.

HUJBER SZABOLCS
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Beszédművelésünk fél évszázadáról

Wacha Imre, *A szöveg és hangzása – Cikkek, tanulmányok a beszédről*

Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr, 2017. 199 lap

Akik figyelemmel kísérik a magyar beszédművelés jelenkori történetét, meggyőződhetnek arról, hogy – főleg a Kazinczy-versenyeknek köszönhetően – a kezdeti követelménytől („Tisztán kell ejteni a beszédhangokat!”) messzebbre jutottunk. A felkészítő tanárok és a versenyzők is elfogadják ezt az alapelvet: a hangnak nemcsak szépen kell szólni, hanem értelmesen is, azaz a szövegegész teljes megértése alapján lehet értelmesen és hatásosan tolmácsolni egy-egy adott szöveg közlendőjét.

A megtett út egyes állomásairól és a tanulságok alakulásáról WACHA IMRE tanár úr igen érdekes könyvéből kapunk részletes tájékoztatást. Biztos vagyok abban, hogy jól ismerik őt itthon meg a határainkon túl azok a kollégák és tanítványaik, akik sokat tanultak eddig publikált írásaiból. Azt mégis ki kell emelnem így előljáróban is, hogy a szép és kifejező beszéd tanításának nyelvészeti és szakpedagógiai kérdéseivel – DEME LÁSZLÓ professzor mellett (első számú segítőként) – WACHA IMRE foglalkozott a legbehatóbban és legeredményesebben. Nem túlzás azt állítanom, hogy korunk beszédkutatásában és a beszédművelésben őket tekintjük mestereinknek.

A könyv megjelentetését az tette szükségessé, hogy a beszédvizsgálatokról szóló írásokat ma már nehéz fellelni, mert ezek részben folyóiratokban jelentek meg eléggé szétszórta, és a tanulmánykötetekhez sem könnyű hozzájutni. Az Előszóban ezt írja a szerző: „Ezek közül a régebbi, de ma is érvényes mondandót közlő cikkek közül hetet tartalmaz ez a kötet. Ezek a tanulmányok remélhetőleg segítséget nyújtanak ahhoz a munkához, amelynek célja az is, hogy tanítványaink tudatosan használják a mindnyájunkat megtartó anyanyelvünket.”

Az első fejezet címe: Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései (7–38). Ennek fő mondandója: „Túl kell lépni az artikuláláson a mondatfonetika felé”. Világos példákkal szemlélteti a szerző, hogy a helyes hangsúlyozás szorosabb kapcsolatban van a hanglejtéssel, a tempóváltás meg a szünetek alkalmazásával. Ezek részben a szöveg értelmezésének, tagolásának fontos eszközei, egyúttal zenei-ritmikai szerepük is van. A hangszínezet változásait ugyancsak mondatfonetikai eszköznek tekinthetjük. Jól lehet az említett mondat- és szövegfonetikai eszközök konkomitánsak, de ez csak alapállás, vagyis nem feltétlenül szükséges felhasználni az összes eszközt a mondatok értelmes felolvasásakor. Ha valakinek dallamosabb a beszéde, ennek önmagában is lehet tagoló-értelmező szerepe, vagyis ebben az esetben a tempóváltásnak csupán biztosító, másodlagos funkciója lesz. – Igen érdekes táblázattal szemlélteti a szerző az elhangzó beszéd szövegfonetikai elemeinek rendszerét és funkcióit (32–33). Tanulságos továbbá ebben a fejezetben az, hogy a spontán, kötetlen beszéd műfajainak (interpretatív beszéd, „fél-reproduktív beszéd”) meg-szólaltatáskor a beszélőnek az előadás szimultán, szinkron folyamatát kell érzékeltetnie.

A 2. fejezet témája: A tételhangsúly. A felolvasandó szövegben – WACHA IMRE szerint – meg kell találnunk az ún. tételmondatokat, de még ezek között is lehetséges bizonyos hierarchia. Bárczi Géza szövegének elemzése (58–59) döbbsenhet rá bennünket arra, hogy tételmondatok kötik össze a szöveg gondolatmenetében az értelmi egységeket. Ezt hanggal (szövegfonetikai eszközökkel) kell kifejeznie annak, aki a szöveg felolvasására vállalkozik. A tételmondatok kiemelésének szabályait nyolc pontban foglalta össze a szerző (59–60).

A 3. fejezet címe: A szöveg és hangzása (63–70). Kétségtelen, hogy a szöveg tartalmához illő hangzás tervezése és megvalósítása nem könnyű. Más hangzást (interpretációt) kíván a spontán beszédhez közel álló írásmű, és egészen mást az, amelyet eredetileg olvasásra szánt a szerzője. DEME LÁSZLÓ szellemes véleménye szerint vannak „füllel (is) írt szövegek” és vannak „majdnem süketen, a belső hallás kikapcsolása nélkül írt szövegek”. A második típusú szövegeket „át kell tenni” (hangzás tekintetében) a füllel is felfogható szövegek közé, hogy azt a hallgató megérthesse. Ezért az előkészültek során az előadónak (felolvasónak) a nyelvi elemzésen túl még arra is kell gondolnia, hogy a várható szereplés milyen szituációban, milyen körülmények között fog megtörténni.

A 4. rész főcíme: Szöveg és (adekvát) interpretáció (71–94). Alcímiben: Szövegműfaj, szövegforma, szövegértelmezés, szövegmondás. – Az egyik legterjedelmesebb tanulmány így tagolódik alfejezetekre: 0. A Kazinczy-versenyek céljáról. 1. A Kazinczy-versenyek problematikája a hivatásos beszélők gyakorlatában. 2. A kommunikációs szituáció, az interpretálási szándék és a hangzásforma kapcsolata. 3. Az interpretálás stílusgondjai. 4. A szöveg, szövegforma, szövegszerkezet, nyelvi forma és a hangzásforma összefüggései. 5. A megszólaltatás alapkérdései. 6. A szöveg meghatározásának gondjai. 7. Az akusztikus stílusideál, a pódiumstílus kérdése. 7.1. A Kazinczy-versenyek hangvétele. 8. A szöveg (mondatok) hangzásának (intonálásának) szerepéről. 8.1. A szöveg és a szupraszegmentális eszközök kapcsolata a szöveg megszólaltatáskor. 8.2. A megszólaltatás egyik alapkérdéséről: tagolás és kapcsolás a szövegben. 9. A kommunikáció feltételeinek és a szövegnek a kapcsolata. 10. A kommunikációs „mező”, a szöveg és a hangzás kapcsolata. 10.1. Szépirodalmi példa az elmondottak illusztrálásául. 11. Gyakorlati példák helyett. 12. Összegezés. – Itt, az utolsó fejezetben arról olvashatunk, hogy a mondatfonetikai eszközöknek a mondat síkján van/lehet szerepük (93). A szövegfonetikai eszközök pedig a kontextus síkján, a mondatláncolat kifejezésekor kapnak szerepet (89–94).

Az 5. rész címe: Szövegszerkezet és hangzásszerkezet (95–106). Ebben arról van szó, hogy a szöveg lineáris kohézióját nagyjából futó olvasással is fel lehet deríteni, de azt már nem, hogy a nagyobb szerkezeti egységek miként bomlanak tovább kisebb logikai-szerkezeti egységekre. A következő lépés a szövegmondatok kapcsolódásának felismerése. Ehhez feltétlenül szükség van jó leíró nyelvtani (mondattani) ismertekre. Arra például, hogy a téma-réma viszonyokat is felismerje az elemző az egymást követő mondatokban. Itt az előre- és visszautalások pontos kapcsolódásainak szemantikai vonatkozásait is figyelembe kell venni. A szövegek komplex elemzéséhez mintákat is ad a szerző három szépirodalmi szöveg és egy szónoklat elemzésével (97–106).

A 6. rész főcíme: Szövegműfaj és beszédstílus. Alcím: A szöveg megszólalásáról és megszólaltatásáról (107–124). Ebben a fejezetben WACHA IMRE arra tett kísérletet, hogy szövegek alapján mutassa be ezt az összefüggést: a különböző műfajú szövegeknek sajátos, a műfajra jellemző hangzásviláguk van. Előadóművészek versmondó gyakorlata alapján szűrte le ezt a tanulságot, hogy többféle interpretáció is lehetséges az adott a szöveg hang-

zásában (de lényegében a szöveg lehetőségei lapján), ám „ami pedig ettől eltér, az már az a többlet vagy más, amit az interpretátor tesz hozzá »saját magából«” (120). Erre csak a legnagyobb művészek képesek! Berek Katalin, a nagy kísérletező például úgy tudta elmondani Petőfi Anyám tyúkjá című versét, mintha az spontán fogalmazású beszédként jött volna létre. Vagyis vers megszólaltatásakor egyszerre keltette a hangzás vers és próza hatását.

A 7. rész címe: Szituativitás a szövegben és az előadásban. Igen nehéz téma ez, mert nincsenek pontos ismereteink arról, hogy ugyanaz a mű máshol, más személy előadásában miként szólal (na) meg. Az is valószínű, hogy nagy előadóink mindig tudtak valami új színt vinni a sokszor elmondott prózai, ill. verses szövegeikbe. WACHA felfogása szerint: „Érthetjük a szituativitás kérdését úgy is, hogy milyen szituációk, szituáció- és attitűdváltások vannak magában a felolvasandó szövegben” (128). Ezt ugyan elemzéssel meg lehet állapítani, de az már sokkal nehezebb, hogy a váltásokat miként lehet hanggal érzékelteni. – Igen tanulságos még ebben a fejezetben A szöveg „megszólaltatásáról és megszólaltatásáról” szóló alfejezet (131–140). Az előzőekben már említett elemzési szempontok mellett – WACHA IMRE szerint – „a szövegen kívüli világról sem szabad megfeledkeznünk” (133). Ide tartozna az a kultúra és környezet, amelyben a befogadó él, illetve amit ebből a tolmácsoló magáévá tudott tenni.

Közzé tette a szerző a kötetben említett szövegeket is (141–176). A szövegek között vannak szépirodalmi, értekező szövegek és szónoki beszédek is. A szövegek szerzői: Ady Endre, Bálint György, Bárczi Géza, Cs. Szabó László, Illyés Gyula, Gyergyai Albert, Kossuth Lajos, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Laziczius Gyula, Makay Ida, Marx György, Móricz Zsigmond, Nagy Lajos, Pázmány Péter, Sütő András, Szabó Lőrinc, Száraz György és Veres Péter.

A Függelékbe kerültek a kiejtési álszabályok és babonák. Közülük néhány – sajnos – még ma is él a köztudatban (177–180). Nagy hasznát veszik majd olvasóink a kötet végén található bibliográfiának is (181–196).

A könyvet WACHA IMRE szakmai életrajza zárja (197–198). Ebből megismerhetjük a szerző sokirányú és rendkívül gazdag életművét. Kollégánk szorgalmas munkása volt éveken át az MTA Nyelvtudományi Intézetében a szótári munkálatoknak. 1964-től több évtizeden át vezette a rádió, majd a televízió bemondóinak beszédképzését. Tagja volt a beszéd- és magatartáskultúra állapotát vizsgáló munkacsoportnak. Vendéglelőként retorikát tanított Pécsen a PTE-n és Szegeden, a JATE-n. 1990–1995 között fonetikát oktatott az ELTE Fonetikai Tanszékén. Kutatási területei: szótárírás, stilsztika (Petőfi és József Attila stílusa), majd egyre inkább a retorika, a beszédművelés és a spontán beszélt nyelv hangzása. Kimagasló munkásságát több alkalommal ismerték el magas kitüntetésekkel.

Az ismertetett könyv szerzője nem említi, hogy a 20. század második felében felülvizsgálta fonetikai, logopédiai kutatások tették lehetővé a modern beszédművelés tudományos alapjainak megteremtését. DEME LÁSZLÓ, LŐRINCZE LAJOS, ELEKFI LÁSZLÓ, BOLLA KÁLMÁN, MOLNÁR JÓZSEF, WACHA IMRE, PÉCHY BLANKA, BENCZÉDY JÓZSEF, SZENDE ALADÁR, FISCHER SÁNDOR, GÁTI JÓZSEF, MONTÁGH IMRE máig ható munkássága révén bontakozott ki a 20. század második felében hazánkban az elhangzó beszéd törvényeinek feltárása és a gyakorlatban való alkalmazása.

A recenzió írója hasznosnak tartaná, ha WACHA IMRE fontos könyve minden általános és középiskola könyvtárába eljutna.

KÜLÖNFÉLÉK

Új szaknyelvi folyóirat: Magyar Jogi Nyelv

A Magyar Orvosi Nyelv után második magyar szaknyelvi folyóiratként megjelenőben van a Magyar Jogi Nyelv. Két fő oka van annak, hogy a nyelvészársadalom is örömmel üdvözölheti és várakozással tekinthet az új folyóirat jövője elé. Egyrészt azért, mert mindenki találkozik jogi természetű szövegekkel a hétköznapi életben is (törvények, szabályok, hivatali nyelv, média, ügyvédi fogalmazványok), s az átlagembernek gyakran lehetnek, sőt vannak is értelmezési gondjai. Másrészt azért, mert korunkban egyre nő a szaknyelvek szerepe, s tudnunk érdemes, hogy az anyanyelv nem lehet versenyképes magas szintű anyanyelvű szaknyelvek nélkül. Ha tehát egy szakmai folyóirat célul tűzi ki, hogy elősegítse a közmegértést (nem pedig a bikkfanyelv fenntartását) és az adott szaknyelv karban tartását, akkor fő célját tekintve csak egyetérteni lehet a szerkesztőség szándékával.

Kevés olyan foglalkozás, szakma van, amely oly sok szállal és annyira szorosan kötődik a nyelvhez, mint amilyen az orvosok (az egészségügyiek), a pedagógusok, a lelkészek és a jogászok mestersége. Mert tárgyuk a legszorosabban emberi. A Bevezető első mondata („A jogot és a jogászokat hosszú, intim kapcsolat fűzi a nyelvhez”: 1) éppen ezért igaz. A szaknyelvek a nyelvek speciális tartományai, amelyeket sajátossá szakszókincsük tesz. A szakszókincsek sajátosak abban az értelemben, hogy karban tartásuk, fejlesztésük a szakma művelőinek a felelőssége. Miként – ezzel összefüggésben – az is, hogy gondoskodjanak lehetőség szerint a közérthetőség minél magasabb fokú biztosításáról, egyszersmind pedig úgy fejlesszék szakmájuk szókincsét, hogy az versenyképes legyen. Szokás azt mondani, hogy a nyelvek bizonyos dolgok kifejezésére alkalmatlanok. Mondhatjuk azonban, nem a nyelvek alkalmatlanok, hanem a beszélők nem voltak olyan kreatívak (anya)nyelvükben – mert eddig nem volt rá szükségük! –, hogy például az új fogalmakra megfelelő szavakat alkottak volna. De a jogi nyelv esetében talán nem is ez a fő kérdés. A Mi fán terem a (kényszer)betelepítés? című tanulmányt olvasva az tűnt föl, gondot okozhat az angol terminusok (*relocation, resettlement, setting, transfer*) pontos megfeleltetése, illetőleg adott esetben az, mi van akkor, ha az angol tűnik kevésbé differenciáltnak. Merthogy például kényszerkitelepítés és kényszerbetelepítés volt a magyar történelemben (is), az biztos.

A bevezető számban három rovat van: Nyelvtörténet, Tanulmányok, Fórum. Ez szükség esetén természetesen bővíthet. Megnyugtató, hogy a folyóirat a jogászat és a nyelvészet képviselőinek a vállalkozása. Az együttműködés elengedhetetlen. Annak idején, már a 19. század utolsó harmadában Herman Ottóék igényelték nyelvészek közreműködését. A folyóirat azonban akkor lesz sikeres, ha a jogászok melléállnak, figyelemmel kísérik, magukénak érzik. Hogy ezt tehesék, el kell juttatni hozzájuk a folyóiratot. Az előfizetésre való felhívás ebben a bevezető szakaszban bizonyosan nem elég. Gondolni kell például a joghallgatók tájékoztatására is. És követni volna érdemes a Semmelweis Egyetemnek, azaz Bösze Péternek, a Magyar Orvosi Nyelv alapítójának a példáját, s be-

vezetni a jogi karokon a jogi szaknyelv legalább fakultatív tárgyként való oktatását. Ehhez elolvasásra ajánlom BÖSZE PÉTER lírai hangvételű köszöntését az új folyóirat 3. oldalán.

KISS JENŐ
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A 26. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusról

1. A Nemzetközi Névtudományi Kongresszust (International Congress of Onomastic Sciences) mint a Nemzetközi Névtudományi Társaság (International Council of Onomastic Sciences; <http://icosweb.net>) világgongresszusát háromévente rendezik meg. A névkutatók e nemzetközi találkozási alkalmára elsőként 1938-ban került sor Párizsban, s a 2017. évi konferenciát megelőzően otthont adott a rendezvénynek Glasgow (2014), Barcelona (2011), Torontó (2008), Pisa (2005) és Uppsala (2002), hogy csak a 2000-es években megrendezett eseményeket említsük meg. Minthogy a társaságnak három hivatalos nyelve van (az angol, a német és a francia), a kongresszusoknak is ezek a hivatalos nyelvei.

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke elsőként 2011-ben nyújtott be pályázatot a kongresszus megrendezésének jogáért. Ekkor azonban a Glasgow-i Egyetemével szemben a magyar pályázat alul maradt. 2014-ben újra pályáztunk, s akkor el is nyertük a jogot arra, hogy a 26. Nemzetközi Névtudományi Kongresszust Magyarországon, a Debreceni Egyetemen (az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoporttal együttműködve) rendezhessük meg.

A kongresszusra 2017. augusztus 27. és szeptember 1. között került sor a Debreceni Egyetemen. A névkutatók e világtalálkozási alkalmára 40 országból több mint 220 résztvevő érkezett, akiktől 200 előadás hangzott el, nagy többségében angol nyelven, kisebb részben pedig németül és franciául. 120 különböző intézmény (egyetemek, tudományos akadémiák, kutatóintézetek) névkutató szakemberei vettek részt a rendezvényen. A legtöbb résztvevő Európából jelentkezett: a magyar névtudósok mellett az Egyesült Királyságból, Oroszországból, Finnországból, Németországból voltak a legnagyobb számban jelen, de Európa majdnem minden országából érkeztek előadók. Európa mellett további földrészek névkutatói is képviseltették magukat: részt vettek e nagyszabású onomasztikai eszmecsere például az Amerikai Egyesült Államokból, Kanadából, Mexikóból, Braziliából; a Dél-Afrikai Köztársaságból, Zambiából, Nigériából, Ghánából; Dél-Koreából, Japánból; Izraelből, Szingapúrból stb. érkező szakemberek is.

2. A kongresszus központi témájává annak a nyelvi helyzetnek a bemutatását állítottuk, amelyet a tulajdonnevek a mai globális világban betöltenek. A globalizációnak kevésbé szokás a nyelvi vonatkozásairól beszélni, pedig ez a folyamat nyelvi tekintetben is több fontos következménnyel jár. A globalizáció eredményeképpen a nyelvek viszonyrendszere is átalakul, s ez a helyzet nyelvek sokaságát érinti rendkívül negatívan. A nyelvek viszonyrendszerének módosulásával természetesen a nyelvek egy fontos részrendszereként maguk a névrendszerek is átalakulnak. Ez azzal van leginkább összefüggésben, hogy a globális világ a kultúrát is globalizálja, mindez pedig a nyelvi kölcsönhatások természetében is megnyilvánul. A nyelvi kölcsönhatások ezáltal ugyanis nemcsak közvetlen nyelvi érintkezések eredményeként valósulnak meg, hanem a nyelvek bonyolult kapcsolatrendszerében reali-

zálódnak. A nyelvi síkon megragadható globalizáció igen erős hatást gyakorol a névrendszerekre. Azt is mondhatjuk, hogy a tulajdonnév a mára kialakult globális nyelvi helyzetnek talán az egyik legjellegzetesebb nyelvi képviselője. Napjaink kommunikációja nemcsak, hogy nem nélkülözheti a tulajdonnevek fokozott használatát, hanem folyamatosan újabb és újabb funkciókat ruház rájuk, újabb és újabb névfajtákat és névtípusokat hozva létre.

Ilyen kontextusban szemlélve nem meglepő, hogy a „Lokalitás és globalitás a nevek világában” témakör sokféle közelítésmódot tett lehetővé a rendezvény előadói számára is. Előtérbe kerültek a névelmélet különböző kérdései, a névfajták egymáshoz való viszonyának a helyzete és folyamatos kölcsönhatása, átalakulása. A nevek rendszerszerűségének a bemutatása és ennek az egyes nyelvi elemekben való megjelenése a jelenségvizsgálatokat éppúgy lehetővé tette, mint egy-egy név tüzetes, elmélyült elemzését. A hagyományosan nyelvészeti alapozású (történeti és leíró) szempontok mellett ott szerepeltek a szekciók és szimpóziumok előadásai között az utóbbi évtizedek sikeresnek bizonyult nézőpontjai is: a szocioonomasztikai vagy a funkcionális-kognitív megközelítés. Ezek mellett a társtudományok, a nyelvpolitika, az alkalmazott tudományok közelítésmódjai is bővítették a tulajdonnevekről való ismereteket.

A kongresszus szakmai programjának kereteit a plenáris előadások mellett a szekciók és a szimpóziumok alkották. A konferencián három plenáris előadás hangzott el: a tulajdonnevek szimbolikus jelentéséről (Grant W. Smith, USA), a (hely)névpolitikáról (Staffan Nyström, Svédország) és a helynév-tipológia névelméleti kérdéseiről (Hoffmann István–Tóth Valéria, Magyarország). Hét, illetve alkalmanként nyolc párhuzamos szekcióban zajlottak az előadások (névelméleti kérdésekről, helynév- és személynévhasználati kérdésekről, alkalmazott névkutatásról, digitális névkultúráról, irodalmi névadásról stb.), a kongresszus második napját pedig a szimpóziumoknak szenteltük. Az öt párhuzamosan működő szimpózium új konzultációs fórumot jelentett a névtudományi kongresszusok történetében: ez a tárgyalási forma lehetőséget adott arra, hogy a kutatók az őket foglalkoztató fontosabb témákat összehangoltan vitathassák meg. Szimpóziumi keretben tárgyaltuk meg a személynevek és a helynevek rendszertani összefüggéseit (a szimpózium szervezői Milan Harvalik és Tóth Valéria voltak), a szocioonomasztika aktuális kérdéseit és feladatait (szervezői: Terhi Ainiala és Györfly Erzsébet), a névrendszerek egymásra gyakorolt hatását Közép-Európában (szervezői: Oliviu Felecan és Bölcskei Andrea), a nemzetközi onomasztikai együttműködési programokat (szervezői: Iman Nick és Farkas Tamás), illetve az alkalmazott névkutatás területeit (szervezői: Emilia Aldrin és Slíz Mariann). Ez utóbbit kerekasztal-beszélgetés is színesítette.

A szimpóziumi keretet azért tartottuk fontosnak, mert ez a konzultációs forma olyan eredményeket is a felszínre hozhat, amelyek a szekciók munkájától (éppen az ott elhangzó előadások tematikus sokfélesége miatt) általában kevésbé remélhetők. A tematikus együttműködéstől sokféle területen várhatunk értékes eredményeket. Segítheti egyrészt a nyelvi kapcsolatoknak a névkutatás terén az eddigieknél mélyebb felderítését, illetve hozzájárulhat másrészt az egyes nyelvek névrendszereinek összevetéséhez is. Mindezek révén pedig a kutatók ilyen módon összehangolt munkája olyan általános névelméleti ismeretekhez is elvezethet, amelyeket csupán az egyes nyelvek névrendszereinek tanulmányozásával nem tudnánk megfogalmazni. A szimpóziumokkal emellett az is a célunk volt, hogy a nemzetközi együttműködést ne csak azokon a fórumokon valósítsuk meg, ahol ezek hosszú idő óta jelen vannak (kongresszusokon, tudományos tanácskozáson), hanem azt is szeretnénk elérni, hogy ez a szemléletmód kiterjedjen a névkutatók mindennapos munkájára, témaválasztására is. A szimpóziumok és a szekciók előadásait lektoráltatást követően az *Onomastica Uralica* című folyóirat tematikus köteteiként adjuk közre.

A szakmai programot könyvkiállítás, rektori fogadás, fröccs-party, koncert és kirándulások színesítették. A kongresszus fontos rendezvényének szántuk a könyvkiállítást, amelyet egy digitális térrel is kiegészítettünk. A könyvkiállításra, amely az egész hét folyamán megtekinthető volt, több mint 120 kiadvány, könyvek és folyóiratok érkeztek, amelyeket rövid leírásokból is megismerhettek a kongresszus résztvevői. E kiállításon a debreceni névkutatás munkáit részletesebben is bemutattuk, külön hangsúlyt helyezve a kongresszusra megjelentetett angol nyelvű kötetekre. A kiállítás középpontjában elhelyezett digitális tér a publikálás újabb lehetőségeit jelképezte. Az interaktív adatbázisok kipróbálhatóak voltak, a bemutatásukra egy-egy szünetben vállalkoztak a létrehozóik és a működtetőik.

A kongresszuson több olyan rendezvény is helyet kapott, amelyek szervesen kapcsolódnak a Nemzetközi Névtudományi Társasághoz. A társaság bibliográfiai bizottsága és terminológiai bizottsága üléseken tárgyalta meg az előtte álló feladatokat, és a névtudományi folyóiratok szerkesztői is üléseztek a kongresszus keretében. A társaság vezetőtestülete két alkalommal is folytatott megbeszéléseket: a kongresszus elején, illetve a társaság közgyűlését követően, amikor is a leköszönő és a közgyűlés által újonnan megválasztott vezetőtestület közös megbeszélésre vonult vissza. A közgyűlésen újabb három évre az ICOS vezetőtestületének tagjává választották e sorok íróját is, így a 12 fős vezetőtestületnek továbbra is van magyar tagja. A vezetőtestület elnöke a finn Paula Sjöblom lett. A közgyűlésen döntést született arról is, hogy a következő kongresszust, 2020-ban Krakkóban rendezik meg.

3. A kongresszus megszervezésének személyi és pénzügyi háttéréről, feltételeiről ugyancsak szólnunk kell. A szervezésben és lebonyolításban a kongresszus nemzetközi tudományos szervezőbizottsága mellett a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének onomasztikával foglalkozó oktatói, az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport valamennyi kutató és adminisztratív munkatársa, illetve több mint egy tucatnyi idegennyelv-szakos hallgató is részt vett. Jelentős anyagi támogatással járult hozzá a rendezvény színvonalas megvalósításához a Debreceni Egyetem kancellárja, a Bölcsészettudományi Kar dékánja és dékánhelyettesei, illetve a Magyar Tudományos Akadémia elnöke. Ezt a körülményt azért fontos kiemelnünk, mert a Nemzetközi Névtudományi Társaság a kongresszus megrendezéséhez nem nyújt pénzügyi támogatást.

Talán nem szerénytelenség azt állítani, hogy a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke és az említett kutatócsoport ma már a legrangosabb onomasztikai központok közé tartozik. A debreceni névkutatók az onomasztika magyarországi művelése mellett a nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe is igyekeznek egyre aktívabban bekapcsolódni. Ebben a tekintetben jelenthet fontos mérföldkövet a magyar és a debreceni névkutatás számára egyaránt a 26. Nemzetközi Névtudományi Kongresszus megrendezése. Ezen a téren ugyanakkor bőven vannak még előttünk feladatok, ezért is foglalmaztunk meg a kongresszus különböző fórumain olyan felvetéseket, amelyek a nemzetközi együttműködés felé mozdíthatják el az alapvetően még ma is nemzeti keretekben működő onomasztikát. A kongresszuson elhangzott előadásokban több olyan közös projekt gondolata vetődött fel, amelyek megvalósulásával a tulajdonnevekről való ismereteink jelentősen bővíülhetnek. Ez pedig a névkutatás mellett más, a tulajdonnevek vallomására ugyancsak építő tudományterületek számára is fontos új eredményeket hozhat.

TÓTH VALÉRIA
Debreceni Egyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A magyar nyelv és a tudományok

Szabó T. Attila-ösztöndíj

Si non marte, arte!
Kard helyett tudást!

A Szabó T. Attila-ösztöndíjat (SzTAD) a nyelvész Szabó T. Attila (1906–1987) emlékére alapították a Szabó-Törpényi és a Borhidi-Thury nagycsaládok, olyan 45 év alatti szakemberek támogatására, akik a magyar tudományos nyelv igényes használatát, fejlesztését fontosnak tartják.

A díjat az MTA magyar szaknyelvi elnöki bizottságával (MTA-MSzEB) és az Erdélyi Múzeum Egyesülettel (EME) együttműködve a Magyar Nyelvtudományi Társaság (MNYT) iktatja díjai közé, és a Magyar Nyelvészeti Kutatóállomások Hálózatának (TERMINI) elismeréseként ítéli oda 2018-tól kezdődően, minden év márciusában.

Az ösztöndíjra minden év január 30-ig a sztdad.termini@gmail.com elektronikus levelezési címen jelölhetnek az alapítók, az együttműködők (MTA-MSzEB, EME, MNYT, TERMINI), valamint egyetemi tanszékek vezetői, a magyar szaknyelv fejlesztésére hivatott folyóiratok és kiadók főszerkesztői (Magyar Tudomány, Erdélyi Múzeum, Magyar Nyelv, Magyar Nyelvőr, Magyar Orvosi Nyelv, Magyar Jogi Nyelv, Természet Világa, Élet és Tudomány, tudományos és tankönyvkiadók stb.), illetőleg az általuk felkért szakemberek.

Az ösztöndíj odaítéléséről a SzTAD kuratóriuma dönt a következő szempontokat értékelve: 1. magyar szaknyelvi tudatosság; 2. magyar szaknyelvi munkásság; 3. magyar szaknyelv-történet, például az Erdélyi magyar szótörténeti tár (SzT) és a helynévtár (EHA) nyomtatott és digitális (<http://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/index.html>, [http://\[-\]eha.elte.hu](http://[-]eha.elte.hu), <http://emsz.db.iif.hu/cgi-bin/emsz.cgi>) használata; 4. az eurázsiai szaknyelvekkel való kapcsolatok kutatása, különös tekintettel a magyarsággal együtt élő népek szaknyelveiből való fordításra; 5. egyéb, a bíráló által kiemelt szempontok (pl. „kiberblogger szempontok” stb.).

A SzTAD a Termini Egyesület – Szabó T. Attila-ösztöndíj számláján (OTP 11713012 – 21450833) alkalmi és/vagy rendszeres adományokkal gyarapítható a kedvezményezett (SzTAD) és az adományozó adatainak feltüntetésével. Alapja 2017 novemberében 1.300.000 forint. A mindenkori alap 10%-a fordítható évente díjazásra.

A SzTAD első bejelentésére az alapítók részéről 2017. szeptember 23-án került sor a sukorói református templomban, hivatalosan pedig ez év október 13-án a Magyar Nyelvstratégiai Intézet és a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat sárospataki konferenciáján.

A Szabó T. Attila-ösztöndíj kuratóriuma

Posgay Ildikó 70 éves*

POSGAY ILDIKÓ hetvenéves. Ez az egyszerű mondat bár hihetetlenül hangzik, de igaz. Tisztában vagyok azzal, hogy udvariatlan dolog az életkort emlegetni, hogy mégis veszem erre a bátorságot, az indokolja, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság több évtizedes hagyomány szerint kerek évfordulókon köszönti a társaság jeles tagjait, így az életkor emlegetésének ódiáját és felelősségét el tudom háritani magamtól. Ugyanakkor nem háritom el, sőt nagy megtiszteltetésnek tartom, hogy ezen neves alkalomból köszönthetem kedves ünnepeltünket néhány személyes gondolattal és eddigi életpályája szükség-szerűen vázlatos bemutatásával.

A személyes megjegyzések sorát talán azzal érdemes kezdenem, hogy több mint két évtizede annak, hogy egyetemi órákon neki is köszönhetően a nyelvészet vonzáskörébe kerültem. Ebben az ünnepelt személyiségének és az órákon tárgyalt nyelvészeti témák iránti lelkesedésének alapvető szerepe volt. Ez igaz volt nem csupán a dialektológiai, névtani, szociolingvisztikai (határon túli magyar nyelvhasználatról foglalkozó) óráira, hanem a leíró nyelvészeti kurzusokra is. Diákjai felé nyitott, segítőkész, közvetlen, a tanári hivatást valóban hivatásként megélt lelkiismeretes tanárként gondolhat rá tanítványai hosszú sora. Magának vallotta azt az alapvetést, amelyet Hermann Ottó így fogalmazott meg: „A pedagógus munkája áldásos és felelősségteljes. Egy zsarátot kap, s rajta áll, hogy hamu vagy fáklya lesz belőle.”

POSGAY ILDIKÓban – saját elmondása szerint – a tanári hivatástudat erősen élt, ezért szívesen vállalt részt a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének oktatói munkájában egyetemi docensként annak megalakulásától kezdve. Pályáját mégis alapvetően az határozta meg, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetében főállású kutatóként lehetősége volt a mélyebb tudományművelésre.

Az ELTE magyar–orosz szakának elvégzése után közvetlenül, 1970-ben lett az intézet munkatársa, ahol 38 éven keresztül dolgozott. Pályája kezdetén KISS LAJOS mellett alkalmat nyílt elsajátítani a tudományos kutatás alapvető módszertani követelményeit. A Földrajzi nevek etimológia szótára anyagának összeállításában kezdő kutatóként fontos és felelősségteljes feladatot kapott. Az etimológia a nyelvészeti részdíszciplínák közül összetettsége és interdiszciplináris jellege miatt a legnehezebbek közé tartozik, művelőitől sokféle háttérismeret és kreatív gondolkodás meglétét várja el. A tudománytörténeti jelentőségű szótárunk létrejöttében így ünnepeltünknek is elévülhetetlen érdemei lettek. Kutatásvezetője szorgalmazására több helynévetimológiai magyarázatot is elkészített (POSGAY 1972a, 1972b, 1973a, 1974, 1975), melyek a megjelenő szótár (FNESz.) szócikkeibe is beépültek.

A másik inspiráló közeg, amelyben 1978 és 1985 között alkothatott, az IMRE SAMU vezette Regionális köznyelvi kutatások munkacsoportja volt. A nyelvjáráások legújabb kori történetében általános tendenciaként fogalmazható meg, hogy a standard nyelvváltozat hatására nagy mértékű átalakulása zajlik. Az archaikus sajátosságok fokozatosan redukálódnak, a fiatal generáció nyelvhasználata a köznyelvhez közelít, egyfajta köztes, regionális köznyelvi állapotot hozva létre. Az európai dialektológiában a hetvenes évek elejétől kezdtek foglalkozni a nyelvi regionalitás kérdésével, mely a magyar kutatás számára is

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2017. október 3-ai ülésén.

fontos vizsgálandó terület lett. A magyar nyelvjárások atlaszának gyűjtésében részt vevő tapasztalt dialektológusok (IMRE SAMU, BALOGH LAJOS) irányításával több vidéki nagyvárosban is folyt a terepmunka. A dialektológia iránt érdeklődő kutató számára mindez akkor minden bizonnyal kiváló lehetőséget jelentett. POSGAY ILDIKÓ szűkebb pátriájához közel, Pápán végzett élőnyelvi gyűjtést, melynek eredményeit több tanulmányban is közreadta (POSGAY 1979, 1982). Az apró fonetikai sajátosságok érzékelésének képessége birtokában a hátrébb képzett *t*, *d* és *l* hangok jelenlétét mutatta ki a pápai regionális köznyelvben (POSGAY 1985).

A fentiek tükrében nem véletlen, hogy a nemzetközi együttműködés keretében a Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztályán és az ELTE Lengyel Tanszékén az 1980-as évek eleje óta folyó Kárpát nyelv atlasz (Obscsekarpatzskij dialektologicseszki atlasz) munkálataiban 1990-től POSGAY ILDIKÓ is fontos feladatot kapott. A nemzetközi összefogással készült hétkötetes, interlingvális areális atlaszhoz adatokat gyűjtött több magyarországi kutatóponton, részt vett az adattár anyagának összeállításában és (BALOGH LAJOS, valamint BAŃCZEROWSKI JANUSZ mellett) a 6. kötet szerkesztési munkáit is végezte. A Kárpát nyelv atlasz magyar lexikai elemei című tanulmányában (POSGAY 2000a) adott hírt a munkálatokról és a készülő atlaszkötetről, emellett érdekes példákkal illusztrálta a magyar átadó nyelvi szerepét néhány kontaktusnyelv (főként szlovák, ruszin, román) irányába (erre l. még idegen nyelven BALOGH–BAŃCZEROWSKI–POSGAY 2000a, 2000b). A lengyel, szlovák, ukrán, magyar, román, szerb, macedón, albán és horvát nyelvjárási adatokat tartalmazó orosz nyelvű kötet 2001-ben jelent meg (OKDA 6.). Érdemes kiemelni, hogy hasonló jellegű munkák révén nyílik lehetőség a nyelvek közötti areális kapcsolatok vizsgálatára, és annak a konkrét kérdésnek a megválaszolására, hogy a magyar nyelv uráli eredetű nyelvként hogyan és mely nyelvek hatására vett fel indoeurópai vonásokat, hogyan vált areális szempontból közép-európai nyelvvé (erre l. bővebben pl. NYOMÁRKAY 2012; MOLNÁR CSIKÓS 2015).

Az intézményi keret megszabta hivatalos feladatok szerencsés módon találkoztak az ünnepelt érdeklődési köreivel, hiszen a terepmunka tapasztalatai ráirányíthatták a figyelmét a nyelvhasználati kérdésekre, amelyek általában valamely magyarországi vagy határon túli nyelvjárással voltak szoros kapcsolatban. Vizsgálta például az erdélyi értelmiségiek szókincsét (POSGAY 1996), az erdélyi névhasználatot (POSGAY 1993a), illetőleg a kisebbségi magyarok nyelvi purizmusát (POSGAY 2007a). A magyarországi köznyelvben is egyre inkább terjedő *el kell menjek* változó erdélyi regionális eredete mellett hozott fel érveket több tanulmányában (POSGAY é. n., 2000b). A kisebbségi (főként erdélyi) magyar nyelvhasználat iránti érzékenységét minden bizonnyal családi kapcsolatai is erősítették férje és apósa, Erdély nagy nyelvtudósa, Szabó T. Attila révén.

A fenti kérdéskörökhöz szorosan kapcsolódtak a nyelvjárások megítélésével foglalkozó attitűdvizsgálatai is (l. pl. POSGAY 2002a). Fontos és ma is aktuális kérdéseket érintett például az Anyanyelvjárás — nyelvi hátrány című tanulmányában (POSGAY 2005). Innen a nyelvművelés irányába vezető út nem igényel hosszabb magyarázatot. Az ünnepeltnek a nyelvműveléshez kapcsolódó közel egy tucat publikációja mindegyikére jellemző a tárgyilagosság és az objektivitás, ezen alapelvek keretén belül maradva fejti ki a véleményét a sokszor heves érzelmeket kiváltó kérdésekről is. Több tanulmányban vizsgálja a nyelvi purizmus fogalmát, valamint a nyelvi ideológiák szerepét a nyelvművelésben (l. pl. POSGAY 1995, 2006, 2007b). A témához kapcsolódó munkái között ki kell emelnünk a DOMONKOSI ÁGNESSEL és LANSTYÁK ISTVÁNNAL közösen szerkesztett Műhelytanulmá-

nyok a nyelvművelésről című, 2007-ben megjelent kötetet, mely alkalmazott nyelvészeti műhelytalálkozók anyagát foglalja magában (DOMONKOSI–LANSTYÁK–POSGAY 2007). A kötet a nyelvművelésről több évtizede folyó vitákhoz kívánt új szempontokkal kapcsolódni, megpróbálva közvetíteni a különböző nézetek képviselői között. Az írások a beszélőknek a nyelvhasználat dolgaiban való segítségét és a nyelvi ismeretterjesztés fontosságát hangsúlyozzák. Utóbbi kapcsán idézhetjük Vizi E. Szilveszter, az MTA korábbi elnöke szavait: „A tudósnak nemcsak a világ titkait kell felfedni, hanem azokat mindenki számára közérthetővé kell tennie.”

POSGAY ILDIKÓ éveken át ebben is fontos részt vállalt, hiszen Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztályának 1995-től tudományos főmunkatársaként, majd 2003-tól pedig a Nyelvművelő és Nyelvi Tanácsadó Osztály osztályvezetőjeként a nyelvi tanácsadás feladatát is ellátta és szervezte. Éveken keresztül vezette és irányította az Utónév Bizottságot, amely az újonnan kérvényezett egyéni nevek véleményezését végezte. Napjaink névvalasztási divatjáról így hiteles tájékoztatást tudott adni az érdeklődők számára (POSGAY 2008). Az, hogy a személynevekkel kapcsolatos kérdések sem jelentettek számára idegen területet, jól mutatja, hogy doktori értekezésében Rábacsanak személyneveit dolgozta fel, mely kismonográfiaként az ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok sorozatában jelent meg (POSGAY 1973b). Később is alkalomszerűen visszatért e kutatási területre, például egy-egy keresztnév komplex vizsgálatával (*Mihály* – POSGAY 1993b; *János* – POSGAY 2002b).

A sokféle érdeklődés szülte eredmények láttán joggal fogalmazhatjuk meg azon óhajunkat, hogy ünnepeltünk a nyugodtabb évek alatt számos új eredményekkel gyarapíthassa még a nyelvtudomány számos kutatási területét. E jeles alkalomból a Nyelvtudományi Társaság nevében is jó egészséget és további alkotó kedvet kívánok.

Hivatkozott irodalom

- BALOGH, LAJOS – BANCZEROWSKI, JANUSZ – POSGAY, ILDIKÓ 2000a. Vlijanyije vengerszkogo jazika na leksziku jazikov Karpatszkogo areala po dannim Obscsekarpatszkogo dialektologicseszkiego atlasza. In: FÁBIÁN, MIROSLÁVA – HORVÁTH, KATALIN szerk., *Jubileumi kötet Lizanec Péter professzor 70. születésnapjára*. Ungvári Egyetem, Ungvár. 72–81.
- BALOGH, LAJOS – BANCZEROWSKI, JANUSZ – POSGAY, ILDIKÓ 2000b. Wegierskie elementy leksykalne w jezykach karpackiego w swietle danych Karpackiego atlasu Dialektologicznego. *Prace Filologiczne* 2000: 27–34.
- DOMONKOSI ÁGNES – LANSTYÁK ISTVÁN – POSGAY ILDIKÓ szerk. 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó, Dunaszerdahely–Budapest.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ 2015. A magyar nyelv areális európaisága. *Hungarológiai Közlemények* 16/1: 15–24. (Újvidék.)
- NYOMÁRKAY ISTVÁN 2012. A közép-kelet-európai nyelvek szellemi rokonsága. *Magyar Nyelvőr* 136: 1–12.
- OKDA. 6. = *Obscse-szlavjanszkij dialektologicseszki atlasz*. Vipuszki 6. Budapest, Tinta Kiadó, 2001. 230 l. 89 térkép
- POSGAY ILDIKÓ 1972a. Kékes. *Magyar Nyelv* 68: 458.
- POSGAY ILDIKÓ 1972b. Mehádia. *Magyar Nyelv* 68: 459.
- POSGAY ILDIKÓ 1973a. Írott-kő. *Magyar Nyelv* 69: 217.
- POSGAY ILDIKÓ 1973b. *Rábacsanak személynevei*. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok. ELTE, Budapest.

- POSGAY ILDIKÓ 1974. Dobogó-kő. *Magyar Nyelv* 70: 463.
- POSGAY ILDIKÓ 1975. Trianon. *Magyar Nyelv* 71: 330.
- POSGAY ILDIKÓ 1979. A pápai regionális köznyelv első tapasztalatairól. In: IMRE SAMU szerk., *Tanulmányok a regionális köznyelvviség köréből*. Nyelvtudományi Értekezések 100. Akadémiai Kiadó, Budapest. 65–77.
- POSGAY ILDIKÓ 1982. A regionális köznyelvek egyik hangtani jelenségéről. *Magyar Nyelv* 1982: 357–360.
- POSGAY ILDIKÓ 1985. A hátrább képzett I. *Magyar Nyelv* 1985: 107–109.
- POSGAY ILDIKÓ 1993a. Névhasználati sajátosságok Erdélyben. *Hungarológia* 3. A nyitrai nemzetközi nyelvészeti konferencia előadásai, 1992. szeptember 17–18. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest. 216–220.
- POSGAY ILDIKÓ 1993b. Divatos név-e a Mihály? *Névtani Értesítő* 15: 264–266.
- POSGAY ILDIKÓ 1995. Valóban hiperpurizmus? In: KASSAI ILONA szerk., *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 300–310.
- POSGAY ILDIKÓ 1996. „Engedjétek hozzám jönni a szavakat”. (Szókincsvizsgálat az erdélyi értelmiségiek körében.) *Magyar Nyelv* 1996: 206–209.
- POSGAY ILDIKÓ 2000a. A Kárpát nyelvatlasz magyar lexikai elemei. *Magyar Nyelv* 96: 368–371.
- POSGAY ILDIKÓ 2000b. The Syntactic Construction of the Type (el) kell menjek in Standard Hungarian and the Influence of Transylvanian Hungarian Dialects. *Dialectologia et Geolinguistica*. 8: 63–67.
- POSGAY ILDIKÓ 2002a. A nyelvjárások egyéni megítélése. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS szerk., *IV. Dialektológiai Szimpozion*. A BDTF Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai V. BDTF Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely. 246–249.
- POSGAY ILDIKÓ 2002b. Miért éppen János? Gréczi-Zsoldos Enikő – Kovács Mária szerk., *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. ME BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Miskolc. 148–150.
- POSGAY ILDIKÓ 2005. Anyanyelvjárás – nyelvi hátrány. In: HUSZTI ILONA – KOLJADZSIN NATÁLIA szerk., *Nyelv és oktatás a 21. század elején*. PoliPrint, Ungvár. 72–77.
- POSGAY ILDIKÓ 2006. Nyelvi ideológiák és a nyelvművelés. In: KLAUDY KINGA – DOBOS CSILLA szerk., *A világ nyelvei és a nyelvek világa*. XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. A MANYE Kongresszusok előadásai 2/1–2. MANYE – Miskolci Egyetem, Pécs–Miskolc. 2: 212–216.
- POSGAY ILDIKÓ 2007a. A kisebbségi magyarok nyelvi purizmusa. In: BENŐ ATTILA – FAZAKAS EMESE – SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő könyv Péntek János tiszteletére* 2. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4. Anyanyelvapólok Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 194–199.
- POSGAY ILDIKÓ 2007b. A purizmus értelmezése. In: DOMONKOSI ÁGNES – LANSTYÁK ISTVÁN – POSGAY ILDIKÓ szerk., *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó, Dunaszerdahely–Budapest. 213–218.
- POSGAY ILDIKÓ 2008. Névválasztási tendenciák a mai magyar utónévadásban. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest. 430–435.
- POSGAY ILDIKÓ é. n. Kell tanítsuk? In: BALÁZS GÉZA – A. JÁSZÓ ANNA – KOLTÓI ÁDÁM szerk., *Éltető anyanyelvünk*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 392–395.

LEVÉLSZEKRÉNY

Büky László írja. Weöres Sándor nyelvköltéséről *odda és jaman* között című dolgozatomban (BÜKY 2017) a költő egyik szövegrészét ekképpen idéztem és kommentáltam: „A Bolond Istók című elbeszélő költeményben ezt mondja a főhős: »Ott láttam *Ukkon* isten hármás párkányzatú nagy templomát, az ökörnályon lengedező *Ange-Patej* úrnő kék szentélyét, a tehenek tőgyét megáldó négy kisasszony cifra faragású tornyát, a fejedelem tölgyfából ácsolt palotáját, a pásztorok és a halászok kunyhóit; benn jártam már a város közepén. *Ukkon*várnak hívták ezt a szép várost, nekünk[,] magyaroknak legelső[,] távoli székhelyünket« [...] A magyarság régi idejébe vivő – szatirikus hatású – mitikus történetéhez az »Ukkon isten« képzettársítása érthető a karél és finn mitológiából; a Kalevalában is szerepel a mennydörgés, a villám, a felhők istene: Ukko. Az *Ange-Pataj* név viszont aligha tartozhat ehhez az asszociációs körhöz. A Hangcsoportok [...] Puha, forró hangok [1.] alcímű része ezzel kezdődik: *Ange* amban ulanojje | balanga janegol [...]» (179).

Valójában az említett képzettársítási körhöz tartozik az *Ange-Pataj* név. BARNÁ FERDINÁND (1885: 28–29, 34) könyvében olvasható, hogy bizonyos jámbor lények szikrákból keletkeztek: „az Anyaistenasszony *Ange-Patyáj* [sic!] megszülvén a nyolcz gyermekét, mihamarabb igyekszik vala az egész világot jó szellemekkel [...] Csám-Páz aczélt ada neki, a fia Niski-Paz (napisten) meg kovát. *Anga-Patáj* [sic!] csiholni kezdé [...]”; továbbá: „*Anya-Pat'aj-Paz!* természetessé vaskos szalmaszárat”. BARNÁ ezeken a helyeken említi *Ukkon*-t is (vö. LAURI HONKO 1980: 201–203). KÁLMÁNY LAJOS (1971: 327, 328, 338) *Ange-Pataj* magyar néprajzi párhuzamait, megfelelőit (Boldogasszony, Szépasszony) BARNÁ munkáira hagyatkozva írja le.

A szobán forgó cikkemben többször említett Weöres Sándor Egybegyűjtött költemények három kötetének eltérő kiadási évszámai vannak – az OSZK katalógusában és másutt is: 1: 2008, 2–3: 2009, illetőleg 2013–, saját köteteimben ellenben: 1: 2013, 2–3: 2009; ezért van tanulmányom némelyik hivatkozásának évszámaiban kisebb zavar, amely a kötetszámokat nem érinti.

Hivatkozott irodalom

- BARNÁ FERDINÁND 1885. *A votjákok pogány vallásáról*. MTA kiadása, Budapest.
- BÜKY LÁSZLÓ 2017. Weöres Sándor nyelvköltéséről *odda és jaman* között. *Magyar Nyelv* 113: 179–192.
- HONKO, LAURI 1980. Finn mitológia. In: HOPPÁL MIHÁLY szerk., *A Tejút fiai. Tanulmányok a finn-ugor népek hitvilágáról*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1980. 188–213.
- KÁLMÁNY LAJOS 1971. Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya. In: DIÓSZEGI VILMOS szerk., *Az ősi magyar hitvilág*. Gondolat, [Budapest], 1971. 319–338.

Számunk szerzői

DR. BÜKY LÁSZLÓ, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., buky@hung.u-szeged.hu – DR. DOMONKOSI ÁGNES, Eszterházy Károly Egyetem, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 3300 Eger, Eszterházy tér 1., dagnes@ektf.hu – DR. N. FODOR JÁNOS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, fodor.janos.nyelvtort@btk.elte.hu – GYÓI RENÁTA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, reni.gyoi@gmail.com – HANICZKO ANNA, Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, Közép-európai Tanulmányok Kara, Közép-európai Nyelvek és Kultúrák Intézete, Dražovská 4, 94974, Nitra, ancihaniczkova@gmail.com – DR. HORVÁTH LÁSZLÓ, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., horvath.laszlo@nytud.mta.hu – HUJBER SZABOLCS, Kispesti Károlyi Mihály Magyar–Spanyol Tannyelvű Gimnázium, 1191 Budapest, Simonyi Zsigmond utca 33.; Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, hujberszabolcs@gmail.com – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kiss.jeno@btk.elte.hu – DR. A. MOLNÁR FERENC, amolnarf@t-online.hu – DR. PESTI JÁNOS, 7625 Pécs, Vilmos u. 31., drpestijanos@gmail.com – DR. SIMON GÁBOR, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, simonga@vipmail.hu – Szabó T. Attila-ösztöndíj Kuratóriuma, sztad.termini@gmail.com – DR. SZÍJ ENIKŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Finnugor Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/I, szj.eniko@gmail.com – DR. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A; Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Magyar Nyelvtudományi és Irodalomtudományi Intézet, Dražovská 4, 949 74 Nitra, tnghu@hotmail.com – DR. TÓTH VALÉRIA, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 4032 Debrecen, Egyetem tér 1., toth.valeria@arts.unideb.hu.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

162. **Bodó Csanád:** A látszólagos idő valósága. Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához. 2012.
163. **Tamm Anne:** Kategóriafüggetlen eset. A morfológiai eset pragmatikája a finnugri igerendszerben. 2013.
164. **Imrényi András:** A magyar mondat viszonyhálózati modellje. 2013.
165. **Sólyom Réka:** A mai magyar neologizmusok szemantikája. 2014.
166. **Markó Alexandra:** A spontán beszéd prozódiai szerkezete. 2015.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

- 228/1. Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. **Zelliger Erzsébet**. 2007. 3000 Ft.
- 228/2. **Komáromi Csipkés György:** A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2008. 2000 Ft.
229. Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18. Szerk. **Korompay Klára, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Zsilinszky Éva**. 2009. 2000 Ft.
230. **Tsétsi János:** Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2009. 800 Ft.
232. **Kövesdi Pál:** A magyar nyelv alapjai. Elementa Linguae Hungaricae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2010. 1500 Ft.
234. A nyelvföldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc**. 2010. (Elfogyott.)
235. **Vörös Ferenc:** Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása. 2010. (Elfogyott.)
236. **Tótfalusi Kis Miklós:** Számvetés a helyesírásról. Ratiocinatio de orthographia. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította Fekete Csaba. Átdolgozta C. Vladár Zsuzsa. 2011. 1000 Ft.
237. Emlékkülés Pais Dezső születésének 125. évfordulóján (Zalaegerszeg, 2011. november 11.). Szerk. **Ördög Ferenc**. 2012. 1500 Ft.
238. Benkő Loránd emlékezete. Szerk. **Juhász Dezső és Kiss Jenő**. 2012. 1500 Ft.
242. **Heltai János Imre:** Nyelvcseré és a nyelvi tervezés lehetőségei Moldvában. 2014.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
- Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
- Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
- Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007. 5000 Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 1500 Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
- Kézíratos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.